

ՄԵՐՉԱԿՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԱՐԵՎԵԼԻԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐ

XVI

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

СТРАНЫ И НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА

XVI

ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
ЕРЕВАН 1996

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF
THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

THE COUNTRIES AND PEOPLES OF
THE NEAR AND MIDDLE EAST

XVI

„GITUTYUN“ PUBLISHING HOUSE NAS REPUBLIC OF ARMENIA
YEREVAN 1996

ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐ

XVI

ԽՐԹԱԳՐԱՅԷՆ ԽՈՐՀՑԻՐԳ

Սասունյան Գ. Ս., Խամոյան Մ. Հ., Լավանէրյան Կ. Հ. (Եսթրադո?),
Սահակյան Ռ. Գ.

Կ 863 Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ.—Ներ.: ՀՀ ԳԱԱ թԳիտութիւնա հրատ., 1996.—Պր. XVI.—1996. 270 էջ:

Ժողովուրդում քննարկում են մերձավորարևելյան ասրածալըրդանի ժամանակակից հարցեր, այդ թվում Լույսասանի Լանրազնասթյան ազգային անվտանգության խնդիրներ, ասրածալըրդանի երկրների միջնագաղլան, եր և նորագույն պատմության, ինչպես նաև պատմագրության թիչ լուարանված լրեր և ուլլն. Պատլան ունչ է գրավնչ ևսն արնէլլան թանարության՝ լնզվի և գրակնեության հարցերի ուսումնարություներ:

Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Ա Ն

Տառնածյակներ շարունակ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան ակադեմիայի արևելագիտության ինստիտուտը հրատարակում է «Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաշարը: Քառսրդ դարի բնթացքում ինստիտուտի արաբագետների, թուրքագետների, իրանագետների և քրդագետների շնորհիվ հրատարակվել է մատենաշարի առանձինը հատոր, որտեղ գետնադրած են մենագրական ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, հազարգումներ և գիտական բնույթի այլ նյութեր: Մատենաշարի հրատարակությունը, որը կրել է ոչ թե պատահական, այլ ծրագրված, պարբերական բնույթ, մի կողմից խթանել է արևելագիտական ուսումնասիրությունները մեր հանրագիտությունում, իսկ մյուս կողմից՝ հարազատորեն արտացոլել, ինչպես հայելու մեջ, հայ արևելագիտության մակարդակը, նրա ուղև կանգնած խնդիրները և զարգացման ուղղություններն ու հեռանկարները: Ընկնած մեր հանրագիտությունում ստեղծվել է պրոֆեսիոնալ արեւելագետների մի բույլ, որով մենք իրավամբ հպարտանում ենք, ապա գրանում նշանակելի է սույն մատենաշարի, ինչպես նաև ինստիտուտի կողմից հրատարակվող՝ «Հին Արևելք» և «Կովկաս և Սյուրադանդիա» մատենաշարերի գերը:

Նման մատենաշարի հրատարակումը բացառիկ երևույթ էր ոչ միայն մեր հանրագիտությունում, այլև նախկին խորհրդային հանրագիտություններում: Ազգերը շնորհակալ, Վրաստանում, Ռեզնիկրաստանում, Տաշկենտանում և մյուս հանրագիտություններում գործող ոչ մի արևելագիտական կենտրոն չի ունեցել նման բնույթի հրատարակություն:

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի կողմից հրատարակվող «Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաշարը մեծ հեղինակություն է զբաղեցրել արևելագետների

յայն շրջանակներում, որին մեծապես նպաստել է նրանում հրատարակված նյութերի գիտական բարձր մակարդակը, ինքնատիպությունը, հեղինակների սեփական մտածելունները քննարկվող պրոբլեմների նկատմամբ, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ նրանում զետեղված աշխատությունները հրատարակվել են ոչ միայն հայերեն, այլև ռուսերեն, շատ հաճախ ունենալով անգլերեն, հրքեմն նաև արևելյան լեզուներով ամփոփումներ: Գա ընդ-յայնել է ընթերցողների լսարանը:

Այդ հեղինակություն մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ Մոսկվայի և Լենինգրադի շատ արևելագիտական մեծ հաս-նույթով տպագրվել են մատենաշարի տարրեր հատորներում:

Մատենաշարի վերջին՝ 15-րդ հատորը լույս է տեսել 1989 թ., որից հետո այն ընդհատվել է: Գա կապված էր այն արձատական փոփոխությունների հետ, որ տեղի ունեցան 80-ական թվականների վերջերին և 90-ական թվականների սկզբներին: Մենք նկատի ունենք ԽՍՀՄ-ի փլուզումը և Հայաստանի անկախ Հանրապետու-թյան կազմավորումը, քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական փոփո-խությունները և նոր իրադրություն առկայումը, որ հարողնց դրան: Երիտասարդ հանրապետությունը հայտնվեց քացառիկ դժ-վար կացություն մեղ, որի հետևանքով խիստ սահմանափակվեցին գիտությունը ֆինանսավորելու հնարավորությունները: Գա ար-տահայտվեց նաև գիտական ուսումնասիրությունների հրատարակման հարցում:

Այժմ Արևելագիտության ինստիտուտը վերականգնվում է ռեկոնս-րուցիայի և Միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներու մատենաշարի հրատարակությունը՝ ընթերցողի դատին հանձնելով 16-րդ հատո-րը: Նրա հրատարակումը հնարավոր եղավ հայրենի գիտությունը նվիրված հոփանավորների օգնության շնորհիվ, որոնց հայ արե-վելագիտները իրենց նրախաղիտություն խոսքն են ուղղում:

Կցանկանալինք լուսաբանել մի կարևոր հարց ևս:

ԽՍՀՄ-ի քայքայումից և Հայաստանը տեղափոխվելուց հոչակվելուց հետո, փոփոխեց հայ արևելագիտության կարգավիճա-կը: Մինչ այդ հայ արևելագիտությունը կազմում էր ընդհանուր խորհրդային արևելագիտության օրգանական մասը, որի հիմնա-կան ուղղությունները և խնդիրները սահմանվում էին Մոսկվա-յում, համապատասխան կուսակցական և կառավարական մար-

մինևներ կողմից: Եվ Հայ արևելագետները Հարկադրված էին մեր ազգային խնդիրների հետ կապված պրոբլեմները «Հարմարեցնել» վերստա սահմանված դրույթներին և «խցկնլ» նրանց շրջանակների մեջ:

Այժմ դրան վերջ է արված: Հայ արևելագիտությունը դարձել է Հայ ազգային գիտական ուղղություններից մեկը, որի խնդիրները լուծվում են նրանում, ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայում, նրա Արևելագիտության ինստիտուտում՝ ելնելով մեր անկախ պետության, մեր ժողովրդի ազգային շահերից:

Հայ արևելագիտությունը, պահպանելով տեսական գիտությունը բնորոշ բույր զգեքը, որոշ իմաստով ձեռք է բերել կիրառական գիտության հասկանիչներ: Գա կապված է այն հանգամանքի հետ, որ Հայաստանի Հանրապետությունը, որպես անկախ պետություն, զարում է իր սեփական արտաքին քաղաքականությունը, որի մեջ սկզբունքային տեղ է գրավում Մերձավոր և Միջին արևելքը, որը, ըստ էության, Հայաստանի անմիջական քաղաքական կենսատարածքն է: Հայաստանի համար առաջնակարգ նշանակություն ունեն հարաբերությունները Քուրդիայի, Իրանի, արաբական երկրների, Ադրբեյջանի և Վրաստանի հետ: Իսկ ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտաշխատողները ուսումնասիրում են այս տարածաշրջանի վերոհիշյալ երկրների պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Հետևարար նրանց ուսումնասիրությունները, եզրակացությունները, հիմնավորումները, առաջարկությունները և կանխագուշակումները և այլն, գործնական նշանակություն կարող են ունենալ մեր հանրապետության արտաքին քաղաքականության մշակման և իրականացման տեսանկյունից: Միշազգային փորձը վկայում է, որ մեր ժամանակներում արդյունավետ կերպով իրականացվում է յուրատեսակ դաշինք պետության (կառավարության կողմ այլ համապատասխան մարմինների) և գիտության միջև: Եվ ուժեղ է այն պետությունը, որը, բացի այլ գործոններից, իրականացնում է լայնածավալ դաշինք գիտության հետ և հենվում նրա եզմունքների վրա:

Հայ արևելագիտությունը գտնվում է այդ գործընթացի սկզբում և նրա նոր կարգավիճակը արդեն իր արտացոլումն է գտել

ընթերցողի ուշադրութիւնը ներկայացվող սույն ժողովածուի առանձին հոգվածներում:

Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներու ժառանգաշարքը թնակտեսում է իր գոյութիւնը երկրորդ՝ նոր փուլը: Հազաաացած ենք, որ այն նույնպէս արգոյունազեւ կլինի, ինչպէս առաջին փուլը:

Բարի երթ:

ԵՎԻՍԷՆ ԶՐԿԼԱՆԻՍԷՆ

ՀՀ ԳԱՍ արևելագիտութեան ինստիտուտի սենտե, պատմական գիտությունների դպրատ, պրոֆեսոր

**ՄԵՐԶԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԳՐՈՐԷՄՆԵՐ**

ԿԿՈՒՄՆ ԼՈՒԼԱՆՈՍՅԱՆ

**ՄԵՐԶԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԿՆԻՒՐԸ**

Հայաստանը զարեր շարունակ մի թևով հարել է Կովկասին, իսկ մյուսով՝ առաջելագես Առաջավոր Ասիային, որը մեր ժամանակներում հարչորդվում է Մերձավոր և Միջին արևելք: Սա նրա կենսատարածքն է: Այստեղ է կազմավորվել հայ ժողովուրդը, այստեղ է ընթացել նրա փոթորկալից պատմությունը:

Հայաստանը մշտապես կազմել է մերձավորարևելյան տարածաշրջանի ստրատեգիական, բազմաքաղաքական և տնտեսական կառույցների հական բազադրամատը, որտակի զործոն, որը ազդել է տարածաշրջանի ուժերի հաշվեկշռի վրա՝ մերթ վճռականորեն, ինչպես Արտաշեսյանների, հատկապես Տիգրան Մեծի, մերթ պակաս շափով, ինչպես Արշակունիների և մերթ թույլ կերպով, ինչպես Բագրատունիների ժամանակ: Սակայն բոլոր դեպքերում, տեկախ այն բանից, թե Հայաստանը պետականություն ունեցել է, թե ոչ, հզոր է եղել, թե տկար, նրա հարևանները՝ Իրանը, Հռոմը, Բյուզանդիան, Արաբական խալիֆայությունը, իսկ ապա նաև Օսմանյան կայսրությունը, հարկադրված են եղել այս կամ այն շափով հաշվի նստել նրա հետ, հաշվի առնել հայկական գործոնը իրենց քաղաքական կոմբինացիաներում՝ Առաջավոր Ասիայում տիրապետող դիրքեր գրավելու համար պայքարում և նվաճողական քաղաքականություն մեղ:

Հայկական գործոնն իր նշանակությունը պահպանեց, հասկանալի է, տարերս աստիճաններով և ձևերով, ընդհուպ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը, Օսմանյան և Թուրական կայսրությունների կործանումը, մի կարճ ժամանակա-

միջոց՝ 1918—1920 թթ., այսինքն՝ հայկական պետականության վերականգնումը և ապա Խորհրդային Միության կազմավորումը։ Այս ժամանակահատվածը պատմական սահմանաբաժան է հայ ժողովրդի բազմադարյան գոյության ընթացքում։

Արևմտահայերի նկատմամբ թուրք կառավարողների կիրառած ցեղասպանության քաղաքականության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանը բնութագրվեց իր բնիկ ազգաբնակչությունից՝ հայերից, իսկ երկիրը մնաց Օսմանյան կայսրության փլուտակների վրա հասնած Քուրդիայի տիրապետության տակ։ Այս մասի համար հայկական գործոնն ընդունեց Քուրդիայի կողմից հայկական ցեղասպանությունը ճանաչելու և հայկական պահանջատիրության ձև կամ հավաքական ձևով ղեկավարելու անվանումը։

Հուլիսի մի նշույլ երևաց 1918—1920 թթ., երբ Հայաստանի մի մասում վերականգնվեց հայ պետականությունը, հուլիսից Հայաստանի Հանրապետությունը, որը հասցրեց միայն առաջին քառյկերը կատարել մերձավորարևելյան տարածաշրջանի քաղաքական համակարգի մաս կազմելու ուղղությամբ։ Նա հասցրեց միայն կապեր հաստատել Իրանի, և որոշ շփումների մեջ մտնել արաբական երկրների հետ։ Ինչ վերաբերում է Քուրդիային, ապա նրա հետ հարաբերությունները կարգավորելու ուղղությամբ Հայաստանի Հանրապետության բոլոր ջանքերն ապարդյուն անցան։ Քուրդիան երկու անգամ՝ 1918 և 1920 թթ. ազդեցիկ սանձազերծեց Հայաստանի Հանրապետության դեմ և նորանոր հայկական տարածքներ զավթեց։

Ի վերջո, Հայաստանը 1920 թ. նոյեմբերի վերջերին խորհրդայնացվեց, իսկ 1922 թ. մտավ Խորհրդային Միության կազմի մեջ։ ԽՍՀՄ-ի հարավային սահմանները դարձան Մերձավոր և Միջին արևելքի հյուսիսային սահմանները։

Պատմության մեջ առաջին անգամ Հայաստանը դադարեց անմիջական շփումներ և կապեր ունենալ մերձավորարևելյան երկրների հետ և կարծես թե անհետացավ Մերձավոր և Միջին արևելքի սուպարեզից։ Այս իրավիճակը պահպանվեց ընդուպ մինչև Խորհրդային Միության կազմալուծումը և Հայաստանի անկախության հռչակումը։

1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին, Հայաստանի անկախության պաշտոնական հռչակումով, այս հինավուրց երկիրը իրական հե-

բավարութիւն ստացա՞վ կրկին հայտնվել մերձավորարեւելյան աւարածաշրջանում որպէս անկախ և ինքնուրույն գործնէ: Երա առչն բացվեցին մերձավորարեւելյան քաղաքական, քաղմաստքատեղիական, տնտեսական և մշակութային համակարգի մաս կազմելու զոները: Հասկանալի է, որ դա այնքան էլ գլուխին խնդիր չէ և որոշակի ժամանակ է պահանջում: Այդ խնդիրը Հայաստանն իրականացնում է փուլ առ փուլ:

Առաջին փուլում տեղի ունեցա՞վ Հայաստանի անկախութեան նախաշումը Մերձավոր և Միջին արևելքի բոլոր երկրներին՝ Իրանի, Եգիպտոսի, Սիրիայի, Լիբանանի, Իրաքի, Լորդանանի, Քուվեյթի, Քուբեյթայի և տարածաշրջանի այլ պետութիւններին կողմից: Միմյանց անկախութիւնը նախաշնչին նաև անդրդիպառայան երեք հանրապետութիւնները՝ Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեյջանը:

Մա շատ կարևոր հանգամանք էր, քանի որ առանց անկախութեան նախաշնչան հարցը լուծելու, Հայաստանը չէր կարող գիմել հաշորդ քայլերին՝ կազմված միջազգային ասպարեզում երա քաղաքական դիրքերի մտրուպեղման, տնտեսական հարարերութիւնների զարդացման և միջազգային համազործակցութեան մեջ իրն արժանի տեղ գրա՞վելու հետ: Այս փուլը Հայաստանը հաղթահարեց համեմատաբար հեշտութիւմը, որն ուղեկցվում էր միջազգային կառույցներին՝ ՄԱԿ-ին և նրա բոլոր ենթակա կազմակերպութիւններին, Եվրոպայի անվտանգութեան և համազործակցութեան կազմակերպութեանը և այլն, նրա անդամակցելու հետ:

Մակայն քաղաքական նախաշումը, ինչքան էլ որ այն կարևոր լիներ, բավարար չէր, որպեսզի Հայաստանը դառնար մերձավորարեւելյան տարածաշրջանի տարրեր համակարգերի լիիրա՞վ անդամ, ունենար իր կշիռը և ձեռք բերեր զանազան պրոցեսներին վրա ներազդելու հնարավորութիւն:

Երա համար անհրաժեշտ էր կատարել հաշորդ քայլը՝ թեւեթիւ երկրորդ փուլը, որի էութեանը զիմանադիտական նախաշումը և զիմանադիտական ներկայացուցչութեաններին փոխանակումն է: Ահա այս բնազոմառում ՀՀ-ի առչն ծառացան մի շարք դրժմարութիւններ, որնք երիտասարդ հանրապետութիւնը ցարդ լի հաղթահարել տմրոցչութեամբ: Խոսքն այն մասին է, որ տարածաշրջանի ոչ բոլոր պետութիւնները ցանկութեան հայտնեցին զիմանադիտական հարարերութիւններ հաստատել Հայաստանի հետ:

Այս հարցը խիստ կենսական է ՀՀ-ի համար թե՛ մերձավոր-արևելյան ընտանիքի լիարժեք անդամ դառնալու տեսանկյունից, և թե՛ առաջնայնուց նրա ազգային անվտանգության ապահովման դիտանկյունից:

Դառնալով անկախ պետություն՝ Հայաստանը զրկվեց խորհրդային պաշտպանական վահանից և հայանվեց մի իրավիճակում, երբ ինքը պետք է հոգար իր անվտանգության մասին: Գրությունը բարդանում էր նաև նրանով, որ ՀՀ-ն զենա շուներ իր ձեռքավորված կանոնավոր ուղղմական ուժերը, ազգային բանակը, իսկ նրկրապահ և Ֆիդայական շոկատները, շնայած նրանց անվիճելիությանը, ի վիճակի չէին ստանձնել այդ առաքելությունը, Ուրեմն անհրաժեշտ էին այլ լուծումներ, քանի որ անզրկովյալան-մերձավորարևելյան տարածաշրջանը միակն է, որտեղից կարող է Հայաստանի համար անվտանգական ուղղմական սպառնալիք ծագել:

Ատեղծված պայմաններում ՀՀ-ի ղեկավարությունը, մեր կարծիքով, արդեգրեց ճիշտ քաղաքականություն՝ բարիգրքայական հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի անխտիր յուր հարեվան պետությունների հետ: Այլ կերպ ասած, ազգային անվտանգության ապահովման հարցը, որի հանդեպ խիստ զգայուն է Հայ ժողովուրդը և որն ունի իր պատմական պատճառները, տեղափոխվում էր քաղաքական ոլորտ, փորձ էր արվում լուծել խաղաղ ճանապարհով և քաղաքական մեթոդներով:

Սվ այս քաղաքականությունն արձանագրեց ինչպես հարցություններ, այնպես էլ ձախողումներ:

Հաշվական կողմի ցանկությունն արևադարձային առաջնության զափնին պատկանում է մեր զարավոր հարևան՝ Իրանին: Նա առաջինը, Հայաստանի անկախությունը ճանաչելուց հետո, պատրաստակամություն հայտնեց զիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել ՀՀ-ի հետ: Թեհրանում և Նրևանում բացվեցին նրանց համապատասխան դեսպանությունները: Մերձավոր և Միջին արևելքի քաղաքական կյանքում մեծ կշիռ և ազդեցիկ դիրք ունեցող Իրանի պես պետության նման քայլը խիստ հուսադրելի էր և հեռանկարային, դա հանդիսացավ առաջին պատուհանը Հայաստանի համար դեպի արտաքին աշխարհ և, կասկածից վեր է, նպաստեց, որպեսզի Հայաստանը ոտք դնի մերձավորարևելյան

համակարգ: Այլ կերպ ասած, ես ժառանգում է ՀՀ-ի ազգային անվտանգության ապահովմանը և միջազգային դիրքերի ամրապնդմանը:

Իրանին Հեռանկց Եզրագրուք, որը, առաջինն արարական կրկրենքի շարքում, իր զեապանութունը բացեց Երևանում և համանայնեց Հայաստանի զեապանութուն բացմանը կահիրեում:

Իրվանագիտական հարաբերութուններ հաստատվեցին ետև Միրիայի, կիրանտեի, Արարական Միացյալ էմիրութունների, Քուզկիթի և արարական այլ կրկրենքի հետ: Հայաստանն իր զիվանագիտական ներկայացուցչութունները բացեց Դամասկոսում և Բեյրութում: Ետևայն Միրիան և կիրանտե, ինչպես ետև արարական այլ կրկրենք, զեռես իրենց զիվանագիտական ներկայացուցչութունը լուսենն Հայաստանի մայրաքաղաքում: Մենք հակված չենք դրա մեջ հատուկ քուզարական միտում նկատել: Գա հազմանաքար կուպված է ֆինանսական հնարավորութունների և այլ տնխնիկական հարդերի հետ: Մի բան պարզ է, որ Եզրագրուք, Միրիայի, կիրանտեի և արարական այլ կրկրենքի կողմից պաշտոնական զիվանագիտական հարաբերութունների հաստատումը Հայաստանի հետ նույնպես, ինչպես Իրանի զեաքում, ձաալում է Հայաստանի մերձավորարևելյան տարածքային աշխարհաքաղաքական և տեսնական համակարգի լիիրազ անդամ գտնաւուտ, կանխում Հայաստանի քուզարական մեկուսացումը և նպատում նրա դիրքերի ամրապնդմանը:

Եզ կթն ասվածին ազկւացնենք, որ զիվանագիտական հարաբերութուններ հաստատվեցին ետև Հայաստանի և Վրաստանի միջն, և տեղի ունեցազ զիվանագիտական ներկայացուցչութունների փոխանակում, որը Հայաստանին ապահովում է պատուհան զեղի հյուսիս, ապա հիմք ունենք եզրակացնելու, որ այզ ճշգրիտ քայլերի օգնությամբ Հայաստանի զեկավարությանը զգալի շափոզ հաշոզվեց լուծել իր առչն կտեպնած ինդիրենքը՝ կուպված Հայաստանի ազգային անվտանգության ապահովման և մերձավորարեւելյան տարածաշրջանային համակարգին անդամակցելու հետ:

Գրա հեա մեկտեղ շաա մեծ զիվարութուններ աաաշացան Ազրբեյանի և Քուրքիայի հետ փոխհարաբերութուններում: Ազրբեյանի հետ փոխհարաբերութուններում զեռական զեր խաղաց կեռնային Կարաբաղի պրօրլեմը, որը ձագել էր նախքան Ազրբե-

չանի և Հայաստանի անկախութեան հռչակումը Ազգրեշանի՝ մեկը մյուսին սրբնթաց կերպով փոխադրեալ պրեզիդենտները (Մուսթաֆայիբով, Մամեդով, էլչիբեյ, Ալին) Հայաստանին միտումնաւոր կերպով վերագրում են ազրեշիվ ձգումներ, զիտում սրպես մի պետութուն, որը հավակնութուններ ունի Ազգրեշանի տարածքների նկատմամբ, և հրաժարվում են Հանաչեյ կեռնային Ղարաբաղի հայ ժողովրդի իրավունքը՝ սեփական հայեցողութեամբ տնօրինելու սեփական նահատակիբը: Հայաստանը, հասկանալի է, չի կարող սատար չկանգնել կեռնային Ղարաբաղի արդարացի պայքարին: կեռնային Ղարաբաղը հինավուրց հայկական տարածք է, պատմական Հայաստանի անբաժան մասը, և երա զուրա զալը ազգրեշանական իրավասութունից և հռչակումը անկախ կեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութուն, բնով չի նշանակում Ազգրեշանի տարածքային ամբողջականութեան խախտում և առավել ևս՝ հայկական ազրեշիա՝ ընդդեմ Ազգրեշանի:

Այդուհանգերձ, զա պատճառ դարձավ, որ Ազգրեշանի և Հայաստանի միջև չհաստատվեն զիվանագիտական հարաբերութուններ: Հարաբերութունները Քարվի և Սրնանի միջև ազելի արվեցին, երբ Ազգրեշանը շրջափակման ենթարկեց ՀՀ-ն և ԱՀ-ն:

Քեկ Ազգրեշանը ԱՀ-ի ռազմական ուժերի կողմից ծանր պարտութուն կրելուց հետո հարկադրված էր 1994 թ. մայիսի 12-ին կնքել զինադադարի համաձայնագիր, սակայն, այսուհանգերձ, նա չի հրաժարվել կեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ իր արապետութունը վերականգնելու ծրագրերից, որը շարունակում է մնալ լարվածութեան հիմնական ազրուրը և հայ-ազգրեշանական հարաբերութունների նորմալացման գլխավոր խոչընդոտը: Սա իր հերթին քացասաբար է անզրադառնում մերձավորարեկելյան տարածաշրջանի քաղաքական ընդհանուր մթնոլորտի վրա:

Ինչ վերաբերում է Քուրքիայի հետ հարաբերութուններին, ապա Հայաստանի նոր զեկավարութունը մեծ կարևորութուն է առլիս զրանց: Դեռ ազելին, սկզբնական շրջանում կառավարող շրջաններում կային զործիչներ, որոնք հանգես էին զալիս Հայաստանի հարաբերութունները Ռուսաստանի հետ վերանայելու և գլխավորապես զեպի Քուրքիան կողմնորոշելու պահանջով: Նման մտտեցումը որոշակի անհանգստութուն առաջ բերեց հայ հասարակութեան մեջ:

Բարեբախտաբար այդ միտումը զարգացում չստացավ: Դա արդյունք էր մի կողմից ՀՀ-ի բարենրագույն ղեկավարության սխաղ մտածման, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանի նկատմամբ Քուրքիայի ղեկավարության ոչ բարյացակամ քաղաքականության:

Հայաստանի հետ զիջանագիտական հարաբերությունները հաստատելու և զիջանագիտական ներկայացուցչություններ փոխանակելու ճանապարհին խուշրեղոս հանդիսացան Քուրքիայի կողմից առաջադրված երեք նախապայման-պահանջները. ա) շհիչասակն 1915 թ. հայոց ցեղասպանությունը, բ) պաշտոնապես հրաժարվել հողային պահանջատիրությունից և գ) շաբակցի կոնսային Ղարաբաղին, ճնշում գործադրել նրա վրա՝ զոգարենցնելու պայքարը և բնդունելու Ադրբեյջանի պերականությունն ու տերիտորիալ ամբողջականությունը:

Այս երեք նախապայմանները բավարարելու ղեկավարում Քուրքիան պատրաստ էր զիջանագիտական հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ և իր ղեկավարությունը բացել Երևանում:

Հայաստանի ղեկավարությունը մերժեց և չէր էլ կարող շմերժել Քուրքիական նախապայմանները: Դա հանդիսացրեց հարաբերությունների սրմանը Հայաստանի և Քուրքիայի միջև: Քուրքիայի զիբորոշումը՝ նախապայմանների առաջադրումը, հակասում է միջազգային պրակտիկային և իրավունքին, որը խորսխված է իրավահավասարության և փոխադարձ հարգանքի անասան սկզբունքների վրա: Իրեն հարցող ոչ մի պետություն չի կարող որնէ նախապայման բնդունել, այն էլ այնպիսին, որը վիրավորում է ավյալ պետության ազգային արժանապատվությունը, ավյալ ժողովրդի պատմական հիշողությունը և վնաս հասցնում նրա միջողգային հեղինակությունը: Հայաստանին ներկայացված Քուրքիական նախապայմաններն այդ բնույթի էին:

Հայ-Քուրքիական հարաբերություններն ավելի շարված բնույթ բնդունեցին այն շրանից հետո, երբ Քուրքիայի Եկրասիսը հղքայրս Ադրբեյջանը պարտություն պարտության հետևից կրեց ռազմի դաշտում ԱՂՀ-ի պաշտպանական ուժերի կողմից և ունեցավ տարածքային կորուստներ: Քուրքիան մի կողմից, ի համերաշխություն Ադրբեյջանի, Հայաստանը ենթարկեց ցամաքային, ծովային և օդային շրջափակման, իսկ մյուս կողմից զիմեց բացահայտ ռազմական սպառնալիքների Հայաստանի նկատմամբ: Այդ գործում

Հատկապես կոշտ գիրք էր գրավել Քուրթիայի հանդուցյալ արծաղիզենա Քուրզուա Օզալը: Քելրաշարի անկումից հետո Քուրքահան կառավարութունը 1903 թ. դեկտեմբերի 3-ին ահազանդեց Հայաստանին՝ պազարեցնել ազրեսիան և արագորեն հետ քաշվել Ազրբեյանի տարածքից², Քուրզուա Օզալը սպառնում էր բողոքագործել Քուրքահան ռազմական ուժեր՝ կանգնեցնելու հայերին³: Ակնարկելով 1915 թ. ցեղասպանութունը, նա հայտարարեց, թե «հայերը դառ չեն քաղել Անատոլիայի փորձից և կրած պատժից»⁴: Քուրզուա Օզալն այնքան հեռու գնաց Հայաստանին հասցնազրգված իր սպառնալիքների մեջ, որ հայտարարեց, թե մամուկան է, որ Քուրքիան բառամենք ցույց տա Հայաստանին⁵:

Ոգեշնչված պրեզիդենտի ռազմաշունչ հայտարարութուններից, Քուրքահան պաշտենական շրջանակներում քննարկվում էր Հայաստանի նկատմամբ «կիպրոսյան մոդելը» կիրառելու տարբերակը՝ այսինքն հանկարծակի հարձակումը և Հայաստանի արագ գրավումը⁶: ԱՄՆ-ի կոնգրեսի գրազարանի Արատքին գործերի և Ազգային անվտանգության բաժնի կողմից հրատարակված մի փաստաթղթում նշված է, որ «Քուրքահան զորամիավորումները սահմանամերձ (Հայաստանին—ն. Ն.) շրջանում գրվեցին սղգունության վիճակի մեջ» և 1903 թ. ապրիլին համարվեցին⁷:

Այսպիսով, շատ բան տեսած Մերձավոր արևելքը, որն իրենից ներկայացնում է կոնֆլիկտների մի բարդ հանգույց՝ հյուսված արաբա-իսրայելական կոնֆլիկտից, իրանա-իրաքյան, իրաքա-բուլղեթյան հակամարտութուններից, լիբանոնյան խրոնիկական ճգնաժամից, այժմ ակնհասես էր լինում մի նոր կոնֆլիկտի բուրբոնանը՝ զարաբազյան պորթլեմի շուրջը հյուսված հայ-թուրքական, ինչպես նաև հայ-ազրբեյանական հակասութունների կծիկի առաջացմանը, որը ներհյուսվում էր մերձավորարևելյան համընդհանուր կոնֆլիկտային համակարգի մեջ: Հարկ է նշել, որ դժվար էր մինչև վերջ կանխատեսել այս նոր կոնֆլիկտի շափերը և հետևանքները:

Ստեղծված պայմաններում ակնհայտ դարձավ, որ մերձավորարևելյան համակարգը, քաղաքական նորմալ հարաբերութունների հաստատումը մի կողմից Հայաստանի, իսկ մյուս կողմից Իրանի, արաբական երկրների և Վրաստանի հետ, բավարար չեն սպահնակելու Հայաստանի ազգային անվտանգութունը, պետական

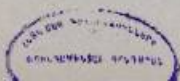
անկախ գոյութիւնը՝ ի տես թուրքական սպանելիքի արեւմուտքից, և Ազրբեյջանի կողմից պատերազմական գործողութիւնները ԼՂ-ի զին զինակաւու մտադրութիւն՝ արեւելքից, որն անխուսափելիորեն Հայաստանը կենդանի պատերազմական գործողութիւններէ մնայ:

Դա Հայաստանի զինավարութիւնից պահանջում էր նոր և համարձակ լուծումներ: Եւ այն գտնվեց ի զինա Ռուսաստանի հետ սուղմական համագործակցութիւն հաստատելու Այդ հնարավորութիւնը Հայաստանի առջև բացվեց, քանի որ անդրկովկասյան և մերձավորարեւելյան քաղաքականութիւն շատ հարցերում Հայաստանի և Ռուսաստանի ստրատեգիական շահերը համընկնում են: Ռուսաստանի ազգային-պետական շահերին հակասում է Հայաստանի և ամբողջ Անդրկովկասի ընկնելը որն է երկրորդ պետութիւն՝ այդ թվում և թուրքիայի, տիրապետութիւն կամ ազդեցութիւն տակ: Ռուսաստանն ինքն է ձգտում դուրս գալ մերձավորարեւելյան տարածաշրջան և ցանկանում է, որ Անդրկովկասը կամ մուրի զեր կատարի և ոչ թե Ռուսաստանն անշատի Մերձավոր և Միջին արեւելքից, որը հովանական է, եթե անդրկովկասյան տարածքը հայտնվի այլ պետութիւն ազդեցութիւն ուրտում: Եւ, վերջապէս, Ռուսաստանի շահերը պահանջում են, որ փոթորկահույզ Հյուսիսային Կովկասի հարավային սահմանների մոտ լինեն բարեկամական պետութիւններ, որոնք չեն խրախուսի Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների անշատողական ձգտումները և յուրահատուկ ձևով կամրապնդեն Ռուսաստանի թիկունքը:

Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքվեցին մի շարք սաղմական պայմանագրեր համատեղ պաշտպանութիւն վերաբերյալ, այդ թվում և Ռուսաստանին երկու սաղմական բազաներ արամադրելու մասին: Երկու պետութիւնների միջև հաստատված սաղմական համագործակցութիւնը հիմնված է կողմերի լիակատար հովասարութիւն անդրունքի վրա: Այն հետապնդում է զուտ պաշտպանական նպատակներ և չի ուղղված որն է երրորդ պետութիւն զին:

Ենթահիվ այս զինակցութիւն Հայաստանի ազգային անվտանգութիւնը զրվեց հուսալի հիմքերի վրա:

Հայ-ուսական զինական համագործակցութիւնը՝ զուգակցված մերձավորարեւելյան մի շարք երկրների, մասնավորապէս,

Իրանի, Եգիպտոսի, Միջին, Արևմտյանի և այլ պետությունների քաղաքական համագործակցության հետ, անհամեմատ ավելի հուսալի մեղք են լուծում Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ապահովման խնդիրը:

Հասկանալի է, որ որևէ պետություն, այդ թվում և Հայաստանը, իր ազգային անվտանգությունը չի կարող ապահովել ապավինելով բացառապես տարածաշրջանային կառույցներին: Այդ խնդրի լուծման մեղք մեծ է ազգային ռազմական ուժերի, ազգային բանակի ստեղծման և ամրապնդման դերը, ինչպես նաև անտասկան, հոգեբանական և այլ գործոնների նշանակությունը:

Մենք հարցի այդ կողմի լուսաբանության վրա կանգ չառանք, քանի որ այն մեկ այլ հոդվածի նյութ է և չի մտնում սույն հոդվածի խնդիրների մեջ:

NIKOLAY HOVHANNISIAN

THE MIDDLE EASTERN REGION AND THE PROBLEM OF THE NATIONAL SECURITY OF ARMENIA

Armenia throughout the centuries was one of the factors of the Middle Eastern geopolitical reality and played its sometimes significant role in the political life of the region and influenced on the balance of forces in the Middle East.

After the genocide of the Armenians in the Ottoman Empire in 1915 and the devastation of the Western Armenia, as well as the inclusion of the Soviet Armenia in 1922 in the USSR, Armenia had temporarily disappeared from the Middle Eastern arena as an independent factor. The situation had changed after the collapse of the Soviet Union and emergence of the independent Republic of Armenia, in 1991, when Armenia reappeared on the Middle Eastern political scene. Immediately after that the problem of national security, which is very vital for the Armenians, had aroused before the young independent Armenian state.

The new leadership of Armenia hoped to resolve this problem by political means, through getting recognition of its

independence by the neighbor states—Turkey, Iran, the Arab countries, Azerbaijan and Georgia, and establishment of diplomatic relations with them. The first task—recognition of independence, was realized comparatively easy and quick. As for diplomatic relations, they were established with all of the neighbor states, besides Azerbaijan and Turkey. The latter put forward three preconditions before Armenia. Turkey set Armenia's explicit abandonment of territorial designs on Turkey, of allegations of Turkey's culpability for the 1915 genocide of Armenians, and a Karabakh solution as preconditions to diplomatic ties. And as Armenia refused to satisfy these unacceptable demands Turkey threatened Armenia. The late Turkish president Turgut Ozal urged to use Turkish armed forces against the Armenians and to „bare its teeth to Armenia“.

In these dangerous circumstances Armenia had not other choice, than to conclude a Treaty on military cooperation with Russia. Armenia agreed to put under the Russian disposition two military bases.

This Treaty serves to the purpose to guarantee for the national security of Armenia, pursues defensive aims and is not directed against the third state.

Յ Ա Ն Ե Ք Ա Կ Բ Ց Ի Ք Տ Ց Ի Ե Լ Ե Բ

¹ „Congressional Research Service Issue Brief, Armenia-Azerbaijan Conflict Updated August 17, 1995 by Carol Migdalovitz, Foreign Affairs and National Defense Division, CRS, The Library of Congress“, p. 11.

² „Nagorno-Karabakh“. Working Paper Submitted to the United Nations Economic and Social Council, Commission on Human Rights, Fiftieth Session, 31 January to 11 March 1994, Agenda Item 12, Question of the Violation of Human Rights and Fundamental Freedoms in any Part of the World, 10 January 1994* by Hrair Balian, HRA 1994, p. 6.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 22:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ „CRS Issue Brief, Armenia-Azerbaijan Conflict“, p. 11.

⁸ Այդ մասին տե՛ս, 11. Օգոստոսի Քոբեյի և Կրկուսի Գաղաղ իջ Արմենի, – Ի հանրական Արմենի, Երևան, 3 մայի 1996 թ.

РИПСИМЕ КОРХМАЗЯН

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕТСКО-
ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ НА БЕРЛИНСКОЙ
(ПОТСДАМСКОЙ) КОНФЕРЕНЦИИ РУКОВОДИТЕЛЕЙ
ТРЕХ СОЮЗНЫХ ДЕРЖАВ—СССР, США
И ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Взаимоотношения Турции и Советского Союза, а сегодня Турции и России, занимали и занимают одно из центральных мест в турецкой внешнеполитической концепции, являясь в значительной степени определяющими в ее разработке и развитии.

Новая историческая ситуация—распад СССР, создав возможность объективного исследования советско-турецких отношений, одновременно породила четко прослеживающуюся сегодня, как представляется, опасную тенденцию—недостаточно документированную и далеко не всегда обоснованную критику всех сторон и аспектов советской внешней политики. Подобный подход автоматически и однозначно приводит к оправданию турецкой политики и позиции относительно СССР. Соответственно оправдываются и военно-политические и дипломатические усилия западных держав, поддерживавших и поддерживающих Турцию. Отмеченная тенденция заметно распространена и в определенных кругах представителей армянской политической и общественной мысли. Между тем именно армянская интуитивная мысль должна быть глубоко заинтересована в объективном анализе всех аспектов политики Турции и ее союзников относительно Советского Союза. И хотя проблема армянских территорий пере-

стали быть объектом российско-турецких взаимоотношений, но исследование представляет интерес не только в научном, но и в политическом отношении.

Как известно, Берлинская (Потсдамская) конференция, проходившая после капитуляции Германии и окончания войны в Европе с 17 июля по 2 августа 1945 г., имела своей целью мирное урегулирование возникших важнейших проблем, в том числе территориальных. В ходе этой конференции значительное внимание было уделено обсуждению вопроса о Турции, советско-турецких отношениях, включая территориальные претензии СССР к Турции.

Однако позиции, занятые собеседниками при обсуждении отмеченных проблем и определившие исход переговоров по этим вопросам, в известной степени проявились несколько раньше, еще на Крымской (Ялтинской) конференции руководителей союзных государств в начале февраля 1945 г. Уже на переговорах в Ялте стали заметны различия в отношении союзников к Турции. Президент США Ф. Д. Рузвельт поставил важный практический вопрос: «Следует ли приглашать на конференцию (имелась в виду конференция создававшейся Организации Объединенных Наций) наряду с воюющими против Германии странами также «присоединившиеся страны», например, Парагвай, Перу, Уругвай, Чили, Египет, Исландию, которые порвали отношения с Германией, но не объявили ей войны?»¹ Сталин же обратил внимание на то, что если на конференцию будут приглашены не только страны, объявившие войну, но и «присоединившиеся», то странам, действительно воевавшим с Германией, будет обидно сидеть рядом с теми, которые колебались и жульничали в течение войны.² В результате обсуждения союзники договорились, что на конференцию будут приглашены все те страны, которые объявят Германии войну до 1 марта 1945 г.

У. Черчилль, премьер-министр Великобритании, не удовлетворился, однако, принципиальным решением относительно «присоединившихся» стран и счел необходимым специаль-

но высказаться за приглашение Турции, хотя, может быть, это предложение и не встретит всеобщего одобрения. «Турция заключила с Англией союз еще до начала войны, в очень опасное время. Когда началась война, турки считали, что их армия недостаточно хорошо вооружена для современного типа войны. Тем не менее позиция Турции была дружественной и полезной во многих отношениях. Однако Турция не воспользовалась предложением, сделанным ей год назад, вступить в войну»³. Между тем позиция турецкого правительства в годы войны, как свидетельствуют документы, в том числе и на ее заключительном этапе, скажем в 1944 году, за несколько месяцев до конференции в Ялте, приводила его в состояние нескрываемого раздражения. Теперь же, не замечая противоречивости приводимых аргументов, Черчилль, уговаривал собеседников: «Не следует ли туркам дать возможность раскаяться на смертном одре?» и получил подтверждение, что «Турцию следует пригласить, если она объявит войну Германии до конца февраля»⁴.

Протоколы Крымской конференции констатируют также, что «было достигнуто соглашение о том, что три министра иностранных дел... обсудят предложение Советского Правительства в отношении Конвенции в Монре и сделают доклад своим правительствам. Турецкое правительство будет информировано об этом в надлежащий момент»⁵.

Далее события развивались с нарастающей интенсивностью.

Западные союзники оказали на Турцию давление, фактически принудив ее 23 февраля 1945 г. объявить войну Германии и Японии. Президент Турции Исмет Иненю не считал нужным хотя бы слегка закамуфлировать вынужденность этого турецкого шага, прямо и официально заявил: «...Мы вступили в войну против немцев и японцев лишь по требованию союзников. Это должно быть имело для них какое-то значение, поэтому они и настаивали на этом»⁶. А чуть менее месяца спустя, 19 марта, Советский Союз денонсировал советско-турецкий договор от 17 декабря 1925 года о друж-

без нейтралитета как несоответствующий новой обстановке и нуждающийся в серьезном улучшении⁷.

В связи с этим в июне 1945 года, уже после окончания войны в Европе, в Москве прошли советско-турецкие переговоры, во время которых советской стороной был поднят территориальный вопрос и вопрос о Конвенции в Монте-Переговоры, в пересказе В. М. Молотова, наркома иностранных дел СССР, начались с предложения турецкого правительства заключить между Турцией и СССР договор о союзе. При этом турецкая сторона заинтересовалась условиями, на которых Советское правительство было бы готово это сделать⁸. В ответ правительство СССР потребовало урегулирования вопроса об отторгнутых от Грузии и Армении территориях—возвращении этих территорий Советскому Союзу, пересмотра режима Черноморских проливов и создания там советской базы⁹.

«В 1921 году,—говорил Молотов,—турки воспользовались слабостью Советского государства и отняли у него часть Советской Армении. Армяне в Советском Союзе чувствуют себя обиженными. В силу этих причин Советское правительство и подняло вопрос о возвращении законно принадлежащих Советскому Союзу территорий. Что касается вопроса о проливах, то Советское правительство давно уже говорит о том, что Конвенция в Монте-Переговоры его не устраивает»¹⁰. Так возник вопрос о территориальных требованиях СССР к Турции.

Понимая, что поднятые проблемы будут обсуждаться союзниками, встревоженное турецкое правительство обратилось к Великобритании. Турки немедленно выехали в Лондон к министру иностранных дел Идену¹¹, добиваясь помощи и поддержки английского правительства. И, как свидетельствуют документы конференции в Потсдаме, получили их.

Еще до начала конференции, 7 июля, президент США Г. Трумэн сообщил, что считает необходимым в первую очередь обсудить «процедуру и механизм для мирных переговоров и урегулирования территориальных вопросов»¹². В предложениях же английской стороны 5-м пунктом значи-

лось: «Вопрос о проливах и русско-турецких отношениях вообще»¹³.

В канун официального открытия Потсдамской конференции, 16 июля, Молотов и Иден среди прочего обменялись мнениями и по этому вопросу. Иден сообщил Молотову, что «турки не согласны на удовлетворение территориальных требований Советского Союза», на что Молотов заявил, что «территория, о которой идет речь, не принадлежит туркам. Они поступили несправедливо, отняв ее у Советского Союза. Поляки тоже поступили несправедливо, захватив часть советской территории в 1921 году. Однако поляки решили пересмотреть свою позицию и согласились теперь возвратить эту территорию Советскому Союзу. Он, Молотов, приводил этот пример туркам». На замечание Идена о том, что «в Турции нет линии Керзона», последовало возражение: «Тем не менее английское правительство раньше не раз выступало в защиту армянского населения, находившегося под турецким владычеством...». А на вопрос Идена: «Много ли армяни проживает на турецкой территории?», — Молотов ответил, что «их там около 400—500 тысяч. Всего в Советской Армении живет около 1 млн. армян, а вне территории Советской Армении, за границей, проживает свыше 1 млн. армян. Когда территория армян расширится, многие армяне, проживающие за границей, будут стремиться возвратиться на родину. Армяне очень способные и энергичные люди, особенно в хозяйственных вопросах. Пусть турки отдадут Советскому Союзу армян, это будет справедливо»¹⁴.

Вопрос о Турции был включен в повестку дня шестого заседания глав государств и правительств 22 июля третьим пунктом, точнее перенесен сюда с предыдущего совещания. Его поставила английская делегация: Черчилль, заявил, что «этот вопрос становится важным ввиду признанной необходимости внести изменения в Конвенцию в Монте». По мнению британского правительства, «этот пересмотр должен был быть осуществлен путем соглашения между участниками конвенции, за исключением, конечно, Японии». Черчилль зая-

явил, что «неоднократно выражал готовность разработать соглашение, согласно которому советский флот—военно-морской и торговый—мог свободно плавать из Черного моря в Средиземное и обратно. Поэтому мы открываем обсуждение этого вопроса на основе дружественного согласия». Далее Черчилль, как он выразился, позволил себе «обратить внимание генералиссимуса на важность того, чтобы не напугать Турцию». Английский премьер отметил, что «несомненно, Турции весьма встревожена концентрацией болгарских и советских войск в Болгарии, а также продолжающимися нападками на нее в советской печати и по радио и, конечно, тем оборотом, который приняли переговоры, состоявшиеся между турецким послом в СССР и г-ном Молотовым. Во время этих переговоров было упомянуто об изменении восточной границы Турции, а также о советской базе в проливах». Черчилль подчеркнул, что он понимает, что «это не претензии Советского правительства к Турции; однако, ввиду того, что Турция поставила вопрос о союзе с СССР, последний выдвинул условия заключения такого союза. Мне совершенно ясно,—не без иронии заявил Черчилль,—что если Турция просит у Советского правительства заключения наступательного и оборонительного союза, то Советскому правительству представляется хороший случай заявить о том, как можно улучшить отношения между Турцией и Россией... Турцию, однако, встревожили выдвинутые условия»⁴⁵.

На вопрос Черчилля, как развивалась ситуация, Молотов сообщал, что турецкое правительство, проявив инициативу, поставило вопрос о союзном договоре сначала перед советским послом в Анкаре, а затем, в конце мая, через турецкого посла в Москве. В начале июня состоялись две беседы между Молотовым и турецким послом в СССР Сарлером. Далее Молотов пересказал уже изложенные им Идену соображения, сделав некоторые дополнения: «Заключение союзного договора означает, что мы должны совместно защищать наши границы: СССР—не только свою, но и турецкую, а Турция—не только свою, но и советскую границу. Однако

в некоторых частях,—разъяснял Молотов,—мы считаем границу между СССР и Турцией несправедливой. Действительно, в 1921 году от Советской Армении и Советской Грузии Турцией была отторгнута территория—это известная территория областей Карса, Артина и Ардагана... поэтому мною (Молотовым) было заявлено, что для того, чтобы заключить союзный договор, следует урегулировать вопрос об отторгнутой от Грузии и Армении территории, вернуть им эту территорию обратно». Затем Молотов изложил советскую позицию относительно проливов, добавив, что Советское правительство выразило готовность, если турецкое правительство считает неприемлемым урегулирование обоих этих вопросов, (...) заключить соглашение, касающееся только проливов»¹⁶.

Со своей стороны Черчилль заявил, что его старое предложение о готовности «повлиять на турецкое правительство, чтобы оно согласилось на пересмотр Конвенции в Монре... остается в силе», однако, поскольку «возникают совсем другие вопросы» и «речь идет о русской базе в проливах, а также о том, что никто не может иметь отношение к вопросу о Дарданеллах и Босфоре и проходе через них, кроме Турции и Советского Союза», то он чувствует себя «совершенно свободным в отношении новых предложений». При этом Черчилль выразил убежденность, что Турция «никогда не согласится на это». В ответ последовало возражение Молотова, что существовали договоры, «по которым вопрос о проходе через проливы решался только Турцией и Россией. Это договор 1805 года и Ункяр-Искелесийский договор 1833 года».

Трумэн ограничился сообщением, что «не готов высказать свое мнение по этому вопросу»¹⁷.

На следующий день обсуждение этих вопросов было продолжено. Черчилль повторил, что не может «поддержать предложение о создании русской военной базы в проливах» и не думает, чтобы «Турция согласилась с этим предложением». Сталин же вернулся к заявлению Черчилля, о том, что «русские напугали турок», и посчитал нужным «дать

справку по этому поводу—для успокоения г-на Черчилля: «Я не знаю, как его информировали турки, но я должен сказать, что в Болгарии у нас имеется 2 дивизии. Г-н Черчилль был напуган турками». Далее Сталин сообщал, что «у турок имеется в районе Константинополя свыше 20 дивизий, возможно, 23 или 24 дивизии. Уверяю вас, болгарские войска турок не напугали. Предложение об исправлении границы—может быть это могло напугать турок?—лукаво задавался вопросом Сталин.—Но речь шла о восстановлении границы, которая существовала до первой мировой войны. Я имею в виду район Карса, который находился до войны в составе Армении, и район Ардагана, который до войны находился в составе Грузии... И мы заявили Турции, что если она хочет заключить с нами союз, нужно исправить эту границу, если же она не хочет исправлять границу, то отпадает вопрос о союзе»¹⁸.

Что касается требований базы в районе Проливов, то Сталин высказался следующим образом: «Конвенция в Монте-Целиком направлена против России, это—враждебный России договор. Турции предоставлено право закрыть пролив для нашего судоходства не только в том случае, когда идет война, но и в том случае, когда Турции покажется, что существует угроза войны, причем вопрос о том, когда эта угроза возникает, решает сама Турция. Невозможное положение! Турция всегда может показаться, что существует какая-то угроза, и она всегда может закрыть проливы. У нас, русских, ровно столько же прав в отношении проливов, сколько у японского императора. Это смешно, но это факт. Выходит, что небольшое государство, поддерживаемое Англией, держит за горло большое государство и не дает ему прохода». «Можно себе представить,—продолжал Сталин,—какой шум поднялся бы в Англии, если такой договор существовал бы в отношении Гибралтара, или в Америке, если такой договор существовал бы в отношении Панамского канала. Таким образом, стоит вопрос о том, чтобы нашим кораблям была дана возможность свободного прохода из Черного моря и об-

ратно. Но так как Турция слаба и не может сама отстаивать возможность свободного прохода в случае каких-либо осложнений, то мы должны иметь какую-то гарантию, что эта свобода прохода будет обеспечена»¹⁹.

Сталин выразил согласие и на иное решение этого вопроса: «Вы считаете, что военно-морская база в проливах неприемлема. Хорошо, тогда дайте нам какую-либо другую базу, где русский флот мог бы ремонтироваться, экипироваться, и где он мог бы совместно со своими союзниками отстаивать права России. Вот как обстоит дело. Но оставлять положение в том виде, как оно сейчас существует, смешно»²⁰.

По мнению американской стороны, высказанному Трумэн-ом, территориальный вопрос «касается только Советского Союза и Турции и должен быть решен между ними», в то время как «вопрос о Черноморских проливах касается всех нас и многих других стран».

Черчилль поддержал позицию американского президента²¹.

Наконец, 24 июля на восьмом заседании вопрос о Турции обсуждался в последний раз. Трумэн продолжал настаивать, что «если свободный режим проливов будет гарантирован международным авторитетом, то никаких фортификаций в этих проливах не понадобится ни Турции, ни России». Разделяя точку зрения американского президента, Черчилль заверял Сталина, что полностью понимает и согласен, что «такая великая держава, как Советский Союз, не должна кланяться Турции всякий раз, когда ей нужно провести свои корабли через проливы только потому, что Турция заявляет, что она боится войны». Он, Черчилль, разделяет недовольство таким положением вещей. «Предложение о международном контроле означает, что проливы не будут находиться в чьих-либо одних руках»,—продолжал настаивать Трумэн и обещал приложить усилия, чтобы убедить турок в правильности такой точки зрения по этому вопросу²².

В конце концов, признав, что Конвенция о Проливах, заключенная в Монте, должна быть пересмотрена, три Пра-

ительства согласились, что «в качестве следующего шага данный вопрос станет темой непосредственных переговоров между каждым из трех Правительств и Турецким Правительством»⁸³. Вопрос о территориях, признанный проблемой двусторонних советско-турецких отношений, больше не поднимался.

В заключение следует отметить некоторые моменты более общего плана. Так, тексты заявлений руководителей великих держав порицают обыденностью и фарисейством рассуждений — и первую очередь при обсуждении территориальных проблем. Если убрать прилагательные — русский, советский, английский, — зачастую будет трудно определить, кому принадлежат измышления — диктатору Сталину или главе правительства демократической Англии и одновременно премьер-министру мировой колониальной империи Черчиллю. В расчет принимались лишь государственно-политические соображения и возможности силового и политического давления, едва прикрытые фразеологией об интересах того или иного народа, что, собственно, в меру необходимости делал и Сталин при обсуждении территориальных требований Советского Союза к Турции.

Другое обстоятельство — понимая, что вряд ли удастся договориться с союзниками по всем пунктам, Сталин и Молотов как бы разделили между собой варианты компромиссов. Молотов заявлял, что можно поступиться требованиями о возврате армянских и грузинских территорий в случае достижения соглашения о военной базе в Проливах. А Сталин на следующем же заседании соглашался получить какую-либо другую базу, но повторял, что договора с Турцией не будет без решения территориальных проблем. Однако его утверждение о том, что проблема армянских и грузинских земель появилась лишь как следствие турецких предложений о заключении союзного договора с СССР, не вызывает доверия. Во-первых, она лежала в русле одного из важнейших направлений советской политики с конца 30-х годов: возвращение утраченных территорий Российской империи — терри-

тории у Ленинграда, Прибалтика, район Кёнигсберга (Калининградская область), Западная Белоруссия, Западная Украина, Бессарабия, территории на Дальнем Востоке. Во-вторых, уже после того, как стало совершенно очевидно, что ни о каких базах в Проливах не может быть и речи, ситуация на советско-турецкой границе продолжала оставаться исключительно напряженной в течение ряда лет.

Спустя восемь лет, 30 мая 1953 года, советское правительство сделало правительству Турции заявление: «Во имя сохранения добрососедских отношений и укрепления мира и безопасности правительства Армении и Грузии сочли возможным отказаться от своих территориальных претензий к Турции. Что же касается вопроса о проливах, то Советское правительство пересмотрело свое прежнее мнение по этому вопросу и считает возможным обеспечение безопасности СССР со стороны проливов на условиях, одинаково приемлемых как для СССР, так и для Турции. Таким образом, Советское правительство заявляет, что Советский Союз не имеет никаких территориальных претензий к Турции»²⁴. Однако убедить Турцию, что СССР впредь не будет возвращаться к вопросу о территориях, не удавалось более 45 лет. Конечно, территориальная проблема была далеко не единственной причиной, породившей столь длительный безоговорочный период в советско-турецких отношениях, но, несомненно, одной из главных. Лишь в самый канун краха Советского Союза, в марте 1991 года, между СССР и Турцией был подписан договор «О дружбе, добрососедстве и сотрудничестве».

Что касается истинных намерений Сталина, то документы Берлинской конференции свидетельствуют о его откровенном стремлении извлечь максимум, получить все, что только окажется возможным. Мнение же некоторых историков о том, что советское правительство интересовали лишь проливы и базы, а вопрос земель был только разменной монетой, не находит подтверждения. Такая позиция продиктована, видимо, негативным отношением к личности Сталина, психологическими причинами. Но между попыткой Стали-

на вернуть армянские земли и его отношении к армянскому народу нет никакой связи. Просто имперские устремления вожди в данном частном случае совпадали с национальными интересами армянского народа. И признание серьезности этих попыток способствует лишь установлению исторической истины.

HRIPSIME KORKHMAZIAN

THE TERRITORIAL PROBLEMS OF SOVIET-TURKISH
RELATIONS IN THE BERLIN (POTSDAM) CONFERENCE
OF THE THREE LEADERS—USSR, USA
AND GREAT BRITAIN

The interrelations between Turkey and USSR, as well as that of the Turkey and Russia today are of utmost priority in the foreign political concept of Turkey.

The article deals with the next problems—the attempt of the USSR to return the Armenian and Georgian territories which were part of Russian Empire but later (Moscow Treaty, 1921) given to Turkey, to get a base on the straits, had a great influence on Soviet—Turkish relations.

The territorial claims of the USSR to Turkey were formulated still before the Berlin Conference, during the discussions of Turkey's proposal concerning the alliance treaty between the USSR and Turkey, in Moscow. Turkey was announced that the USSR is insisting on the regulation of the problem of Georgian and Armenian territories annexed by Turkey, that is to return these territories to the USSR, to revise the strait-regime and to create there a Soviet base.

The Turkish government realized that these problems will be discussed by the allies, so it applied to Great Britain trying to get the latter's support. According to the documents of the Conference the Turkey's application was successful. The American president declared that „the territorial problem is concerning to the USSR and Turkey, so it must be resolved between them“.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. IV. Крымская конференция руководителей трех союзных держав—СССР, США и Великобритании (4—11 февраля 1945 г.), Сборник документов, М., 1984, Док. № 10, с. 112. Запись заседания глав правительств, 7 февраля 1945 г.

² Там же, док. № 13, с. 136. Запись заседания глав правительств, 8 февраля 1945 г.

³ Речь идет об англо-франко-турецком договоре о взаимной помощи от 19 октября 1939 г.

⁴ Там же, с. 137.

⁵ Там же, док. № 28, с. 263. Протокол работы Крымской конференции, XIV. Конференция в Монтре и Провансе.

⁶ *Избор'ния Sotlev ve Demek*; стр. 1—4, 1946, к. 39.

⁷ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и Материалы, т. III (1 января—3 сентября 1945 г.), ОГИЗ, 1947, с. 146.

⁸ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. VI. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав—СССР, США и Великобритании (17 июля—2 августа 1945 г.) Сборник документов, М. Политиздат, 1984, Док. № 1, с. 37—38. Запись беседы народного комиссара иностранных дел СССР с министром иностранных дел Великобритании. Потсдам, 16 июля 1945 г.; док. № 13, с. 135—136.

⁹ Там же, с. 135—136.

¹⁰ Там же, с. 37.

¹¹ Там же.

¹² Берлинская конференция, док. № 30, с. 283. Письмо посла США в СССР народному комиссару иностранных дел СССР, 7 июля 1945 г.

¹³ Берлинская конференция, док. № 31, с. 285. Письмо посла Великобритании народному комиссару иностранных дел СССР, 11 июля 1945 г.

¹⁴ Берлинская конференция, док. № 1, с. 38.

¹⁵ Берлинская конференция, док. № 13, с. 134—135. Запись шестого заседания глав правительств, 22 июля 1945 г.

¹⁶ Там же, с. 135—136.

¹⁷ Там же, с. 137.

¹⁸ Берлинская конференция, док. № 16, с. 148—149. Запись седьмого заседания глав правительств, 23 июля 1945 г.

¹⁹ Там же, с. 149.

²⁰ Там же, с. 150.

²¹ Там же, с. 151.

²² Берлинская конференция... док. № 18, с. 170. Запись восьмого заседания глав правительств, 24 июля 1945 г.,

²³ Берлинская конференция... док. № 158, с. 444. Протокол Берлинской конференции трех великих держав, 1 августа 1945 г., XVI. Черноморские проливы.

²⁴ Берлинская конференция... с. 477.

**ՄԻՐՈՒՑԻ ԲԱԶՄԱԿԱՆ ՄԻՋԱՄՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԻՐԱՆԱԼՅԱՆ
ՀԱՎԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆԸ 1976 Ք.**

Լիբանանյան նզնաժամի առաջին փուլը, որն ընդգրկում է 1975—1976 թթ., կարևոր տեղ է զբաղեցնում Սիրիայի արտաքին քաղաքականությունից մեջ, Դա պայմանավորված է ոչ միայն երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող պատմաաշխարհագրական սերտ կապերով, այլև այդ ժամանակահատվածում Լիբանանում ստեղծված այն բարդ քաղաքական իրադրությունները, որն անմիջականորեն շոշափում էր Հարևան պետություն՝ Սիրիայի շահերը, և սպառնալիք ստեղծում երա անվտանգությունն ու կայունությունը:

Սիրիան շատ արագ մխրճվեց Լիբանանյան հակամարտությունից մեջ: Սկզբնական շրջանում, այսինքն՝ ամբողջ 1975 թ. ընթացքում, նա հանդես էր գալիս նզնաժամը դիվանագիտական խաղաղ բանակցությունների միջոցով լուծելու առաքելություններ միայն և հակամարտող կողմերին փոխըմբռնման հասցնելու ուղիներ էր արտահայտում: Իսկ 1976 թ. Սիրիան անհարկեց սուղամական միջամտություն, որը մեծ ազդեցություն թողեց զեպքերի հետագա զարգացման վրա: Մեր կողմից ուսումնասիրվող խնդիրը գիտական քննարկման առարկա է զարմել մի շարք հեղինակների կողմից, որոնցից հարկ է նշել հատկապես Պ. Միլի, Զ. Լենցովսկու, Ն. Վենբերգերի, Լ. Շերրիի, Ս. Ռեդույի, Ա. Ասադի, Ս. Դմիտրիևի, Լ. Վոլնովի, Վ. Կրեյչովի, Ա. Իվանովի, Պ. Սարաչյանի և այլոց աշխատությունները: Սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեցող աշխատություններից օգտագործել ենք Լիբանանի առաջադիմական-սոցիալիստական կուսակցության զեկավար Քամայ Զուբյուրիի և Լիբանանի նախագահ Իլիաս Սարգիսի զլիավար խորհրդական,

«Փաթախբ» կուսակցության ազգեցիկ դեմքերից մեկի՝ Հայազգի Փարիմ Բազրատունու հուշերը՝

Անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել նաև, որ լիբանանյան Հակամարտությանը 1975 թ. սիրիական ռազմական միջամտության և զրան ուղեկից մի շարք հարցերի լուսարանումը միաժամանակ հնարավորություն կտա ճիշտ գնահատելու հետագա տարիներին լիբանանում Սիրիայի վարած քաղաքականությունը, ինչպես նաև լույս կսփռի մայրիկների երկրի XX դարի վերջին քառորդի ողբերգական պատմությանն առնչվող՝ ցարդ շփմանավորված մի քանի տեսակետների վրա:

Լիբանանյան ճգնաժամը, որը, ինչպես հայտնի է, ծագեց 1975 թ. ապրիլի 13-ին Բնչուիթի Այն առ-Ռուժաննա թաղամասով անցնող պաղեստինցիների ավտոմեքենայի վրա աչքորստոնեական «Փաթախբ» կուսակցության զինված մարտիկների քայքայ կրակի հետևանքով և որին զոհ զնացին 27 պաղեստինցիներ, երկրում տարրեր քաղաքական դաշինքների ու խմբավորումների առաջացման պատճառ հանգիստացավ: Չնայած այն հանգամանքին, որ այդ միջադեպը պատերազմը սկսելու լուր առիթ էր և իր մեջ պարունակում էր խմբորումների մի քարդ հանգույց⁹, այնուամենայնիվ, զրանով պաղեստինյան գործունը՝ դարձավ լիբանանյան Հակամարտության կարևոր քաղաքատարրերից մեկը:

Ուստի լիբանանյան իրազարձուցությունների հանդեպ Սիրիայի վարած քաղաքականությունն անմիջականորեն առնչվում էր ինչպես զուտ ներլիբանանյան, այնպես էլ պաղեստինյան խնդրի հետ:

Ճգնաժամի առաջին օրվանից Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպությանը (ՊԱԿ) իրենց պաշտպանությունը հայտնեցին երկրի ձախ սփերը, որոնք միավորվել և կազմում էին ՄԱԿային շարժումը՝ Փ. Զումրուաթի գլխավորությամբ:

1975-ից սկսվեցին զինված բախումներ՝ մի կողմից «Ազաջին շարժման» ու ՊԱԿ-ի, մյուս կողմից՝ լիբանանյան ճակատի»՝ միջև: Սիրիայի բոլոր ջանքերը՝ պաղեստինցիներին հակա-

⁹ Այդ ժամանակ լիբանանում էին գտնվում մոտ 730 հազար պաղեստինցի փախստիկներ:

¹⁰ Լիբանանյան ճակատի մեջ միավորվել էին երկրի ուղ ուժերը՝ Սուլեյման Յրանթին, Պիմա ժմայելի և Բամիլ Մամունի գլխավորությամբ:

Ճարտությունից հետո պահելու, ապաքցուն անցան: Լարս է
Եշել, որ դեռևս 1975 թ. սեպտեմբերին, երբ հատուկ առաքելու-
թյամբ Բեյրութ ժամանեց Սիրիայի արտաքին գործերի կախարար
Արջ ալ-Լալիմ Կազգամը⁴, զերջինիս միջնորդությամբ պեղծվեց
«Ազգային նրկյութության կոմիտե», որի մեջ մտան Լիբանանի յշ
և ձախ ուժերը: Սակայն կոմիտեի քննուած քաղաքները, որոնք
Կապտակ ունենին հասնել կրակի գազարեցմանը, ձախողվեցին՝
«Լիբանանյան նակատի» կողմից ձեռնարկված կոր քախումների
հետևանքով:

1976 թ. հունվարին սիրիական տարածքից Լիբանան ժաան
Պաղեստինի ազատագրության բանակի և պաղեստինցիներրից
կազմված «Աս-Սախի» սիրիամետ կազմակերպության ճարտիկ-
ները: Սիրիայի յուրաքանչյուր քալլ առալ էր բերում ՊԱԿ-ի և
«Ազգային շարժման» միջև կապերի էլ ազնիլ սերտացում, և
քնդգծվում էր նրանց քաղաքականության հակասիրիական քնույթը:

Այն, որ Դամասկոսն ուզում էր իր ազգնցությունը հաստատել
ինչպես ողջ Լիբանանում, այնպես էլ ՊԱԿ-ի վրա և իր քաղաք-
կանությունը թեկադրել, զիճարկելի հարց չէ բիավ: Սակայն պետք
է քնդունել նաև այն հանգամանքը, որ այդ ուղղությամբ Սիրիայի
չանքերը միայն մեկ կապտակ էին հետապնդում՝ համախմբել
արաբական ուժերը, հատկապես պաղեստինյան, յիբանանյան և
հորդանանյան՝ Իսրայելին դիմակայելու և Սիրիայի անվտանցու-
թյունն ապահովելու համար⁵: Սիրիայի ձախարահ Լաֆեզ ալ-
Ասադը, այս հարցում մերժում ստանալով Փամալ Ջուսրյաթից և
ՊԱԿ-ի ղեկավար Յասիր Արաֆաթից, ստիպված կզավ դիմելու
ազմական միջամտության, որն իրականացրեց 1976 թ. մայիսի
31-ին, երբ սիրիական բանակը բունի ներխուժեց Լիբանան և
զրավեց ձախերի և ՊԱԿ-ի ազգնցության տակ գտնվող մի շարք
բնակավայրեր, մասնավորապես Բեկասյի շրջանում:

Իրականում ինչով էր պայմանավորված Սիրիայի միջամ-
տությունը, որի հետևանքով սլիբանանյան հակամարտությունը
ձեռք բերեց միջազգային նշանակութուն⁶: Բանն այն է, որ Դա-
մասկոսը զախենում էր քրիստոնյաների հանդեպ Ք. Ջուսրյաթի
ու պաղեստինցիներրի հաղթանակից, քանի որ դա կարող էր հնա-
րավորություն տալ Իսրայելին՝ քրիստոնյաներին փրկելու պատր-
վակով ներխուժել Լիբանան, շախչախել պաղեստինցիներին ու

ևորս ուժերին և, ինչպես Պ. Միլն է նշում, քրացառված չէր, որ կփորձեր (Բարսյելը—Ա. 2.) սակեղծել քրիստոնեական պետությունը իր հովանավորության ներքո¹⁰։ Մինչդեռ, դա կնշանակեր լուրջ սպառնալիք Միքիայի անվտանգությունը¹¹։ Ուստի Հաֆեզ ալ-Ասադը հանգես հեղափոխությանը քրիստոնեական ուժերի «պաշտպանություն» առաջմական բախման մեջ մանկելով «Ազգային շարժման» ու ՊԱԿ-ի հետ, Միքիայի առաջնական միջամտությունը շփոթեցրեցին կանխել և նրան շղատաստանեցին ո՛չ Բարսյելը, և ո՛չ էլ Միացյալ Նահանգները, բունգի նրանք հասկացան, որ սիրիական ներքուսումը մի կողմից կսզնի իրենց դաշնակիցներին՝ «Լիբանանյան ճակատ» մեջ միավորված աչքքրիստոնեական ուժերին, իսկ մյուս կողմից՝ կթույլացնի սիրիական բանակը։

Ամեն ինչ պատրաստ էր՝ ՊԱԿ—Միքիա—Բարսյելի զաղտնի համագործակցության համար, որը կսլզնից «կարմիր դժի» համաձայնություն, մի շղղված, շտտրաղղված և Միքիայի կողմից երզում շարված համաձայնագիր, որով Բարսյելը համաձայնեց, որ Միքիան մտնի Լիբանան¹²։ Թեև նախքան այդ Թեյ Ավիզն ու Վալիբեզտներ զնմ էին լիբանանյան հակամարտությունը Դամասկոսի որն է միջամտության։

Թերևս նման քաղաքական իրադրության արզյունքն էր այն, որ սիրիական միջամտությունը բնշտապես ընթանում էր որոշակի բշրչանակներում¹³, որոնցից այն կողմ անցնելը Դամասկոսը զտանգավոր էր համարում¹⁴։

Սակայն սիրիական բանակի մտտքը Լիբանան պայմանավորված էր նաև մեկ այլ հանգամանքով։ Խոտքը զերարերում է Զումբլաթի՝ իշխանության հասնելու հետապնդած նպատակին, որը նրա և Միքիայի նախագահի միշն հարարերությունների լարվածության գլխավոր պատճառներից մեկն էր¹⁵ և ամենևին էլ չէր կապվում Բարսյելի և լիբանանյան աշիրի հետ Միքիայի ունեցած հարարերություններին։

Ք. Զումբլաթը չէր թաքնում Միքիայում իշխող Բասս կուսակցության հանգեպ իր հակակրանքը և չէր ընդունում այն որպես ազգային շահերից բխող զաղափարախոտություն¹⁶։ Հետևաբար, իշխանության հասնելուց հետո, Զումբլաթն ունենալու էր հակարաասական գիրքորոշում, մի բան, որը լուրջ անհանգստություն էր պատճառում Միքիայի զնկավարությունը։

Միրիայի ռազմական միջամտությունը լիբանանյան հակամարտությանը խոր գեղահույսուն առաջացրեց արաբական մի շարք երկրների մոտ: Եզրագծաբար զատապարտեց Միրիայի՝ արաբական երկրների հետ չհամաձայնեցրած քայլը և խզեց Դամասկոսի հետ զինանազիտական հարաբերությունները¹³, Իրաքն իր զորքերը ուղարկեց սիրիական սահմանի մոտ, իսկ Սաուդյան Արաբիան շեղոք դիրք գրավեց և այլն:

1976 թ. հոկտեմբերի 18-ին առ-Ռիյադում կայացավ արաբական պետությունների ղեկավարների հանդիպումը, որին մասնակցում էր նաև ՊԱԿ-ի նախագահ Յասիր Արաֆատը: Այստեղ Սաուդյան Արաբիայի միջնորդության շնորհիվ, որոշ շափով կարգավորվեցին սիրիա-եզրագծական հարաբերությունները¹⁴, Առ-Ռիյադի հանդիպման ժամանակ որոշվեց նաև զազարեցնել կրակը Լիբանանում, և օրինականացվեց սիրիական զորքերի ներկայությունն այնտեղ:

Նույն թվականի հոկտեմբերի 25—26-ը Կահիրեում անդի ունեցավ արաբական երկրների ղեկավարների՝ լիբանանյան նրդնաժամի կարգավորմանն ուղղված երկրորդ հանդիպումը, որտեղ սահմանվեց Լիբանանում գտնվող սիրիական զորքերի քանակը (20 հզ.): Կազմվեցին միջարաբական խաղաղապահական ուժեր, որի մեջ մասնակցում էին Արաբիայի, Լիբիայի, Սուդանի և արաբական մի շարք այլ երկրների զորամիավորումները, որոնք որոշ ժամանակ հետո ետ կանչվեցին, և Լիբանանում մնացին միայն սիրիական զորքերը:

Այսպիսով, առ-Ռիյադի և Կահիրեի հանդիպումների ժամանակ սահմանվեց Միրիայի սահմանի կարգավիճակը Լիբանանում:

Սակայն այդ հանդիպումների ընթացքում ընդունված որոշումները լուրջ ներդրում չունեցան խնդրի արմատական կարգավորման հարցում¹⁵, թեև նպաստեցին ռազմական զործողությունների ժամանակավորապես դադարեցմանը:

Այս ժամանակվանից սկսած լիբանանյան նրդնաժամը քնակոխում է մի նոր փուլ, որի հանդեպ Միրիայի հետաքրքրություններն էլ ազնի ակտիվ բնույթ են կրում՝ մշտապես այն պահելով իր արտաքին քաղաքականության ուշադրության կենտրոնում:

THE MILITARY INTERVENTION OF SYRIA
IN THE LEBANESE CONFLICT IN 1976

The first stage of the Lebanese crisis, which covered 1975—1976, occupied an important place in the foreign policy of Syria.

The author examines the causes of the Syrian intervention in the Lebanese confrontation in 1976. We suppose that it was undertaken to rescue the right Christian forces who appeared in dangerous situation at that time in their struggle against the National Patriotic Forces of Lebanon and the Palestine Liberation Organization. By this action the Syrian leadership intended to prevent the probable Israeli intervention in Lebanon, who as it was supposed, could do it under the mask of helping the Christians. This brought to the worsening of the relations between Syria from one hand, and the 'National Movement' of Lebanon and the Palestine Liberation Organization, from the other hand.

ՅԱԼՆՈՒՄԵՆԻՐԵՏՈՒՄՆԵՐ

¹ P. Seale, *Asad of Syria in the Struggle for the Middle East*, Berkley and Los Angeles, 1986; G. Leuzowski, *American Presidents and the Middle East*, Durham and London, 1980; N. Wenberger, *Syrian Intervention in Lebanon*, New York, 1976; L. Chabry, *A. Chabry. Politique et Minorités au Proche-Orient*, Paris, 1984; عادل رضا 'قراءة في فكر الأسد' القاهرة 1993 (Ազի Թիզա. Ասադի մտքերի մեկնաբաններ, 1993 Վաշինգտոն, 1993), أحمد الأسعد 'التكامل بين مرحلتين', *Համալսարանական հրատարակչություն*; С. Никоз, *Межарабские политика Сирии*, т. 2: М., 1986; Е. Дмитриев, *Палестина как трагедия*, М., 1986; Л. Вольков, *Ливанский дневник*, М., 1980; В. Киселев, *Палестинская проблема и ближневосточный кризис*, Киев, 1983; Պ. Սարգսյան, *Արաբական Արևելքի կոմունիստական կուսակցությունները և առաջադեմական ուժերը պայքարը գեներալախառնի առաջադեմական վերափոխումների համար*, Երևան 1986.

² *Kanai Journalist, Pour le Liban*, Paris, 1978.

کریم بقرادونی 'السلام المفقود' بيروت 1984

8 Արաբական Տնտեսագիտության պատմական ժամանակների մասին մե'ա Ն. Լաֆան-Նիբյան, Արաբական էկոնոմիկա և Արաբների հայ համայնքի պրոբլեմներ, Երևան, 1982:

4 Արդ ալ-Լաիֆ Կազգամի հետ միասին աչք առաքելությունն իրականաց-
նում էին նաև Միրբաի պետության շտաբի պետ Հիթմիթ Եփևարյեն և սուլթանի
սենյորի հրամանատար Նաջի Զամիլը:

5 Навейшая история Арабских стран Азии, М. 1938, стр. 135.

6 P. Seale Նշվ. աշխ., էջ 288.

7 G. Lenzowski, Նշվ. աշխ., էջ 216:

8 P. Seale, Նշվ. աշխ., էջ 278.

9 Նալն սնկում, էջ 278:

10 C. Husain, Նշվ. աշխ., էջ 238.

11 K. Jazmbalati, Նշվ. աշխ., էջ 167:

12 Նալն սնկում, էջ 188:

13 Այս մասին մանրամասն մե'ա Փարիժ Բազմազանի, Նշվ. աշխ., էջ 63—67:

14 Арабский мир. Три десятилетия независимого развития, М. 1990,
стр. 306.

15 Ե. Պարտեմենեան, Երարտական պետությունների լիզայի պրոբ-
լեմն իրականների հսկայի պրոբլեմներին պայշարում, Երևան, 1988, էջ 165:

ՄՈՍՈՒԼԻ ԽՆԴԻՐԸ ԼՈՂԱՆԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍՈՒՄ

Մոսուլի խնդրի քննարկումը Լոզանի կոնֆերանսում անցավ մի շարք փուլեր. խնդրի քննարկումը անգլո-թուրքական բանավոր բանակցութունների ընթացքում, խնդրի հետ կապված զրավոր հուշագրերի փոխանակում, ապա խնդրի քննարկումը անգլո-թուրքական փորձագետների հատուկ հանձնաժողովում և, ի վերջո, խնդրի քննարկումը կոնֆերանսի նստաշրջաններում:

Կոնֆերանսի առաջին իսկ օրերից սկսած լորդ Քերզոնի և Իսմեթ փաշայի միջև սկսվեցին բավականին աշխույժ բանակցութուններ Մոսուլի խնդրի շուրջ¹:

Արդեն 1922 թ. նոյեմբերի 27-ին Իսմեթ փաշան բացահայտորեն պահանջեց Մոսուլը՝ բերելով էլիթիկական և այլ փաստարկներս, որոնք, ինչպես Քերզոնն է ասում, «հերքելը դժվար չէր»: Քերզոնը վեհապետորեն մերժեց թուրքական կողմի պահանջները²: Եվ ահա, «համազգևելով, որ անգլիական պատվիրակութայն վրա «Ֆրանսալ հարձակումներս գործելով անկարող է Մոսուլը ձեռք գցել, թուրքական պատվիրակութունը դիմեց շրջանցելու խորամանկ քայլերի»³, գործարքների գայթակղել մասնավորին, գործարք, որն առաջարկեց թուրքական պատվիրակութայն անգամ Ռիզա Նուր Բեյը: 1922 թ. դեկտեմբերի 6-ին Քերզոնը հեռագրում է Քրուսոյին. «Այս առաժոտյան թուրքական պատվիրակութայն 2-րդ պատվիրակ Ռիզա Նուր Բեյն ինձ կոչ արեց շարունակել մասնավոր զրույցները, որ նա սկսել էր հրեկ: Բարեկամական մտազրույցությունների երկկողմանի բազմաթիվ հավաստիացումներից հետո, նրա փաստարկը հանգեց հետևյալին. թուրքիան կընդառաջի մեզ պահանջող պայմանագրի մեջ մտնող թուրք կետերում և նույնիսկ կիզի (իր կապերը—Վ. Պ.) հորհուրդների հետ, եթե միայն

մենք իրենց հանձնենք Մոսուլի վիլայիթը⁴։ Ռիզա Նուր Բեյն իր խնդրանքը հիմնավորեց շորս փաստարկներով. 1. էթնիկական, որը Փերզոնը կարուի հերքեց, 2. պատմական՝ կապը Քուրդիայի հետ, 3. տնտեսական՝ ազազայում Քուրդիայի տնտեսության համար՝ Մոսուլի, իսկ վերջինիս տնտեսության համար Քուրդիայի կենսական նշանակությունը, 4. Ազգային Ուխտի փաստարկը, որին հետևելով, Անկարան բացարձակ և հաստատուն կերպով հրամարվում էր կնքել ցանկացած պայմանագիր, եթե այն չընդգրկի Մոսուլը⁵։ Փերզոնը հերքեց Ռիզա Նուր Բեյի բոլոր շորս փաստարկները և հասկացրեց, որ Մոսուլը չի գիշջելու Այդ հարցում իր դերը խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ Փերզոնին քաջ հայտնի էր գաղութների նախարարության գիրքորոշումը. Մոսուլի գիշումը կհանգեցնի նրան, որ անգլիացիները հարկադրված կլինեն գիշելու նաև Բազադը, որի գիշումը կրերի Իրաքի կորստին և Իրաքի թագավորության փլուզմանը, իսկ վերջինիս արդյունքը կլինի ի վերջու պարտությունը Բրիտանական քաղաքականության վերջնական պարտությունը⁶։ Փերզոնը նաև կասկածում էր. արդյո՞ք Քուրդերը Մոսուլը չեն պահանջում ետրհրդային Ռուսաստանի գրգմամբ և հաշտության պայմանագրի կնքումը վիժեցնելու նպատակով։ Զէ՞ որ, Մոսուլը շտանայու դեպքում Քուրդերն արգեն կարող էին ասել. «մենք առաջարկեցինք հաշտություն կնքել գաշնակիցների և հատկապես Մեծ Բրիտանիայի հետ, մենք կամենում էինք ընդառաջել նրանց ցանկացած կետում, միայն թե մենք վերջատանայինք Մոսուլը. սակայն ի սեր Մոսուլի և նրա նավթի Բրիտանիան արհամարհեց մեզ և մերժեց խաղաղությունը՝ աշխարհի համար»⁷։

Այդուհանդերձ ետրհուրդների հետ կապը խզելու Քուրդիայի պատրաստակամությունը գայթակղեց Փերզոնին։ Մինևույն ժամանակ Փերզոնը ձգտում էր վերացնել խաղաղության հանապարհին եղած Մոսուլի արգելքը։ Նույն՝ 1922 թ. դեկտեմբերի 6-ի կեսրին Փերզոնի մտտ հղացավ փոխզիջումային մի աարքերակ, որի մասին Փերզոնը հաղորդում է նույն՝ 1922 թ. դեկտեմբերի 6-ի իր հեռագրում, խնդրելով Ֆորին օֆիսի տեսակետը։ Դիմելով Ֆորին օֆիսին՝ Փերզոնը նշում է. «պուցեն հնարավոր լինի թվացյալ ձեզով և մասամբ բավարարելու Քուրդական ցանկությունները, առաջարկելով նրանց Մոսուլի վիլայիթի զրգական հասվածը՝ հե-

անկող լուսնի գծին և ներառելով Փյոյ-Սանչակը: Թևանդուզը և Սուլեյմանիեն, միևնույն ժամանակ Իրաքին թողնելով Ամադիան՝ ասորի քրիստոնյաների համար, Մասուլ քաղաքը, էրբիլը, Քիրքուկը և արարներով բնակեցված ողջ գաղտալին երկիրը¹⁶: Զի բացառում, որ թուրքերին մասնարածին խոստացվի Մասուլի կազմից: Իր այս տարբերակի մասին Քերզոնը նախ հարցրել էր Իրաքյան կառավարության ներկայացուցիչ Զաֆար փաշայի կարծիքը: Վերջինս զեմ էլը եղել Քերզոնի այս փոխդիտումային տարբերակին, միայն կարուկ զգուշացրել էր Քերզոնին, որ փոխդիտումային և ոչ մի տարբերակի զեպքում երկրի գաղտալին մասը որևէ տարածք չդիպի: Եվ ահա Քերզոնը, Իրաքի տեղական իշխանությունների աջակցությամբ, այժմ արդեն ցանկանում էր իմանալ իր կողմից գլխավորվող ֆորին օֆիսի գերքորույունը: Քերզոնի փոխդիտումային տարբերակը քննարկվեց 1922 թ. դեկտեմբերի 8-ի առաջտայան՝ քրիստոնյաների կարիներտի հասուկ հանձնաժողովի կողմից՝ Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր շտաբի ռազմաօդային պաշտպանության և գաղտնիքի նախարարության ներկայացուցիչների ներկայությամբ, Ի վերջո 1922 թ. դեկտեմբերի 8-ի՝ Քերզոնին հզված զազանի հետպքում քրիստոնյաների ֆորին օֆիսը հայտնում էր Քերզոնին, որ վերջինիս փոխդիտումային տարբերակը միանայն մերժվել է¹⁶: Մերժումը հիմնավորվում էր հետևյալ փաստարկներով. 1. Արդումներ անելով թուրքերին և վերջիններիս փոխդիտումային առաջարկությունները կատարելով, առաջարկություններ, որոնք նույնիսկ քիչ հավանական է, որ կընդունվեն վերջիններիս կողմից, Բրիտանիան միայն կարող է թուլացնել իր գերքերը Լոզանում ընթացող բանակցություններում: Իսկ թուրքերի կողմից քրիստոնյաների փոխդիտումային առաջարկության ընդունումը քիչ հավանական է, քանի որ թուրքերն ուզում են սենեց Մասուլը և թուրքախոս քաղաքները և ոչ թե քրդական վայրի բուրները, որոնք նրանց կարող են ավելի շուտ անհանգստություն բերել, քան առավելություն: Բացի այդ Բրիտանիան պարտավորություն է ստանձնել Իրաքի առջև նրա տարածքի և ոչ մի մասը չդիչելու մասին: Անիմաստ է վստահել Իրաքում Բրիտանիայի գերքերը երևակայական շահերի համար՝ թուրքերին այնպիսի առաջարկություն անելով, որն, ամենայն հավանականությամբ, կմերժվի վերջիններիս կողմից: Ուստի Իրաքի ներկայիս սահմանները պետք է թողնել այնպես, ինչպես կա:

2. յԾՅԻ Եւոյնիսկ ազաւարկվող փոխգիշումն ընդունվի «Քուրքերի կողմից, թիչ հազմանական է, որ այդ կարգավորումը երկար կյանք կունենա: Քրդական զրախն զիշած լինելով, քրիտանացիները չեն կարող անսահմանորեն դիմագրաւել: Քուրքախոս քաղաքների կհատմամբ Քուրքական հազմակնություններին, մինևուշն է, վազ թե ուշ վերջիներս կպահանջեն Քուրքախոս քնակնություն ունեցող քաղաքները, որանց նրանց ազգեցությունը գնալով կմեծանա: Այդ ժամանակ Քուրքերն իրենց ձեռքում հազմաթուղթ ունենալով, կկարողանան կարել Մոսուլի և Բաղդադի միջև հազորդակցական ուղիները՝ կոմունիկացիաները՝ Քիֆրի—Քիրքուկ—Ալթըն—Քյուփրյու—Հրրիլի գծով:

3. Եւոյնիսկ, եթե ենթադրենք, որ փոխգիշումային սահմանն ընդունվի և պահպանվի մոտավորապես 200 մղոն երկարություն ունեցող Բաղդադ—Մոսուլ քրիտանական հազորդակցման ուղիներին ողջ երկայնքով, քրիտանացիները սահմանակից կլինեն անհնազանդ մի երկրի հետ, այսինքն՝ կլինեն մշտական սպառնալիցի տակ, քրիտանական հազորդակցման ուղիները կարող են կարգել ցանկացած պահի և ռազմական տեսանկյունից էլ Մոսուլի պահպանումը գործնական չի լինի:

4. Քրդական շրջանների վրա Քուրքերը չեն ունենա անհրաժեշտ ազգեցություն: Քրդական շրջաններում Քուրքիայի ազգեցությունը կլինի լոկ անվանական, մինևուշն ժամանակ Անգլիան էլ զրկված կլինի այդ շրջաններում ազգեցությունից, կկորցնի ազգեցության բոլոր լծակները: Հարձակումների ու անհանգստությունների զեպքում Քրիտանիայի միակ զեղամիջոցը կլինի զիվանագիտական գործողությունը, որը, սակայն, բավարար չի լինի, ավելին, կլինի ոչ համազոր:

5. Քրդական շրջանների հանձնումը նաև վտանգի կենթարկի հազորդակցությունը Բաղդադի և Պարսկաստանի միջև՝ Քրդըլ Ռուքաթի և Խանեքիի վրայով:

6. Հարավային Քրդստանի ցեղակիցներին՝ առաւարկվող բաժանումը առաջ կրերի նաև մի շարք վարչական զժվարություններ:

7. Եթե հիշյալ իրավիճակը պահպանվի, անհրաժեշտ կլինի զգալիորեն ուժեղացնել անկա կայազորները:

Յորին օժիտը եղրակացնում էր, որ Քերզնի առաւարկն իրականում շի պարունակում ոճալ փոխգիշման ոչ մի տարր և Քուրք

քերի կողմից ընդունվելու դեպքում, վերջիններես կողմից այն կրկնալիքի չակ որպես «Հեռագա զավթման ուղղությանը կատարված առանցին քայլ», որն անխուսափելիորեն կհանգեցնի նրան, որ բրիտանացիները զուրա կմղվեն ողջ Մոսուլի վիլայեթից՝ բուր Շահաբադը Հեռանքներով: Այսպիսով, Քերզանի «փոխգլխումային առանցարի» տարրերակը մերժվեց բրիտանական Ֆորին օֆիսի կողմից¹¹:

Իսկ թուրքերը շարունակում էին պահանջել Մոսուլը: 1922 թ. գեկահմերիի 11-ին, զարմյալ պահանջելով հանձնել Մոսուլը, Իսմեթ Ինենյուն «Հայաստանից, որ ինքը չի կարող Անկարա վերագառնալ առանց զրա (Մոսուլի—Վ. Պ.)»¹², լորդ Քերզանը նախապես կարողանալուս մերժելով Ի. Ինենյունի, միաժամանակ առաջարկեց վերջինին մի նոտա հղել, որում ժանրամասներին լուսաբանվեին մերժման պատճառները¹³: Ի դեպ այդ ժամանակ, և նաև Հեռագայում, Քերզանը որպես հիմնավորում բերում էր այն փաստը, որ նույնիսկ Ազգային Ուխտի առաջին հոդվածը իր մեջ չի նախատեսում Մոսուլի վերագարնը թուրքերին, Ազգային Ուխտ, որն Ի. Ինենյուն համարում էր նոր թուրքիայի յուրահատուկ «Ազատությունների մեծ խարտիա (1215)»: Զանցազ և տաս օր և թուրքական պատվիրակությունը դարձյալ պահանջեց Մոսուլը, զարմյալ մերժում առաջադ¹⁴:

Անգլո-թուրքական դեմ առ դեմ բանակցություններն ու առանձնազրույցները Մոսուլի խնդրի շուրջ ի վիճակի չէին լուծելու հիշյալ խնդիրը: Կողմերի տեսակետները հակադիր ընկունք էին. թուրքերը պահանջում էին Մոսուլը, անգլիացիները չէին ուզում առ...

Ով ահա, բանավոր բանակցություններին զուգահեռ, 1922 թ. գեկահմերիի կեսերից սկսած անգլիական ու թուրքական պատվիրակություններն սկսեցին փոխանակել զրավոր հուշագրեր՝ շարագրելով իրենց տեսակետներն ու դիրքորոշումը: 1923 թ. գեկահմերիի 14-ի ընդարձակ հուշագրում Քերզանն ի պաշտպանություն անգլիական տեսակետի բերում էր էթնոգրաֆիական, պատմական, քաղաքական, տնտեսական և ստրատեգիական փաստարկներ, զրանց ավելացնելով նաև «Ազգային Ուխտի» իրավաբանական վերլուծությունը՝ «նույնիսկ Ազգային Ուխտի 1-ին հոդվածը չի նախատեսում Մոսուլի վերագարնը թուրքերին»: Քերզանի հու-

շաղթին Իսմէթ փաշան պատասխանեց իր նախնացան ընդարձակ հուշագրով, որտեղ, բացի էթնոգրաֆիական, պատմական, քաղաքական, տնտեսական և ստրատեգիական փաստարկներից ու Ազգային Ուխտի վերլուծութիւններից, բերում էր նաև աշխարհագրական փաստարկը¹⁵։ Քուրքական հուշագրին Քերզոնը պատասխանեց մի նոր հուշագրով, որտեղ բերեց բոլոր փաստարկները, այդ թվում և աշխարհագրական փաստարկը։ Իր հերթին Իսմէթ փաշան, 1922 թ. դեկտեմբերի 25-ին, ի պատասխան բրիտանական երկրորդ հուշագրի, Քերզոնին հղեց Քուրքական կողմի երկրորդ հուշագիրը¹⁶։ Այսպիսով ստացվեց մի չքավոր հեքիաթ՝ Մոսուլի սպիտակ ցլիկի մասին, որն իր անպտղութիւնը ոչնչով չէր ասրբերվում կողմերի վերջին ժամանակների բանավոր երկխոսութիւններից¹⁷։ Հուշագրերի փոխանակմամբ երկու կողմերը ձեռատու էին ազգել լողանի կոնֆերանսի մյուս մասնակիցների վրա։ Սակայն հիշյալ հուշագրերը ոչ մի ապավորութիւն չգործեցին պատվիրակութիւնների վրա և ոչ մի քայլ առաջ շտաբան Մոսուլի համար անգլո-թուրքական վիճարանութիւնը¹⁸։ Մոսուլի խնդիրը գնալով դառնում էր հաշտութիւն կնքման նախապայման և զոտ մտնելով իրարից արգելքներից մեկը։ Գա անհանգստացնում էր պաշտոնական լոնդոնին¹⁹։ Բրիտանիայի վարչապետը՝ Բոնար Լոուն, խորհուրդ էր առնում արագորժնախարար Քերզոնին՝ «շահամտել, ամեն կերպ հասնել հաշտութիւն»²⁰։ 1922 թ. դեկտեմբերի 25-ին Բոնար Լոուն գրում էր Քերզոնին. «Դժվարութիւնները, որոնք ձեզ հաշտվում է հաղթահարել, կարճեա թե ավելանում են։ Գառնելով թերթերից թուրքերը կարող են կառնել Մոսուլից որպես հիմք՝ կոնֆերանսը վիժեցնելու համար։ Բոլոր առումներով դա կլինի մեզ համար ամենազգոթախտ իրողութիւնը, քանզի մեր ժողովրդի կեւը և սղ աշխարհը կասկին, որ նազթի պատճառով մենք հրաժարվեցինք հաշտութիւն կնքումից»²¹։

Այնուհետև, երբ լողանի կոնֆերանսում ի հայտ եկան նոր դժգոհութիւններ, Քերզոնը, Բոնար Լոուի հետ հանդիպելու և վերջինիս հետ խորհրդակցելու նպատակով, ժամանեց Փարիզ²²։ Հանդիպման ժամանակ Բոնար Լոուն զարեյալ զգուշացրեց Քերզոնին, որպեսզի վերջինս ձեռնպահ մնա անզգուշ քայլերից և ամեն զնով հասնի հաշտութիւն կնքմանը։ Բրիտանիայի արագորժնախարար Քերզոնը իր կնշը գրած նամակում այսպես է

նկարագրում Բոնար Լուսի հետ իր հանգիստումն ու վերջինիս՝ վարչապետի, գիրքորոշումն ու արամազրութիւնը: Ենա զտա Բոնարին ձգտումներով լի՝ ազատովելու Մոսուլի, նեղուցների, Կոստանդնուպոլսի, Հոգսերից, պատրաստ զիշելու ամեն ինչում, միայն թե լուսնեա անախարժութիւններ, ապշած այն պատասխանատուութիւն, որ ես ստանձնել եմ Լոզանում, և պատրաստ նահանջելու ամենուր²²:

Ինչ վերաբերում է Բոնար Լուսին, ապա Փերզոնի հետ հանգիստումը նրան վշտացրել էր, քանի որ վերջինին թվում էր, որ Փերզոնն իր կամակարգութիւնք և անհաշտ զիրք գրավելով կարող էր զտանգի տակ զնկ հաշտութիւն կերտմը²³: Իզուր չէ, որ 1923 թ. հունվարի 3-ին, Փերզոնին գրած իր նամակում Բոնար Լուսն կըրկին համոզում է վերջինին, հիշեցնելով. «1. Անգլիան չի կարող Մոսուլի համար պատերազմ սկսել, 2. առանց Ֆրանսիայի աշակցութիւն Անգլիան չի կարող ստիպել Քուրդիային համաձայնելու պահպանել այն, ինչը զեռ մնացել է Սերի հաշտութիւնից»²⁴:

Սակայն Փերզոնը Մոսուլի հարցում անհաշտ ու հստակ զիրք էր գրտակի՝ Մոսուլն անվերապահորեն պետք է մնա Բրիտանիայի մանդատի տակ գտնվող Իրաքի կազմում: Իսկ Քուրդական կողմը չէր զիշում և ձգտում էր Լուսինի կողմնակիցներ գտնել: Զգալով, որ ե՛ր բանավոր զեմ առ զեմ բանակցութիւններն ու առանձնադրույցները, ե՛ր գրավոր հաշտագրերի փոխանակումը չեն տալիս ցանկալի արդուց, ավելին, Մոսուլի խնդրում և ոչ մի առաջխաղացում չկա, լսող Փերզոնն առաջարկեց հարցի լուծման 3-րդ շտապարհը՝ հարցը հանձնել բրիտանական և Քուրդական փորձագետների հատուկ հանձնաժողովին: Իսմեթ փաշան համաձայնեց, սակայն Եփորձագետների հանձնաժողովից էլ ոչինչ զուրս չնկավ²⁵: Տեսնելով բուրք երեք հիշյալ ուղիների անարդյունավետութիւնը, Եփորձագետական պատվիրակութիւնը որոշեց (Մոսուլի շուրջ—Վ. Պ.) վիճարանութիւնը անզափոխել կոնֆերանսի նրստաշրջաններ²⁶:

Այսպէս, Եփր 1923 թ. հունվարին այդ խնդրի հետ կապված բանակցութիւնները մտան փակուղի, Անկարան, աշակցութիւն ստանալու եպատակով, փորձեց մերձենալ Ֆրանսիական կառավարութիւն հետ, սակայն անհաշտ²⁷: Ինչպես Գ. Վ. Չիլերինն էր գրում. «Ֆրանսիան ու Իտալիան մի կողմ քաշվեցին և հնարավո-

բություն ավելցին Անգլիային միայնակ սակարկելու այդ խընդ-
բուձա՞ր: Ավելին, Մոսուլի խնդրի քննարկումներից ձեկի ժամա-
նակ (1923 թ. Հունվարի 23-ին), նոր Քերզոնն Իսմիթ փաշային
սպառնալով, ասաց, որ բրիտանական կառավարությունն ամեն
կերպ ձգտում է շխուսափել խաղաղությունը խախտելուց», Քերզո-
նին միանշանակ պաշտպանեցին և՛ Յրանսիայի պատվիրակ Քու-
պարը, և՛ Իտալիայի ու Ճապոնիայի պատվիրակները: Քեն, պետք
է ասել, որ Թուրքական պատվիրակությունը գլխավորող Իսմիթ
փաշայի վրա ո՛չ սպառնալիքները, ո՛չ ճնշումը շունեցան և ոչ մի
ազդեցություն: Իզուր չէ, որ Քերզոնը, Բրիտանիայի ԱԳՆ աշխա-
տակից Լինգսելին հղած 1923 թ. Հունվարի 23-ի իր հետազոտմ
նշում է. «նույն հաջողությամբ ևս կարող էի գիմել կցիպտական
սֆինքսին կամ Քուիթանհամոնի ժամիային»²⁸:

Գետք է նշել, որ Լոզանում Մոսուլի խնդրի քննարկման հար-
ցում առանձնահատուկ տեղ է զբաղում հենց 1923 թ. Հունվարի
23-ը: Այդ օրը Լոզանի կոնֆերանսի (առաձայնի առաջին հանձ-
նաժողովի) աշխատանքներն ամբողջությամբ նվիրված էին Մոսու-
լի և զրա հետ կապված՝ նաև քրդական խնդիրներին: Խնդրեա և
հուշադրերի փոխանակման ժամանակ, այս անգամ ևս կողմերը
առաջ քաշեցին իրենց փաստարկներն ու ավյալները՝ իրենց միան-
գամայն հակադիր պնդումները հաստատելու համար: Քննարկում-
ներն սկսվեցին Քերզոնի ընդարձակ նառով, որտեղ Բրիտանիայի
արտգործնախարարությունը բերում էր Մոսուլի վիլայեթի վերա-
բերյալ բրիտանական կողմի հետևյալ վիճակագրական տվյալ-
ները²⁹.

Շրջան	Քրդեր	Թուրքեր	Արաբներ	Քրի- ստոնյաներ	Հրեա- ներ	Ընդա- մենը
Մոսուլ	179.820 (30 հզ. կզ- գիներ)	14895	170663	57425	9555	432468
Նորի	77000	15000	5100	4180	4800	105000
Քիրքուկ	45000	35100	10000	600	1400	90000
Մուլեյմանիե	152900	1000	—	100	1000	155000
Ընդամենը	451720	65895	185763	62225	16885	785468

Այնուհետև շարք Քերզուր շարագրեց նաև Մասուլի խնդրի հետ կապված անզլիտական փաստարկումները:

ա) Ռասայական

1. Վերահիշյալ վիճակագրութունն ընդգրկում է քաղաքներին, որոնք քաղաքական կյանք են վարում Մասուլի վիլայեթի սահմաններում:

2. Քուրքական թվերը հին են և ոչ ամբողջական: Վիճակագրութունը թերի է, հիմնված ռազմական գերատեսչութան տրվյալներին վրա:

3. Արարները կազմում են Մասուլ քաղաքի բնակչութուն 2/3-ը: Տիգրիսից արևմուտք բնկած տարածքները զուտ արաբական են: Տիգրիսի և էրբիլ-Քիրքուկ-Քիթրի շրջանում (ապրոզ—Վ. Պ.) բնակչութուն ճնշող մեծամասնութունը արաբներ են: Միայն հյուսիսարևելյան շրջանները արաբական չեն, սակայն այստեղ էլ ապրում են քրիստոնյաներ (ասորիներ), որոնք փախել են թուրքերից և չեն ցանկանում վերագտնել Քուրքիս: Քուրքերը կազմում են բնակչութուն 1/12 մասը: Նրանք պատկանում են ասմանյան ռասայի տարբեր էլուզերի: Փրզերն իրենց լեզվով պատկանում են իրանցիներին, խիստ տարբերվելով թուրքերից:

բ) Քաղաքական

1. Քրզերը միշտ էլ արամազրված են եղել ընդդեմ Կոստանդնուպոլսի: Փրզերը երբեք էլ արդյունավետ կերպով չեն վերահսկել Հարավային Քուրդիստանը: Պատերազմի ժամանակ քրզերն ավելի շատ օգնել են անզլիտացիներին, քան թուրքերին: Քիրքուկի շրջանում քրզերը քվեարկել են Ֆեյսալի օգտին:

2. Անզլիտական զորքերը տեղաբաշխված են Մասուլում, Բնակչութունը ցանկանում է լինել Իրաքի կազմում: 1920 թ. ապստամբութունը թուրքական պրոպագանդայի արդյունք էր: Ներկայումս Իրաքի ապրում է անցման շրջան: Բնակչութունը ցանկանում է հաստատուն ազմինիստրացիա: Արարները թուրքերին չեն ուզում:

3. Դաշնակիցները Մասուլը խոստացել են արաբներին: Ազգերի լիզայի հավանությանն արժանացած մազնատների սկզբունքը չի կարող խախտվել երկրում առանց նրան ամբողջութամբ զնասնելու: Քուրքիան անվերապահորեն ճանաչել է մազնատների սխտեմը (Ֆրանկլեն-Բուլոնի պայմանագիրը): Անզլիտացիները

Տնչապի հետ համաձայնագրի են կնքել, որի համաձայն կրկիբը չի կարող մասնատվել:

4. Զինագազարի ստորագրման պահին դաշնակիցները Մոսուլից մի քանի մղոն հեռավորություն վրա էին: Զինագազարի հոգովաներից մեկը թույլ է տալիս տարածքներ զբաղեցնել՝ անվտանգություն նկատառումներից հլնելով: Պատերազմական գործողություններն ավարտելու պահին բանակների զբաղեցրած դիրքերն ընդհանուր ոչինչ չունեն հաշտության պայմանագրի սահմանների հետ: Անկարան էլ հրաժարվում է հանաչել Մուղղոսի գինագազարը:

դ) Պատմական

1. Քուրքական փաստարկները կիրառելի են Բաղդադի նկատմամբ, որը Քուրքերը չեն պահանջում: Ազմինիստրատիվ առումով Մոսուլը կարող է դոսոնալ առանձին զիլայեթ: Զէ՛ որ Հուլաստանի պատմական և էթնիկական կապերը Անատոլիայի հետ զեռ պատճառ չեն, որպեսզի վերջինս տրվի Հուլաստանին:

դ) Աշխարհագրական և տնտեսական

1. Մոսուլն աշխարհագրականորեն և տնտեսացեա աերածանելի է Իրաքից:

2. Մոսուլն Անատոլիայի հետ թույլ է կապված: Առևտրական ճանապարհներն անցնում են Միրիայով և ավելի հյուսիսով: Հարավային Քուրդիստանը ձգտում է գեպի Բաղդադ և ոչ թե գեպի Անատոլիա:

ե) Ռազմական

1. Քուրքական բանակը Մոսուլում (գտնվելու դեպքում—Վ. Պ.) կսպառնա Բաղդադին:

2. Զեբել-Համրիեր ոչ թե լեռներ են, այլ բլուրներ: Քուրքերը հեշտություն կարող են գրավել Բաղդադը՝ Իրաքի շահմարանը, և գեպի Իրան տանող առևտրական ճանապարհները: Քուրքական սահմանը Եմրուպայում գտնվում է Կոստանդնուպոլսից 80 մղոն հեռավորության վրա: Քուրքերն ասում են, որ իրենց անվտանգության համար այդքանը բավարար չէ: Սակայն Բաղդադից 60 մղոն հեռավորությունը նրանք բավարար են համարում: Կոստանդնուպոլսի անվտանգությունը երաշխավորվում է նեղուցների վերաբերյալ կոնվենցիայով:

Նույն օրը՝ 1923 թ. հունվարի 23-ին Փերզոնի նախագահու-
թյամբ կայացան սարածքային և ոռոգման հարցերի գծով
Հանձնաժողովի 21-րդ և 22-րդ նստաշրջանները, որոնցում առա-
ջինը (թեև ի պատասխան Փերզոնի արտասանած լռոթի) ելույթ
ունեցավ Իսմեթ փաշան: Վերջինս կրկին հրապարակ բերեց Մո-
սուլի վերաբերյալ թուրքական վիճակագրական տվյալներն ու
թուրքական կողմի երիցս հիշատակած զանազան փաստարկները:
Թուրքական կողմի վիճակագրական տվյալները²¹.

Երջան	Պրզեր	Թուրքեր	Բարևեր	Ոչ մեծ- գահաններ	Ընդամենը
Սուլեյմանի	6780	1562	7210	—	10309
Քերքուզ	9700	7100	8000	—	18400
Մոսուլ	122000	35000	28000	3100	216000
	և հ. հ. գ- յներ				
Ընդամենը	281830	140529	43210	3100	466669

Թուրքական կողմի փաստարկները.

ա) Խոստյական

1. 170 հզ քուզլորներ մտցված շեն (ցուցակի մեջ—Վ. Պ.), քա-
նի որ քուզլորական կյանք են վարում այլ շրջաններում:

2. Թուրքերը վաղուց են իշխում երկրում և քաղաքացւյակ են
ընակչության թվաքանակին: Անգլիական թվերը պայմանավոր-
ված են արաբական շահերի պաշտպանութամբ:

3. (Տարածքի ընակչության—Վ. Պ.) 85%-ը կազմում է թուրք-
քրդական մեծամասնությունը: Արաբներն խոսողներին շատերն
իրականում թուրքեր են, որոնք կորցրել են իրենց լեզուն կամ խո-
սում են երկու լեզուներով: Տեղի թուրքերն ազգակից են անատո-
լիական թուրքերին: Թուրքերն ու քրդերն ևս ազգակից են: Բրի-
տանական հանրազրտարանը քրդերին ու թուրքերին համարում է
թուրանյան և ոչ թե իրանյան ժողովան:

բ) Քաղաքական

1. Քրդերը ցանկանում են վերամիավորվել Թուրքիայի հետ:
Նրանք շեն ցանկանում անջատում կամ ինքնավարութուն, առա-

զիւ կա՛ մանկէ մի երկրի կազմի մեջ, որը եմբողջական պետութեան
զազուի է: Քրդերի համար Թուրքական կառավարութիւնը ստան-
կրկրյա կառավարութիւնն է: Նրանք ներկայացված են Թուրքական
պատմամենտում և Երզնանիկ կլիմանի սասանայու Քուրքիայի Գե-
զաքաքիութիւնի իրավունքներու: Քուրքերի դեմ ապստամբութիւն-
ները եղել են տեղական նշանակութիւն և հրահրվել են ստար-
կրկրյա տերութիւնների կողմից: Քրդերը թշնամարար են տրամա-
դրված անգլիացիների և արաբների նկատմամբ:

2. Զկան ապացույցներ, որ Մոսուլի արաբները ցանկանում են
լինել Իրաքի կազմում: Անգլիացիները կեղծեցում են երկիրը և հա-
սարակութիւն համակրանքը չեն վայելում (1920 թ. ապստամբու-
թիւնը):

3. Դաշնակիցները չունեն (այնպիսի—Վ. Գ.) միջազգային
պարտավորութիւններ, որոնք խուչնդատին Մոսուլը Քուրքիային
վերադարձնելու: Դաշնակիցները խոստացել են արաբներին՝ չզավ-
թել Մոսուլը: Ման-Ռեմոնի համաձայնագիրը, որով Մոսուլը տրը-
վում է Անգլիային, չի կարող ազելի հաստատուն լինել, քան ռազ-
մական ժամանակաշրջանի համաձայնագրերը զաշնակիցների մի-
ջև, որոնք ճանաչվել են որպէս ներկա իրադրութիւնը չհամապա-
տասխանող: Մանդատային սխտեմը չունի ոչ մի օրինական հիմ-
նավորում, այդ իսկ պատճառով էլ զաշնակիցները չեն կարող
պարտավորութիւններ ունենալ Ազգերի Կիցայի առջև:

4. Մոսուլն անգլիացիների կողմից զավթվել է Մուրսուի գե-
նդազգարից հետո և հակառակ դրան: Զավթման իրավունքը փաս-
տարկ չէ, քանզի հաշվի չի ետում բնակչութիւն կարծիքի հետ:

դ) Պատմական

11 դար է, ինչ Մոսուլը կառավարվում է Քուրքիայի կողմից:
Այն Թուրքական և սելջուկյան սուլթանների իշխանութիւն ներքո
էր դեռ մինչև Օսմանյան կայսրութիւն ժազումը և տարակական
խալիֆների ժամանակաշրջանում: Մոսուլում գերակշռում են
Թուրքական էթնիկական անվանումները:

զ) Աշխարհադրական և տնտեսական

1. Աշխարհադրական և կլիմայական առումով Անատոլիան ու
Իրաքը բաժանվում են Զերեի-Համրին, Զերեի-Ցուհուլ-Վադի և Թա-

Քար-Ղերիւ-Սիւնար գծով: Աւել զժիջ ցեպն հշուսիս փշուեիկյան արմազենին արզնն չի ահում:

2. Մասուլը գանձում է Անատոլիայի և Սիրիայի ու Պարսկաստանի միջև բնկած առևտրական հանապարհների վրա: Այն էլք է Հարազային Անատոլիայի համար: Մասուլը հիմնականում առևտուր է անում տարածցիկ անատոլիական ապրանքներով: Միջերկրական ծովի հետ երկաթուղային կապի հաստատման պահին Մասուլն ամենակարև հանապարհով կհապօքի Եվրոպայի հետ:

6) Ռազմական

1. Քուրքիան շունի ազրեսիվ մտազրույթյուններ:

2. Անթաղրդոզ սահմանը ավելի մտտիկ չէ Բաղզագին, քան պարսկականը: Եթե 70 մղանը հերիք չէ, ապա ի՞նչ առել Կասանդուսազուսի, նեզուցնորի, Ազրիանապուսի ու Քրակիայի մասին²⁸:

Նոր էր վերջացրել իր ելույթը Իսմէթ փաշան, երբ Քերզոնը հակզես կկազ Քուրքական փաստարկների քննազատությամբ: Եվ, պնաս է նշել, որ Քուրքական փաստարկներն, իրոք, շատ խոցելի տեղեր ունենն: Մի կողմից Քուրքերը նշում էին, որ մանգատային համակարգը շունի որևէ արևել արևական հիմնազորում, որ Քուրքիան չի հանաշում «մանգատը նախկին Օսմանյան կայսրության ցանկացած տարածքի համար»²⁹, մյուս կողմից քննաչականներն արզնն հանաշել էին Սիրիայի նկատմամբ Ֆրանսիայի մանգատը՝ 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի Ֆրանս-Քուրքական և Անկարայի պայմանազրով: Մի կողմից Քուրքերն ասում էին, որ երկար ժամանակ երկրի տերուանորենը լինելով իրենք քրաշատնոչակ են քնակչության թվաքանակին», մյուս կողմից Քուրքական վիճակազրական ավյալները Մասուլի վերաբերյալ ավելի կցկտուր էին ու ոչ ամբողջական, քան տնզրիական ավյալները³⁰: Մի կողմից Քուրքերը հայաարարում էին, որ իրենք հրամարզում են հանաշել Մուղոսի վիճակազարը, ինկ մյուս կողմից, երբ իրենց մեռնաու էր, պահանշում էին, որ Մասուլի սահմանները զծվեն Մուղոսի վիճակազարի ստորազրման պահի զրույթյամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է քրզական հարցում Քուրքական պնզումներին, ապա զրանք, մեղծ ասած, վիճելի էին:

Այս՝ արգարացի շէին ո՛չ անգլիացիները, ո՛չ թուրքերը, սակայն անգլիական փաստարկներն ավելի հիմնավոր էին: Սակայն կողմերի երկուս կրկնված փաստարկները շէին կարող որևէ առաջխաղացում մտցնել Մոսուլի խնդրում: Հարկավոր էին գործնական առաջարկութուններ, սակայն դրանք էլ կարծես թէ անհամառոտ էին:

Այսպէս, Իսմէթ փաշան իր ելույթում առաջարկեց Մոսուլում հանրաքվե անցկացնել³³:

Դրան կտրականապէս դեմ դուրս եկավ Քերզոնը, փաստարկելով այդ սզգալի թվով քուլտրների անկայութեամբ, որոնք Ֆիլիկապես շեն կարող քվեարկել, բնակչութեան անզորագիտութեամբ (չգիտեն, թէ ինչպէս քվեարկել, քվեատուփեր երբեք չեն տեսել) և, վերջապէս, հանրաքվեի ընթացքում դրական արդյունքի հասնելու պրակտիկորեն անհնարինութեամբ. քրդերը կքվեարկեն անկախ Քուրդիստանի օգտին, արաբները՝ արաբական պետականութեան, թուրքերը՝ Քուրդիստանի միանալու, քրիստոնյաները՝ ցանկացածի օգտին, ով իրենց թուրքերից ավելի հետո կպահանջուի, Իստանբուլում, Քերզոնին զուցե ավելի շատ վախեցնում էր հանրաքվեի ընթացքում թուրքական պրոպագանդան տեղի բնակչութեան շարժանում, որտեղ ոմանք դեռ ակնածանքով կարծում էին, որ նախկին օսմանյան պետութունը (կարգերը) ետ կգառնա և դեմ իրենելու դեպքում եւլյեիսկ կքվեարկեն հօգուտ Քուրդիստանի՝ վախենալով հին պետութեան վերագարձի դեպքում պատժվելուց³⁴: Ինչեվիցն, Քերզոնը զտավ, որ հանրաքվեով սահման չեն որոշում: Քերզոնն առաջարկեց թուրք-իրաքեան սահմանագծի հարցը հանձնել Ազգերի լիգայի քննարկմանը, և այդ հարցում նրան պաշտպանեցին Տրանսիստանի, Իսախանի և Ճապոնիայի պատվիրակութունները³⁵: Սակայն նման շկոմքինացիստներն դեմ դուրս եկավ արդեն Իսմէթ փաշան՝ ուշադրութուն չդարձնելով և Քերզոնին պաշտպանած պատվիրակութունների հորդորումներին. Իսմէթը կտրականապէս մերժեց այս ուղին ևս³⁶: Սակայն պարզվեց, որ Քերզոնն ունի ևս մեկ պահեստային տարբերակ.

«նա (Քերզոնը—Վ. Պ.) սպառնաց լիգա մտցնել Մոսուլի խնդիրը հակառակ Քուրդիստանի համաձայնութեան՝ հենվելով լիգայի կանոնադրութեան 11-րդ հոդվածի վրա»³⁷: Արդեն մեկ օր հետո նա բարձրագոյն մեջ գրեց իր սպառնալիքը, իսկ հինգ

որ անց, Փարիզում նստաշրջանի հավաքված լիգայի խորհուրդը «պատրաստակամութիւնք իր համահայնութիւնը հայտնեց միշտ-մըտելու զժգար խնդրին»⁶¹։

1923 թ. հունվարի 29-ին Թուրքական պատգիբրակութիւնը ներկայացրեց Հաշտութեան պայմանագրի նախագիծը⁶²։ Մասուլի խնդրի հետ կապված այդ նախագիծի 3-րդ հոդվածը նախատեսում էր, որ Թուրքիայի և Իրանի միջև սահմանը պետք է գծվի համաձայն «այն սրբման, որն այդ առթիվ կկայացվի Ազգերի լիգայի խորհրդի կողմից»⁶³։ Բուլոսին պարզ էր, որ նման ձևակերպումը սլնչով չի տարբերվում Փերզոնի առաջարկից։ Ուստի 1923 թ. փետրվարի առաջին օրերին դաշնակիցների մտահոգութիւնը կրկին Մասուլի խնդրին էր։ Դաշնակիցների փորձագետները նույնիսկ նախանշեցին այն «ծայրահեղ զիջումները», որոնք կարելի էր անել Թուրքերին։ Սակայն այդ «ծայրահեղ զիջումները» նույնիսկ պետք է արգելին այնպիսի խնամքով, որպեսզի չփոխվեր Հաշտութեան պայմանագրի նախագիծի 2-րդ հոդվածի իմաստը։ Ուստի 1923 թ. փետրվարի 4-ին, ի պատասխան Թուրքական պատգիբրակութիւնը հանձնված Հաշտութեան պայմանագրի նախագիծի, Իսմէթ փաշան մերժեց նաև Մասուլի խնդրի կարգավորման գերահիշյալ տարբերակները։ Սակայն Հաշտութեան պայմանագրի կնքման մեջ շահագրգռված էին նաև Թուրքերը։ Ուստի Իսմէթ փաշան առաջարկեց փակուղուց զուրս պալու հետևյալ տարբերակը. «Հանել այն (Մասուլի խնդիրը—Վ. Պ.) կոնֆերանսի ժրագրից և կարգավորել (խնդիրը—Վ. Պ.) Թուրքիայի և Անգլիայի միջև բնականուր համահայնութիւնք՝ մեկ տարվա ընթացքում»⁶⁴, նայն օրը՝ փետրվարի 4-ին, անգլիական և Թուրքական պատգիբրակութիւնները հավաքվելով չորրդ Փերզոնի մտա՝ հյուրանոցում՝ «զուտ ինֆորմացիոն» նստաշրջանի, հասան, այնուամենայնիվ, փոխգիշման։ Փերզոնը «հայտարարեց, որ ինքը չի կարող փոխել Հաշտութեան պայմանագրի տեքստը, բայց, ինչ արած, համաձայն է չդիմել լիգայի արքիտրածին Իսմէթ փաշայի համար ցանկայի մեկ տարի ժամկետից շուտ»⁶⁵, Իր հերթին, Թուրքական պատգիբրակութիւնը զնկավարը, խորհրդակցելով իր կուլեգաների հետ հարեան սենյակում, բնզունեց այդ առաջարկութիւնը⁶⁶։

1923 թ. փետրվարի 4-ին Լոզանի կոնֆերանսի աշխատանքներն ընդհատվեցին՝ Անգլիայի նախաձեռնութիւնք։ Վերջինս ձրզ-

տում էր ճնշում գործադրել և՛ Ֆրանսիայի, և՛ Քուրքիայի վրա: 1923 թ. փետրվարի 7-ին Քուրքական 15 հոգիանոց պատվիրակությունը հեռացավ Լոզանից և փետրվարի 20-ի առավոտյան արդեն Անկարայում էր: Իսկ փետրվարի 24-ից մինչև մարտի 6-ը ՔԱՄԺ-ն (Քուրքիայի ազգային մեծ ժողովը) իր փակ և զաղանի նիստերում քննարկում էր Իսմեթ փաշայի գլխավորած պատվիրակության աշխատանքները Լոզանում¹⁰: Քննադատությունների տարափի տակ ընկավ նաև Մոսուլի խնդրի հարցում Իսմեթ փաշայի կատարած գիշումը: Մուստաֆա Քեմալը պաշտպանեց Իսմեթ փաշայի գործելակերպը բոլոր հարցերում՝ ներառյալ նաև Մոսուլի հարցում: Դիմելով ՔԱՄԺ-ի ղեկուսատաներին՝ նա խորհուրդ տվեց ամեն ինչ լավ կշռադասել¹¹, Մ. Քեմալը նշեց. «Մոսուլի խնդրի կարգավորումը մեկ տարով հետաձգելը չի նշանակում, թե մենք հրաժարվում ենք նրանից»¹²: Ավելի ուշ Քեմալը, դարձյալ գիմելով ՔԱՄԺ-ի ղեկուսատաներին, ասաց. «...նթի դուք վերլուծելու լինեք, մենք Մոսուլից չենք հրաժարվում»¹³:

Նվ ահա, երբ ապրիլի 23-ին սկսվեց Լոզանի կոնֆերանսի 2-րդ փուլը, Մոսուլի խնդրում Քուրքական և անգլիական պատվիրակությունների միջև վիճարանությունը գնում էր միայն մեկ հարցի շուրջ. թե որքան ժամանակ պետք է տրվի Անգլիային և Քուրքիային Իրաքի և Քուրքիայի միջև սահմանային խնդիրը կարգավորելու համար՝ մինչ խնդիրը կզրվեր Ազգերի Լիգայի թննարկմանը¹⁴: Ինչպես արդեն նշել ենք, Իսմեթ փաշան առաջարկել էր ժամկետը սահմանել մեկ տարի: Բրիտանական պատվիրակության անգամ 2. Ռամբուլը առաջարկեց 9 ամիս: Այդ ժամանակ բրիտանական կողմը գիմեց գիվանագիտական խորամանկության՝ բրիտանական կառավարությունը պաշտոնապես առաջարկեց այդ ժամկետը սահմանել 6 ամիս: Դրանից հետո արդեն վիճարանությունը գնում էր ոչ թե «1 տարի, թե՛ 9 ամիս» հարցի շուրջը, այլ «9 ամիս, թե՛ 6 ամիս» հարցի շուրջը: Ի վերջո, հունիսի 23-ին, հանգիպելով Ռամբուլի հետ, Իսմեթ փաշան համաձայնեց ժամկետը սահմանել 9 ամիս, ըստ էության ընդունելով բրիտանական տեսակետը¹⁵: Իսկ արդեն 1923 թ. հուլիսի 24-ին ստորագրված Լոզանի հաշտության պայմանագրի 3-րդ հոդվածի 2-րդ կետում, Քուրքիայի և Իրաքի միջև սահմանի վերաբերյալ ասվում էր. «Քուրքիայի և Իրաքի միջև սահմանը պետք է որոշվի Քուրքիայի

և Մեծ Բրիտանիայի միջև փոխադարձ համաձայնություններ՝ Յ ամիս ժամանակահատվածի ընթացքում: Նախատեսված ժամանակահատվածում, երկու կառավարությունների միջև համաձայնության բացակայության դեպքում, զենք կմտցվի Ազգերի Լիգայի Խորհուրդ: Քուրթական և քրիտանական կառավարությունները փոխադարձաբար պարտավորվում են, որ սպասելիս լինեն որոշմանը, որը կբեղանա մի սահմանների վերաբերյալ, չեն կատարվի ռազմական կամ այլ ստաշիազացումներ, որոնք ընդունակ լինեն փոփոխություն մտցնելու տարածքների ներկայիս իրավիճակում, տարածքներ, որոնց վերջնական նահատակները կախված կլինեն այդ որոշումից⁵²:

Հետագայում կպարզվի, որ Հիշյալ որոշումը նշանակում էր, որ Մոսուլի հարցում Քուրթիան պարտվել էր Անգլիային, ավելին, կպարզվի, որ Լոզանի կանֆերանսը Մոսուլը խաղաղ նանապորհով վերագարձելու Քուրթիայի վերջին հնարավորությունն էր...

Հստակության Լոզանում Մոսուլի խնդրի լուծումը ոչ թե հետաձգվեց կամ մի կողմ գրվեց, այլ լուծվեց, թեև ոչ վերջնականորեն, ի օգուտ Անգլիայի, քանզի ակնհայտ էր, որ Անգլիան ժամանակ շահելու համար ձգտելու էր ամեն կերպ ձգձգել կամ ձախողել անգլո-թուրքական բանակցությունները՝ մինչև կանցներ ինտամյա ժամկետը, այս, երբ հարցը կզրվեր Ազգերի Լիգայի քրե-նարկմանը, Անգլիան կհասներ իր նպատակին, քանի որ մեծ ազդեցություն ուներ Ազգերի Լիգայում, իսկ Քուրթիան նույնիսկ Ազգերի Լիգայի անդամ էլ չէր⁵³: Հասկանում էր, արդյոք, այդ ամենը Մուստաֆա Քեմալը՝ Մեր կարծիքով, այնպիսի մեծ անհատը, ինչպիսին Մ. Քեմալն էր, չէր կարող շահակաճախ աչք ամենը: 1923 թ. փետրվարի 27-ի իր հյուլթում, Մ. Քեմալը, ՔԱՄԺ-ի պատգամավորներին դիմելիս, օգտագործեց «ԺՅԵ մենք պնդենք Մոսուլը շահնենելու մեջ, կենքբաշվենք պատերազմի մեջ»⁵⁴ արտահայտությունը, իսկ դա նշանակում է, որ նա պարզ կերպով հասկանում էր, որ Մոսուլի լուծման լուրջանյալ տարրերակը նշանակում էր անոճամանակ զիջել Մոսուլը: Բացի այդ Քեմալը հաճախ էր օգտագործում Մոսուլի «Խնդրի լուծումը մեկ տարրով հետաձգել»⁵⁵, արտահայտությունը և ոչ թե ամեն տարվա ընթացքում լուծելը արտահայտությունը⁵⁶, իսկ զրանք տարրեր իմաստ են կրում: Դա նշանակում է, որ Մ. Քեմալը ենթադրում էր, իսկ

գուցեն համոզված էր, որ հիշյալ մեկ տարվա (առավել ևս, ինչպես վերջում՝ Նշազանի՝ 9 ամիսների) ընթացքում Մոսուլի խնդիրը չէր լուծվելու՝ համենայն դեպս ի օգնու Քուրդիայի Ավելին, նույն 1923 թ. փետրվարի 27-ի գաղտնի նստաշրջանում ՔԱՄԺ-ի պատգամավորներին դիմելով, Մ. Քեմալն ասաց. «Ընդունեցեք նաև, որ մեկ տարի՝ հետո վճռվելու է մեր դեմ և դրանից հետո, դրա համաձայն էլ համեմատեք և հետո մեր վճիռը կայացրեք»¹⁰⁰։ Նշանակում է հետառես Մ. Քեմալը հեթազրում էր (գուցե վստահ էր), որ մեկ տարի (9 ամիս) հետո էլ հարցը Քուրդիայի համար դրահաներեն չէր լուծվելու Սակայն Մ. Քեմալը հաշվի էր առնում երկու կարևոր հանգամանք.

1. Պատերազմի վերսկսվելու վտանգը։ Դեռ 1923 թ. փետրվարի 27-ին, երբ Լոզանի կոնֆերանսի ընդհատումից հետո ՔԱՄԺ-ը քննարկում էր Իսմեթ փաշայի պատվիրակության գործունեությունը Լոզանում, Մ. Քեմալը հայտարարեց. «Այսօր մենք բուռն հեշտություն կարող ենք հասկանալ, որ եթե մենք պրեզենք Մոսուլը չհանձնելու վրա, կներքաշվենք պատերազմի մեջ»¹⁰¹։ Նա նաև նշեց. «Եթե մենք ասենք, որ Մոսուլի հարցն այսօրվանից կլուծվի, մեր բանակն առաջ կշարժենք, այսօր կգրավենք, դա հնարավոր է։ Մոսուլը շափազանց հեշտություն մենք կարող ենք գրավել»¹⁰²։ Սակայն մենք չենք կարող համոզված լինել, որ մեր կողմից Մոսուլի գրավումից հետո պատերազմն իսկույն կավարտվի։ Անկասկած, այնտեղ մենք բացած կլինենք պատերազմի մի նոր ճակատ։ Այսինքն, եթե դուք ցանկանում եք այդ բանն առանձին քննարկման թեմա դարձնել, վտանգներն իրենք իրենց հրապարակ կզան»¹⁰³։ Հաղթաթուղթը (Մոսուլի տարածքը) Անգլիայի ձեռքում էր, և Մոսուլն էլ մեծ մասամբ անգլիական գործերի վերահսկողություն տակ էր։ Մոսուլը և՛ դե ֆակտո և՛, որոշ առումով, նաև դե յուրե Իրաքի թագավորություն կազմում էր։ Այն կարելի էր փորձել հա բերել միայն ռազմական ճանապարհով։ Քուրդական այդ սփորձը կպսակվեր հաշտություն, թե ոչ, միևնույն է, դա տանելու էր անդու-թուրքական պատերազմի, նոր պատերազմ, որից այդքան վախենում էր Մ. Քեմալը, նոր պատերազմ, որը կարող էր զրոյի հավասարեցնել նրա տարած հաղթանակները։

2. 1923 թ. հունվարի 23-ից սկսած, Լոզանում Մոսուլի խնդրի շուրջ վիճարանություններն այդպէս զարձեւ էին առ թէ նպատակ, այլ միջոց՝ ինչպէս բնահանուր համաձայնություն, այնպէս էլ առանձին մասնավոր հարցերում համաձայնություններ ձեռք բերելու ուղղությամբ⁶⁵, Երկու կողմերն էլ ձգտում էին ազատվել հաշտության նախապարհին եղած այս խտրող արգելիքից, հաշտություն, որը նյութական կարճանք իրենց հաղթանակները: Իսկ Քուրդերը նաև ձգտում էին⁶⁶ մասնակցել Մոսուլի խնդրի շուրջ և, զիջելով Մոսուլի (նաև նեղուցներին) խնդրում, հաղթանակներ տանել Քուրդիայի համար կենսական նշանակություն ունեցող այլ հարցերում: Նույնիսկ եթէ պարզվեր էլ, որ Մոսուլը զահարեթի է, զայինչու էր արդարացիված զահարեթություն: Այդուհանդերձ, ընդունելով Մոսուլի վերաբերյալ Լոզանում կայացված սրբումը որպէս Քուրդիայի ժամանակավոր պարտություն, Մ. Քեմալը մտադիր էր ազդագայում ամեն ինչ անել այդ հարցում ևս հաղթելու համար: Այդ նպատակով նա մտադիր էր. 1. օգտագործել անգլո-ֆրանսիական հակասությունները⁶⁷:

2. Շահարկել խորհրդային խաղաքարտը, իսկ եթէ շտապվեր, ստանալ Ռուսաստանի օժանդակությունն այս խնդրում⁶⁸:

3. Օգտագործել նաև անգլո-ամերիկյան հակասությունները և անկզկէ նոր հակասություններ⁶⁹:

4. Նւարագոր և անհնարին բոլոր միջոցներով ապահովել Քուրդիայի հաղթանակը Մոսուլի խնդրում, նախապատրաստվելով դրան: 1923 թ. փետրվարի 27-ին Քեմալն ասում էր. «Մոսուլի խնդրի կարգավորումը, պատերազմի մեջ շմտնելու համար մեկ տարով հետաձգելը, չի նշանակում, թէ մենք հրաժարվում ենք նրանից: Գուցէ որա ձեռք բերման համար պետք է սպասենք մի ժամանակին, երբ մենք ավելի ուժեղ կլինենք: Այսօր մենք հաշտություն ենք կնքում, մեկ ամիս հետո, 2 ամիս հետո Մոսուլի հարցի լուծման նկատմամբ հանցանք գործած կլինենք: Սակայն այսօր, երբ դուք ցանկանում եք լուծել Մոսուլի հարցը, այդ հարցում ձեր դիմաց կանգնած են ոչ միայն անգլիացի, այլև ֆրանսիացի, իտալացի, հապոնացի և ողջ աշխարհի թշնամիները: Միայն երբ մենք դեմ առ դեմ կմնանք անգլիացիների հետ և դեմ առ դեմ կմնանք միայն անգլիացիների հետ⁷⁰, հարցը կլուծվի»:

Մ. Քեմալը հակառակ է պատերազմի անցնելու փոխարեն
ազնիւ լավ է հաշտութեան անցնենք և ավելի լավ պատրաստուկներ
այդ նպատակին»:

1925 թ. դեկտեմբերի 16-ին Ազգերի Լիգան որոշում կայաց-
րեց Քոզնէ Մոսուլը Մեծ Բրիտանիայի մանդատի տակ գտնվող
Իրանի կազմում: Քուրդիան չընդունեց այդ որոշումը: Սակայն
1926 թ. Հունիսի 5-ին Քուրդիան հարկադրված էր ստորագրել
անդու-իրանա-թուրքական պայմանագիրը: Մոսուլը պետք է մնար
Իրանի կազմում, իսկ Քուրդիան 25 տարվա ընթացքում պետք է
10%-ի չափով մասնաբաժին ստանար ռժմբրիչ Փնթրոլիում կոմ-
պանիիցը:

VANRAM PETROSIAN

THE MOSUL QUESTION AT THE LAUSANNE CONFERENCE

Under the terms of the Treaty of Lausanne, signed on the 24th July 1923 the frontier between Turkey and Iraq was to be fixed by the „friendly arrangement“ between Turkey and Great Britain. At the same time the parties were given nine months within which to settle the Mosul dispute by friendly arrangement between themselves.

How to appraise this decision? 1. Some historians consider that the decision was achieved by mutual concession or that the question was settled by the compromise. 2. The others think that „failure to reach a decision and the need for an early conclusion to the peace conference had necessitated its deferment“. 3. The majority of historians think that Turkey yielded to Britain in Mosul question (and in the question of the Straits), but at the same time, under the „yielding“ they mean the „deferment of settlement“, considering that if in the other questions Turkey gained victories, the settlement of the Mosul question was only postponed. 4. And at last some historians consider (and that is right) that the parties were interested in concluding peace as soon as possible. But they think

that for the purpose of removing the obstacles and difficulties the question was putted aside.

Our point of view is the following: of course, the two parties were interested in concluding peace as soon as possible, and were willing to remove the difficulties on the way to peace. But neither Britain nor Turkey were willing to compromise. The paradox consists just in the following: under the name of the compromise (or mutual concession, or the deferment, postponement) or putting aside in fact the question was solved, in favour of Britain. Turkey was defeated the Mosul struggle at the Lausanne conference, and it would not be serious to call the defeat a compromise.

ՄԱՍԿԱՆՔԻ ԳՐԱՆՈՒՅԵՐ

¹ Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. Издание Лиги Наций НКВД, М., 1927, т. XXXIX.

² М. С. Лазарев. Империализм и курдский вопрос (1917—1923), М., 1989, с. 258.

³ М. С. Лазарев, Указ. соч., с. 259.

⁴ Documents on British Foreign Policy 1919—1939. Edited by W. M. Mitchell, First Series, volume XVIII, London, 1972, pp. 370—371, doc. № 257. The Marquess Curzon of Kedleston (Lausanne) to Sir E. Crowe Secret, Lausanne December 6, 1922.

⁵ Ibid., p. 371.

⁶ Ibid., См. также: М. С. Лазарев. Указ. соч. с. 259:

⁷ Ibid.

⁸ DBFP, vol. XVIII, p. 371.

⁹ DBFP, First Series, vol. XVIII, p. 380; М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 259.

¹⁰ Ibid., p. p. 380, М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 259.

¹¹ DBFP, vol. XVIII, pp. 380—381.

¹² DBFP, vol. XVIII, p. 386, doc. № 26. The Marquess Curzon of Kedleston (Lausanne) to Sir E. Crowe, Lausanne, December 12, 1922.

¹³ Ibid. p. 386: Ազգի հոգի, 18:19 թ. գեղեցիկորեն 11-ի թվագրի հիշողության հղիքի թուրքական հոգիների:

¹⁴ М. С. Лазарев. Империализм и курдский вопрос (1917—1923), М., 1989, с. 260.

15 Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. М., 1927, с. XXXIX.

16 Там же, с. XXXIX—XL.

17 Там же, с. XL.

18 Цит. по: М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 280.

19 *Մրտաճակով իսկ որպէս թերթեր, այս թիւով և սիւնիքը նշանակուած լինողներն թերթերն զեւծ Տէ՛ր Մ. Մ. Լեւոն*. Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно (1919—1925). М., 1947, с. 340.

20 Там же, с. 340.

21 Цит. по: Н. М. Лемин. Указ. соч., с. 340.

22 *Բանք լսուծ Փարթը Էր ժամանկ Պաւսեպորն Տեւ Տեպրագնու նպաստով: Բրտաճակով զարշապուող Տապրը Էր Տեպրագնու Պաւսեպորնն, որպէսզ զնրան Տրտարով Թարթը շրջանը ներխուճուող Տապրը:*

23 Цит. по: Н. М. Лемин) Указ. с. 341.

24 Там же, с. 341. *Ի զեւ, որպէն Տեպրարն 11-րն ֆրանկացիներն սկսած զարթնն Տարը, որն որպսեպում իայրանկարնն որպէսզն սեպտ-ֆրանկովն Տեպրարն շրջանները:*

25 Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. М., 1927, с. XL.

26 Р. Г. Садкян. Франко-турецкие отношения и Каледжия в 1918—1923 гг. Ереван, 1986, с. 184.

27 Г. В. Чачерин. Статьи и речи по вопросам международной политики. М., 1961, с. 247.

28 Цит. по: М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 306: DBFP. First Series, volume XVIII, p. 451—465, do: 34.

29 Цит. по: М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 306. See also Loder Y. de V., The Truth about Mesopotamia, Palestine and Syria, I., 1923, p. 214.

30 Цит. по: М. С. Лазарев. Империализм и курдский вопрос (1917—1923), М., 1989, с. 307—308. See also Loder Y. de V., The Truth about Mesopotamia, Palestine and Syria, I., 1923, pp. 215—218.

31 Цит. по: М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 307—308. Loder Y. de V., Ibid., p. 214.

32 Цит. по: М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 30—308. See also Loder Y., de V., pp. 215—218.

33 Там же, с. 262.

34 *Թե՛ն սեպտեմբրն սվտարնը ևս նշարիտ լինի:*

35 Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. М., 1927, с. XL.

36 М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 262.

37 C. J. Edmonds. Kurds, Turks, and Arabs. Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq 1919—1925. London, 1937.

38 Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, М., 1927, с. XI.

39 М. С. Лазарев, Указ. соч., с. 262.

40 Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, М., 1927, стр. XI.

41 Там же.

42 Ю. А. Бодаров, Борьба турецкого народа против империалистической интервенции и султаната, за республику (1917—1924), Автореферат., Баку, 1968, с. 86.

43 Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, М., 1927, с. XI.

44 Там же, с. XI.

45 Այդ ժամանակ սովախ ձեռքով էր ղեկավարվում

46 Цит. по: Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, М., 1927, с. XI.

47 Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam- İstanbul, 1966, ss. 247—248.

48 Մրտիկ Մ. Քեմալի հրահանգներով էր իրականացվում նա Մոսկուի խորհրդակցությունը և նաև արագ ճեղքվելու հույսով էր և ցանկանում զենքով միանալ իր հեղինակությունը հարազ էր իր համար քննարկել ՔԱՄԻ-ին:

49 Kâzım Öztürk, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, Cilt 2, Ankara, 1990, s. 2, p. 724.

50 Kâzım Öztürk, Atatürk'ün..., Cilt 2, Ankara, 1990, s. 727.

51 М. С. Лазарев, Указ. соч., с. 266.

52 DBFP, vol. XVII, doc. № 632. Sir H. Rumbold (Lansanne) to the Marquess Curzon of Kedleston, Lansanne, June 23, 1923.

53 Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне, М., 1927, с. 145.

54 Քուրդիան Ազգերի Լիգայի անգամ զարմով 1932-ին

55 Այդ ժամանակ զեռ ոտի մեջ էր հարցը անգլո-թուրքական բանակա-թյանները անուսուրումը և նաև արագ ղեկավարում լուծելու արդյունքները:

56 Kâzım Öztürk, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, Cilt 2, Ankara, s. 724.

57 Միայն և նաև Քեմալի ասաց. «Նախ խնդրանքից ներքոյս, Մոսկուի խորհրդակցությունը, և նաև արագ ղեկավարում անցկացրելու և Քուրդիանի միջև երես առ երես լուծվելուց անհարա ճեղքվելու է և նա էլ զարմույս որոտար-մեջ սենտակնից բացը»:

58 Kâzım Öztürk, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, Cilt 2, Ankara, 1990, s. 728.

59 Kâzım Öztürk, Atatürk'ün..., 724.

60 Ռարին, թրուսականությունը պետք է լուծվել Քեմալի շրջան անհրաժեշտ թրուսականությունը և լուծվելուց:

61 Kâzım Öztürk, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, Cilt II, Ankara, 1990, s. 728.

62 М. С. Лазарев, Указ. соч., с. 263.

10 Ընդ զստեամ Քուրդական հողեր Հասով իր նպատակին:

11 Անգլո-Ֆրանսիական Հակառուսթյունների մասին տե՛ս *Ք. Գ. Տախան*, ԿԽ. 1904, էջ. 180—200.

12 Քարեկամայան և չեղարմայան վերաբերյալ խորհրդո-Քուրդական պայմանագրեր կնքվեց 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ին Փարիզում, ԽՍՀՄ արտաքին գործոց մարզմարտական կաբինետ Գ. Վ. Տրիերենի և Քուրդիայի արտաքին գործոց նախարար Քեյֆիկի Ռյաչուտի Քեյի (Մրասի) միջև: Այս պայմանագրի կնքմամբ և Մրասիայի լուրջ ստանդարտից ջուլլը աճեց Քուրդիային Մասուլի կանֆեդերատի պատեհաով անգլո-Ֆրանսիական կանֆեդերատի սրման մասնակապարտեամ: Սու: *Արստաֆո Կեմալ*, *Исторические рассказы*, Москва, 1966, с. 431.

13 Քեկ Լոպանից ասուք անգլո-ամերիկյան Հակառուսթյունները կարգավորվել էին, սխեմաներային, որոշ Հակառուսթյունները պակասեցան մասին է խոսում Չեմիկի կեցեցիտեան. 1923 թ. ապրիլի 2-ին Քուրդիայի Ազգային Մեծ ժողովը որոշում ընդունեց երկու անգլոֆրանսիական բնօրինակների՝ ամերիկացի Արթուր Չեմիկիին և կանադացի զեդուպեան Քեյմիկիին չեղելու երկաթգծերի, նավահանգիստների կառուցման և ընդերքի շահագործման կեցեցիտեան: Ելք ջուլլը ջաղաճախարակն Հարվածում էր Զրուսեայի շահերին (տե՛ս Ք. Գ. Տախան, *Франция и Турция в Ливане*.— *Մերենուր և Միջին արևելյան երկրներ և մարզավորներ*, Հասար 12, Երևան 1965, էջ 16—17, տե՛ս նաև Ք. Գ. Տախան, *Франко-турецкие отношения и Киликия в 1918—1923 гг.* Ереван, 1966, с. 193): Մական Չեմիկի կեցեցիտեան Հարվածում էր նաև Բրիտանիայի շահերին, քանի որ Արթուր Չեմիկիին էին շեղվում ուղղ երկաթգծով մեկ, երկաթգծի լայնությունը 24 մլն էնց Լոպանիայի պատվար Հանուններ (շահագործման—Վ. Գ.) իրավունքները, երկաթգծի, որը պետք է կառուցվեր *Ottoman American* ի կողմից մանկով Հրախայի Իրաքի սիրտը: Մրասուսթյուն կյանքի կարելի, Քե Չեմիկի կեցեցիտեան նրա անձնական նախաձեռնություններ էր: Քե, Չեմիկի ստանդարտից էր աստեամ ամերիկյան կառավարությունից (*S.H. Longrigg, Oil in the Middle East: Its Discovery and Development*, London, 1961, v 46), իսկ ամերիկյան կառավարությունն էլ չարիկ կզուս զեպրում կարողանում էր զուպել այն մասնավոր նախաձեռնությունները, որոնց ինքը զեմ էր. աշուպս 1918 թ.-ին *Standard Oil-ը* (Նյու Էնգրթ) ուսուչարից երկրաբաններ ուղարկել նրա, սահայն մասնագրությունից եւ կանգնեցից իր կառավարության կողմից (Վ. H. Longrigg, op. cit., p. 46): Ուսուս Չեմիկի կեցեցիտեան նեպ ընդեց ԱՄՆ-ի կառավարության պետություն, աճելին՝ ստանդարտից: Մական ի՛նչ նպատակով 1922 թ., անգլո-ամերիկյան կառավարչի նախնական պայմանագրից հետո, ԱՄՆ-ը անցավ մանկերկու աստիճանին: Չեմի կարում, Քե ԱՄՆ-ը ձգտում էր ապահովագրել իրեն այն աստիճանիկ Համար, ի՛նչ Հանկարե Մասուլը Հանկեմի Քուրդերին, քանի որ 1922 թ. ապրիլի գրությունը Լոպանի կանֆեդերատում միանգամայն պարզ էր զարկել, որ Բրիտանիան Մասուլը չի զերկու Քուրդերին: Ուսուս Չեմիկի կեցեցիտեայով Մրասուլը նախաձեռնեց միայն ձգտում էր ապահովել Բրիտանիային և Անյում գործողություն վերջինիս նրա, որպեսզի ստորագրվի, սրբագրվի 1922 թ. նախնական, մասնակա-

զուգոր պայմանագրեր (որով ամերիկյան կազմալին ընկերությունները ստանում էին 25%-ը) հիմնական պայմանագրով փոխարինելու գործընթացը, իսկ Հեռադուրսիայի գնացում նաև Հասնի ամերիկյան աշխատանքի մեծացմանը ևլ ավելի լայր կապաւակներ էին հետադիւզում Քուրթերը: Երանց ձգտում էին.

1 Գտնուկում ժողովի Անգլիայի և ԱՄՆ-ի միջև

2 Եւրասիացուելով ԱՄՆ-ին, վերջինիս Մասուլի խնդրում Հասնի տեղիացրի-
նորի զեմ՝ գործնելով ամերիկացիներին իրենց կողմնակիցը:

3 Սպանուկ Անգլիային, վերջինիս վրա Անուլում զործադրել, Մասուլի իշն-
գրի իր (Քուրթերայի) օգտին լուծելու համար: Հասնիայի է՝ Քուրթերիս (չա-
նում վերջին, հետախուս ևնգրին էր կատարում Մասուլը վերագործնելու համար:
Սուկայի Քուրթերիս կողմն իրատուս չէր: Եւր ԱՄՆ-ի հարցում.

ա) ԱՄՆ-ը Հասնիում էր, որ Մասուլը կրկն չի արվի Քուրթերային, իսկ
Քուրթերայի համար նա կրկն կոնֆլիկտի մէջ չէր մտնի Անգլիայի հետ:

բ) ԱՄՆ-ին չէր հետաքրքրում, թե ում կապաւակնի Մասուլը, երան միայն
հետաքրքրում էր Մասուլի կազմը և կազմի շահագործմանը ամերիկյան կազմա-
լին ընկերությունների մասնակցութիւն խնդրել, մասնակցութիւն, որն արդեն
իսկ ապահովվի էր 1922 թ. տեղա-ամերիկյան նախնական պայմանագրով: Եւ
ԱՄՆ-ի համար ավելի կենսաւու էր զորն ունենալ Բրիտանիայի հետ, որի նկա-
րում էր արդեն Մասուլը, քան թե Քուրթերայի, որը նոր էր ուզում վերագործնել
Մասուլը:

Ինչ վերաբերում է Անգլիային, ապա այստեղ նա Քուրթերայի հույսերը լայ-
րարացան: Անգլիան այնքան էլ լայր չընդունեց Զեմերի կոնցեսիան: Զեմերի
կոնցեսիան սեպտեմբերի չէր Անգլիայի համար: Ենդում Քուրթերայի և ամե-
րիկա-կոնցեսիան ընկերութիւն միջև ընթացող նախնական բանակցութիւնների
մասին Քերզոնը տեղյակ էր զեւ 1922 թ. Հունվարին, ապաւայ լայր չընդունելով
այն, Կուլինիւ չիտրենց խոնգարել զրանց ընթացքին: Բազմակն է նշել, թե ինչ
ասաց Քերզոնը համարով 1923 թ. Հունվարի 23-ի իր սառչին նշուլթում. «Քուր-
թերը հիմա (ենդում կազմալին կոնցեսիաներ ևն տալարկում (նկատի ունի
տեղա-կոնցեսիան իմքի հետ բանակցութիւնը): Եւ այլ մասին ոչինչ չգրեմ:
Նմէ երանց հաշոր տեղում էլ գտն, ևս երանց կաանեմ Բրիտանուկան Բանգարտեու
(M. C. Լուրքու, Имперализм и курдский вопрос, 1917—1923). М., 1989,
с. 261.

Եւ իրոր տարով. 1922 թ. Հուլիսի 24-ին կերվուս (չաւակի հաշուութիւն
զարմուկագրով «Քուրթերիս արդեն իրովասու չէր շնորհումներ կատարելու Մասուլի
չրտեմուս:

Զեմերի կոնցեսիան լիտագործվեց:

« Kâzım Özalp, Ate ürkü'n TBMM Açık ve Dışli Oturamlarındaki
Konuşmaları. Cilt II, Ankara 1990, sayfa 725.

© Ayni eser, 727—728 sayfalar.

**ԻՐԱՆԱ-ԻՐԱՔՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԼԵՏԵՎԱԼՓՆԵՐԸ ԻՐԱՔԻ
ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ՎՐԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՌԱՋԻՆ
ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1980—1984 ԹԹ.)**

Իրանա-իրաքյան պատերազմի գիտական տեսադաշտը ընդ-
գրկուն թեմա է, որի շրջանակում է նաև պատերազմող երկրների
տնտեսական կյանքը, պատերազմի տեղադարձը քնակչության
սոցիալական վիճակի վրա, աշխատավորության հիմնական կազ-
մի և կառուցվածքի կրած փոփոխությունների նկարագիրը, հաս-
քական-քաղաքական տարրեր հոսանքների երևակումը: Այս
տեսանկյունից Իրաքի նշված ժամանակահատվածին գիտական
տեղադարձը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում:

Ակնբախ է, որ իրանա-իրաքյան պատերազմը ունի նաև
տնտեսական գործոն, քանի որ պատերազմող երկու երկրներն էլ
նազիթ արտահանողն են: Այս առումով հետաքրքիր է «Քայմա»
թերթի հրատարակումներից հետևյալ գիտությունը՝ «Իրաքյու-
թյունը վառարանացնում է այն հանգամանքը, որ իրաքյան նազիթի
արտահանումը նվազեցված է՝ հասցնելով մինչև Իրանի նազիթի
մեկ երրորդին, և երևում են իրաքյան զինվորների բարոյական-հո-
գերանական ընկճված վիճակի երևույթներ, իսկ նրանք պաշտպա-
նությունը իրականացնում են անապատի զաժան պայմաննե-
րում»:

Իրաքյան կառավարության ներկայացուցիչը հայտարարել էր,
որ սառ նաև տնտեսական պատերազմ է: Իրանը կրճատել է մեր
նազիթի արտահանումը, այդ պատճառով էլ մենք կկրճատենք նրա
արտահանումը»:

Այս իրավիճակը 1983 թվականին էր և արդեն երեք տարի
շարունակվող պատերազմը մոտ չէր իր ազարտին, 1983 թ. հունիսի

վերջին, երբ Իրանը իրագործեց իր հերթական խոշոր հարձակումը, Իրաքի արտոգործնախարարը հայտարարեց, թե այս պատերազմը ասեղազն երկուսից երեք կամ ավելի տարիներ հետո է իր ավարտին մտենալուց²:

Իրանի ռազմաքաղաքական ստրատեգները ելնում էին իրենց երկրի բնակչության թվական առավելությունից, որը Իրաքի բնակչության համեմատությամբ եռակի ավելի էր, ուներ 2,5 անգամ իր թվակազմով մեծ բանակ³:

Պատերազմում արդեն զոհվել էր 200 հազ. մարդ, 300 հազ. մարդ վիրավորվել կամ գերի էր ընկնել⁴:

1983 թ. սեպտեմբեր ամսվա տվյալների համաձայն, Իրաքի նավթի արտահանումից ստացված եկամուտները նվազել էին մեկ քառորդով, իսկ արտասահմանյան արժույթի շափր պատերազմի սկզբի 30 մլրդ դոլարից մնացել էր ընդամենը 4 մլրդ դոլար: Իրաքի կապիտալ ներդրումների բուր ծրագրերը սառեցված էին:

Աշխատավարձերի շափր խիստ նվազեցված էր, որը չէր բացառում նաև կառավարական աստիճանավորների և ռազմական բնագավառի զինծառայողների աշխատավարձերի զգալի նվազումը: Այսպես, կառավարական պաշտոնյաների և զինվորական սպաների աշխատավարձը 20 տոկոսով կրճատված էր, իսկ վճարումները արտասահմանյան կապալառուներին չէին իրականացվում:

Արժեզրկումը կազմում էր 50 տոկոս: Հայտնի է նաև, որ Իրաքը իրականում պատերազմ էր վարում ապառիկ միջոցներով, փոխառություններ ստանալով Պարսկական ժոցի տարածաշրջանի արարական երկրներից, ընդ որում այդ ընդհանուր գումարը կազմում էր 46 մլրդ դոլար, սրան գումարած նաև արտասահմանյան առավել խոշոր ապառիկ վարկերը: Այս առումով հասկապես գերազանցում էր Վարկերի արտասահմանյան արտահանման ապահովման Ֆրանսիական վարչությունը, որը Իրաքին արամադրել էր 4,5 մլրդ դոլար⁵:

Իրաքի տնտեսությունը պատերազմի տարիներին փրկելու նպատակով կառավարությունը դիմում էր ամենատարբեր միջոցների, այդ թվում արտահանվող ապրանքի ծավալի ավելացման, ներմուծման կրճատման, ծախսերի կրճատման, ինչպես նաև եր-

կարածամկեա վարկերի վնարման պայմանները երկարաձգելու հնարանքների:

Գինարի արժեքի պահպանման փորձերը արդյունքի չէին հասցընում, 1983 թ. ավյալներով գինարի պաշտոնական կուրսը կնգմում էր 2,38 դոլար: Ինչպես սովորաբար նման դեպքերում տեղի է ունենում՝ բարգաձաճում էր սակ շուկան, բարձրանում գոյարի կուրսը Իրաքում՝ եռակի և ավելի գերազանցելով պաշտոնական կուրսին: Միաժամանակ սահմանափակումներ էին մտցված արտասահմանյան երկրներ Իրաքից դրամական փոխանցումների, ինչպես նաև նոր պայմանագրերի կնքման հարցում, որի հետևանքով գիտվում էր Իրաքում աշխատող ստարերկրյա բանվորների մասսայական արտահոսք: Այդ բանվորների թիվը հազարների էր հասնում: Ստարերկրյա բանվորների ամենամեծ տեղադր կազմում էին եզրիպատցի բանվորները¹, Պաշտանական ավյալներով նրանց թիվը 1983 թ. նվազեց 30 տակոսով՝ կազմելով քնդամենը 1 մլն. մարդ:

Իսկ Ասիայի երկրներից այստեղ ժամանած և տնտեսության տարրեր նյութերում քնդգրկված բանվորներից մնաց աշխատելու մաս կենք:

Չնայած իրաքյան ազդուները իրանա-իրաքյան պատերազմի տարիներին հասկանալի պատճառներով բավական զուսպ գոյներով էին ներկայացնում իրազրությունը, գերադասելով լուի երկրի ներքին տնտեսական ցուցանիշների մասին, սակայն ակրնհայտ էր երկրի բնակչության տնտեսական վիճակի օրեցօր վաթարացումը և ծայրաստիճան կարիքը շատ քնտանիքներում: Այս առումով չվեյցարական ժողի ցյուրիիեր ցայթունգ թերթը շրաքը պատերազմից երեք տարիներ անց հոդվածում հետաքրքիր ավյալներ է բերում: Հոդվածում նշված է, որ Սադամ Հուսեյնը չկարողացավ իրականացնել իր այն խոստումը, թե Իրաքի տնտեսությունը պատերազմի պատճառով չի տուժի: Նշված է, որ նթի մինչ պատերազմի սկզբից Իրաքն օրական արտահանում էր 3,4 մլն. բարել: նավթ, ապա 1983 թվականին միայն 700 հազ. բարել:

Իրաքի նման մի երկիր, որն ուներ նավթային մեծ պաշարներ՝ մոտ 59 մլրդ. բարել, ստիպված էր նավթապրանքներ ներմուծել: նավթազտիչ գործարանները անգործության էին մասնըված:

Ըստ պաշտօնական տվյալների, իրանա-իրազյան պատերազմը միայն Իրաքի վրա նստում էր սրական մեկ միլիարդ ամերիկյան դոլար⁹:

Երկրի նախատեսված կառույցների իրականացման համար չէին բավարարում ոչ միայն ֆինանսական միջոցներ, այլ նաև բանվորական ուժը: Մտա 1 մլն. իրաքցիներ զանվում էին զինվորակազմի ծառայության մեջ: Այնինչ անհրաժեշտ էին 2 մլն. բանվորներ արտասահմանյան երկրներից, որպեսզի հնարավոր լինի 14 մլն. ազգաբնակչություն ունեցող Իրաքի տնտեսության նորմալ զարժելը: Կային ձեռնարկություններ, որոնք ամբողջապես սպասարկում էին արտասահմանցիները: Բազդազի միջազգային օդանավակայանը սպասարկում էին անգլիացիները, իսկ հասպիտայներում աշխատում էին Անգլիայից և Իռլանդիայից ժամանած բուժանձնակազմեր¹⁰:

Հնաաքրթիք է նաև հետևյալ տեղեկությունը սկսու հանձնման մասին, որպես անհրաժեշտ միջոց՝ ուղղված քայքայվող տնտեսության վերականգնմանը: Սազամ Հուսեյնի ցուցումով Իրաքում կազմակերպված էր սկսու հանձնում: Մի քանի ամիս շարունակ, հետուստատեսություններ ամեն երեկո նույն տեսարանն էին ներկայացնում, իսկ առավոտյան թերթերը լի էին տեղեկություններով այն մասին, թե որքան լայն մասսայականություն է կրում սկսու հովաքը ընկնությունից Իրաքում: Այդ միտքը տվյալ ռեժիմին պարզենել էր Բաբելոնից մի խոշոր հողատեր, որը կտակել էր Իրաքի պրեզիդենտին իր ողջ կարողությունը և սկսին: Այդ ժամանակվանից սկսած զիմում էին բուր սոցիալական խավերին պատկանող կանանց ու մայրերին՝ կոչ անելով պրեզիդենտին ու հայրենիքին զոհարեթել իրենց սկսու զարդերը, հաճախ՝ ողջ սեփական օժիտը: Ըստ մամուլի տվյալների, հավաքվել էր 30 տոննա սկսի:

Այս նույն միջոցառումը սկսել էր տարածվել նաև արտասահմանյան ֆիրմաների վրա, որոնց հասկացնում էին, թե նախկինում Իրաքից ստացած հարուստ եկամուտների փոխարեն, այսօր անհրաժեշտ է սատար կանգնել երկրի քայքայվող տնտեսությանը¹¹:

Երկրի ազգաբնակչության ընդհանուր վիճակից անմասն չէր կարող մնալ նաև ազգային բանակը. սրանակն իր վրա է կրում պատերազմի բուր զրկանքները:

Իրաքի պրեզիդենտ Սադամ Հուսեյնը ժողովրդին և բանակին ոգևորելու համար հայտարարեց, թե «Դժգուր ժամանակները լուծե-
նառաջին ուսուցիչն են մարդու համար, ժողովուրդների համար,
ինչպես նաև հեղափոխական շարժումների համար»¹²,

1982 թ. Հունիսի 27-ին Բաղդադում տեղի ունեցավ բառա կու-
սակցություն Ծ-րդ կոնֆերանսը, որն ընթացավ գաղտնի պայման-
ներում, հիշելով իրանա-իրաքյան պատերազմի ստեղծած մթնո-
լորտից և քաղաքական խնդիրներն ու իրադրությունը հակառա-
կորդին հայտնի չգարձենելու մտավախությունից:

Այդ կոնֆերանսը հիմնականում քննություն ենթարկեց իրա-
նա-իրաքյան պատերազմի անցած շրջանն իր հետևանքներով ու
հետագա ընթացքով: Ինքնափառարունման արտահայտությունները
անպակաս են այս և այդ եռյակ տարիների այլ քաղաքական ելույթ-
ներից. «Այդ թշնամիներն են ապրում երևակայական հույսերով
Նրանք չգիտեն, թե ինչ է իրենից ներկայացնում Իրաքը, թե ով-
քնր են իրաքցիները, և թե ինչ է իրենցից ներկայացնում Արաբա-
կան սոցիալիստական վերածննդի կուսակցությունը և Հուլիսյան
Հզոր հեղափոխությունը»¹³:

Նշենք մեկ այլ փաստաթուղթ՝ Նախագահ Սադամ Հուսեյնի
խնտերվյուն Ֆրանսիական լրագրողներին, 1982 թ. ապրիլի 1-ին¹⁴:

Երկրի նախագահին ուղղված հարցերի ոլորտում էին նաև ներ-
քին կյանքի նկատմամբ հնաաբրբությունը. «Արդյոք դուք այն
կարծիքին ե՞ք, որ պատերազմը, որը մղվում է Իրաքի և Իրանի
միջև, պատերազմ է երկու կուսակցությունների միջև, Արոնցից
մեկը գիտական է, մյուսը՝ կրոնական: Ինչպիսի՞ թիվ են կազմում
արար կամավորները: Ինչպիսի՞ն է կամավորների մասնակցու-
թյունը վերջին մարտերում»:

Պատերազմի մեջ դասվող երկրի նախագահը բավական դի-
վանագիտական պատասխաններ է տալիս. «...Դուք գիտեք, որ
Իրաքը մի երկիր է, որի ազգաբնակչության թիվը կազմում է 14
միլիոն մարդ: Նրա տարածքը և աշխարհագրական հնարավորու-
թյունները հայտնի են ձեզ: Ամենազիսավորը նրա նոր կարգերում
են կենտրոնացված: Դա այն է, թե մարդն ինչպես է ապրում և թե
ինչպես է իրեն զգում: Դուք հավանաբար պատկերացնում եք Իրա-
քում տիրող դրությունը մինչև 1968 թվականի հեղափոխու-
թյունը»¹⁵:

Հնդգծելով, որ այդ հեղափոխությունից առաջ ամեն ինչ վառ զինակում էր, երկրի զենվաճարը ներկայացնում է Իրաքի առաջընթացը Բաաա կուսակցության իշխանության ներքո, 1968 թ. սկսած: «Նուսով ենք, որ դուք կծանոթանաք Իրաքին ավելի հանգամանորեն, ինչպիսին այն դարձել է այժմ գիտական և տեխնիկական, սոցիալական ու մշակութային առաջընթացի բնագավառում, նկատի ունենալով ազամարդկանց և կանանց զինակը գործարաններում, դաշտերում, մնացած վայրերում, մշակույթի, երաժշտության, խղճի, երեխաների վարքագծի և այլն: Այդ ամենը մեր ստեղծածն է և ոչ թե արտասահմանի:

Այս ողջ առաջընթացը Հուլիսյան հեղափոխության արգասիքն է»¹⁶:

Իրաքը, այնուամենայնիվ, ուներ իր ներքին քաղաքականություն լայն ծրագիրը, որի հիմնական լծակը տնտեսական քաղաքականությունն էր: Արդեն 1984 թ. Իրաքի ներքին քաղաքական ու տնտեսական ծրագրերում մեծ տեղ էր հատկացվում նավթի պաշարների նպատակային օգտագործմանը՝ բարելավելու համար պատերազմի տարիների ընթացքում չլիարժեք տնտեսությունը: Նախատեսվում էր նոր նավթամուղերի շինարարությունն ու գործարկումը որոնց արտադրանքը, ըստ նախնական տվյալների, պետք է կազմեր օրական ավելի քան 6 մլն բարել նավթ¹⁷:

Իրաքի բնակչության մեջ ավելի ու ավելի էին հասունանում պատերազմը շուտուփույթ ավարտելու արամագրությունները:

Հակապատերազմական արամագրություններն Իրաքում լայն թափ ստացան հատկապես պատերազմի շրջանից տարում, քանի որ արդեն ակնհայտ էին իրանա-իրաքյան պատերազմի թողած ծանր հետևանքները:

Ուշագրավ է 1984 թ. հուլիսի 12-ին Բաղդադում կայացած միջազգային կոնֆերանսը՝ «Միջազգային խաղաղության և անվտանգության համար վտանգավոր իրանա-իրաքյան պատերազմի հեռանկարները» թեմայով: Ովքե՞ր էին այս կոնֆերանսի մասնակիցները և կազմակերպիչները: Դրանք աշխարհի տարբեր երկրներից Իրաք ժամանած մասսայական, հասարակական և արհմիութենական կազմակերպությունների, քաղաքական կուսակցությունների հասարակական-քաղաքական գործիչներ էին:

Պահանջը մեկն էր՝ զերջ տալ այս անհեռանկար պատերազմին, խաղաղ նախապարտեզ լուծելով կոնֆլիկտը՝ հաշվի առնելով երկու երկրների շահերը և ելնելով տարածաշրջանում ստեղծված բարգ ու վտանգավոր իրադրությունից:

Քաղաքական կուսակցություններից՝ Եզիպտոսի Ազգային առաջադիմական կոսակցության գլխավոր քարտուղար Քալեդ Մոհի ադ-Դինը կոչ արեց՝ դադարեցնել բուրք կազմերը և համագործակցությունը Իրանի հետ, դրանով նրան ստիպել՝ զերջ տալու պատերազմին: Եկրաբական ժողովուրդները երբեք չեն հաշտվի արաբական հողի սկուպացման հետ, — հայտարարեց նա:

Խաղաղության կոչերով հանդես եկան Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպության ներկայացուցիչները: Եզիպտոսի Ազգային-դեմոկրատական կուսակցության ներկայացուցիչ Ալ-Ջայաթին առաջարկեց ստեղծել մշտական գործող կոորդինացիոն կոմիտե, որի գործունեությունը կոչված է նպաստելու իրանա-իրաքյան պատերազմի ավարտին:

Հետաքրքիր է ընդգծել պատերազմող մյուս երկրի՝ Իրանի ընդգիմադիր շարժման մասնակցությունը այս կոնֆլիկտին:

Այդ շարժման գաղափարախոսներից Հ. Մասլին, որը ներկայացնում էր Երանի աշխատավորության դեմոկրատական շարժումը, դատապարտեց իր երկրի վարչակարգը՝ պատերազմը շարունակելու մեղադրանքով, այդ քաղաքականությունը որակելով որպես սեփական ժողովրդի դեմ մասսայական սպանդ: Միաժամանակ հիմնական մեղքը Իրանի ներկայացուցիչը բարդեց Իրանի ԵՄուսուլման եղբայրները խմբավորման վրա, վկայելով թե այդ ժամանակ երկրում գործում էին այդպիսի խմբավորումներ:

Ինչպես հայտնի է, իրանա-իրաքյան պատերազմն ավարտվեց 1988 թ., կողմերից և ոչ մեկն էլ չհասավ հաջթանակի: Մակաչն այն շատ խոր հեռք թողեց երկու երկրների հասարակական-քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի վրա:

THE IMPACT OF THE IRAN-IRAQI WAR ON
THE SOCIO-ECONOMIC LIFE OF IRAQ DURING
THE FIRST YEARS OF THE WAR (1980-1984)

The Iran-Iraqi war had certain impact on the socio-economic life of Iraq. The article deals with the analysis of the economic conditions of the Iraqi people, economic situation in Iraq as well as the internal policy of the Iraqi government.

Յ Ա Ն Ո Ւ Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ե Ց Ի Ե Ն Ե Բ

- 1 „The Times“, 1983, 6, 9.
- 2 Նույն աղբյուր:
- 3 „The Hindustan Times“, D. 22, 9.
- 4 Նույն աղբյուր:
- 5 Նույն աղբյուր „The Times“, L., 1954, 1—15, 2.
- 6 Նույն աղբյուր:
- 7 „Neue Zürcher Zeitung“, 1981, 20, XII.
- 8 Նույն աղբյուր, 1983, 21, 9.
- 9 Նույն աղբյուր:
- 10 Նույն աղբյուր:
- 11 Նույն աղբյուր:
- 12 خطاب السيد الرئيس صدام حسين في الذكرى الرابعة عشرة. الثورة السابغ عشرة تموز المجيدة ١٩٨٢ بغداد، ١٩٨٢، ص ٣٣—٣٤.
- 13 Նույն աղբյուր, էջ 19:
- 14 حديث السيد الرئيس صدام حسين الى رجال الصحافة الفرنسيين في ١٩٨٢.٤.١ بغداد، ١٩٨٢
- 15 Նույն աղբյուր, էջ 76:
- 16 Նույն աղբյուր, էջ 18:
- 17 Նույն աղբյուր:

ԳԱԳԻԿ ԵԱՂՅԱՆ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՏԱՐԱԾԱՆԵՐՁԱՆԱՅԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ ԻՐԱՆԱ-ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԴՐԱՆՔ ՁԵՎԱՎՈՐՈՂ ՀԻՄՆԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ԵՈՒՐՁ
(1990—1993 թթ.)

Իրանա-թուրքական հարաբերությունները իրենց զարգացման ընթացքում աչքի են ընկնել հակասական բնույթով և արտաբուսաբարիզացիությունից ժամանակաշրջանները հաճախ փոխվում էին իրար նկատմամբ բացահայտ թշնամանքի ժամանակաշրջաններով:

Իրանի և թուրքիայի հարաբերություններում լարվածության աստիճանը պայմանավորված էր լինում ետև աչք երկուսի ներքին քաղաքատնտեսական կացությամբ և արև Մերձավոր և Միջին արևելքի տարածաշրջանում տիրող իրավիճակով, աշխարհի աչք մասում ազդեցության ոլորտների համար բախվող ուժերի հարաբերակցությամբ և զրա արդյունքում՝ ազդեցության աչքուների անկախվող հերթական վերաբաժանումով:

Իրանա-թուրքական հարաբերություններում հերթական լարվածության շրջանը սկիզբ առավ և ժամանակին ու նոր պայմաններին համապատասխանող առանձնահատկություններ ստացավ ետև Սոցի պատերազմից և արև միջազգային հարաբերությունների համար մեկ այլ կարևոր իրադարձությունից, այն է՝ ԽՍՀՄ-ի լուծարումից հետո:

Ահա այս կարևորագույն իրադարձությունների ներքո, որոնք մի քանի տարով կանխորոշելու էին միջազգային հարաբերությունների զարգացման ընթացքը ողջ աշխարհում, ձևավորվում էին ետև իրանա-թուրքական հարաբերությունները:

Քացի նշված գործունեւորից, միմյանց նկատմամբ երկու երկրորդի գիրքորոշումը ձեւավորող համաշխարհային հելիզուլիումի սինթեզի գործունեւորից էին Իրանի և Քուրդիստանի գիրքորոշումը ԱՄՆ-ի և Իսրայիլի նկատմամբ, Քուրդիստանի՝ ՆԱՏՈ-ին անդամակցելը և Իրանի՝ ոչ այդքան ցցուն հարաբերութիւնները Ռուսաստանի հետ, որոնք, սակայն, ունեին իրենց ժանրակցի ազդեցութիւնը համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականութիւն զրա, և որոնք, Իրանի տեսակետից, կոչված էին ժողովուրդը որպէս հակակցի Քուրդ-ամերիկյան համահունչ տարածաշրջանային քաղաքականութիւնը, որը, վերջիններին մտադրութիւնը, էական պետք է ուղղված լինէր Իրանի անող ազդեցութիւնի սահմանափակմանը և մուսուլմանական աշխարհում առաջացող տարբեր օւթգնութիւնի ժայռահեղանակ կրօնական ալիքների խաղաղեցմանը:

Իրանա-Քուրդական հարաբերութիւններին սկզբունքային զբոյժապատեանները հնարավորին շափ տմբողջական մեթոքգրելու համար անհրաժեշտ է համառոտ անդրադառնալ նաև նշված ժամանակահատվածում ուսուիրանական հարաբերութիւններին, որոնց ձեւավորումը էական պայմանավորված էր տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի և Քուրդիստանի քաղաքական և տեսնական շահերի ընդհանրութիւնով:

Ներկայիս ուսուիրանական հարաբերութիւնները սկսեցին ձեւավորվել ԽՍՀՄ-ի ԱԳ նախարար Շևարդնաձեի Քեհրան (1989 թ. փետրվար) և Իրանի նախագահ Ռաֆսանջանի Մոսկվա (1989 թ. հունիս) կատարած այցելութիւններէից հետո:

Այդ շրջանից, սկզբում խորհրդա-իրանական, իսկ այնուհետև՝ ԽՍՀՄ-ի լուծարումից հետո, ուսուիրանական հարաբերութիւններում սկսեցին զրոնորվել սազմաքաղաքական և տեսնական համագործակցութիւնի միտումներ:

Այս միտումներին ավելի արագ ընթացք հաղորդեցին Պարսից ծոցի պատերազմը և ԽՍՀՄ-ի լուծարումը, որը նպաստեց տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի սազմաքաղաքական անկայութիւնի ընդլայնմանը, ինչը բացասաբար ընդունվեց Իրանի կողմից:

Կապերի արագ զարգացմանը նպաստեց նաև Ռուսաստանի հայտարարութիւնն այն մասին, որ նա երաշխավորում է ԽՍՀՄ-ի և Իրանի միջև կնքված բոլոր պայմանագրերի իրագործումը:

Իրանի ԱԳ նախարարի տեղակալ Ալի Մուհամմեդ Բեշարաթիի ընտիվադրմամբ, Հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ մնում են Իրանի արտաքին քաղաքականության սարսափգրայի հիմքում:

Նշված հանգամանքները Իրանի տեսանկյունից բավարար հիմք հանդիսացան Ռուսաստանի հետ Հարաբերությունների սերտացման խնդրում համապատասխան քաղաքականության մշակման համար:

Նախքան ԽՍՀՄ-ի լուծարումը խորհրդո-իրանական Հարաբերություններում արդեն նկատելի էր սրոշակի սերտացում, ուր հիմնական շեշտը դրվում էր հատկապես սազմական ոլորտում Հարաբերությունների զարգացմանը:

ԽՍՀՄ-ի լուծարումով, Ռուսաստանը ժառանգեց այդ պետական կառույցի քաղաքական և սազմական գերը և, իրականացնելով խոշորածավալ ներպետական փոփոխություններ, փորձեց պահպանել իր դիրքերը միջազգային ասպարեզում:

Այս տեսանկյունից հասկանալի էր դառնում Իրանի և Ռուսաստանի փոխադարձ շահագրգռությունը կայուն և արդյունավետ Հարաբերություններ հաստատելու գործում, քանի որ մի կողմից Իրանին (մեկուսացման պայմաններում) իր քաղաքատնտեսական գերը բարձրացնելու և ԱՄՆ-ի ուղղակի միջամտությամբ Քուրքիայի ազդեցության տարածմանն ուղղված քաղաքականությանը դիմակայելու համար անհրաժեշտ էր խոշոր պնտության ծանրակշիռ աշակցությունը, լինի զա քաղաքական կամ սազմական ոլորտում: Մյուս կողմից Ռուսաստանը ևս՝ իր տարածաշրջանային քաղաքականությունը ազնյի արդյունավետ դարձնելու համար, շահագրգռված էր Իրանի հետ իր Հարաբերությունների ամրապնդման խնդրում՝ նոր պայմաններում մնալով սրբի պնտ-ամերիկյան Հարաբերություններում ազդեցիկ լծակ ներք բերելու, ինչպես նաև սպառապնեությունների շուկան լկորցնելու նպատակով:

Այս հանգամանքներով էին պայմանավորված Ռուսաստանին ուղղված Իրանի հետևողական կոչերը՝ ակտիվորեն միջամտել Աֆղանստանի, Պակիստանի, Ղարաբաղի և այլ տարածաշրջանային կարևորագույն խնդիրների լուծմանը:

Սկզբնական շրջանում ընտրելով համազործակցության սազմական ոլորտը, այդ երկու երկրները բավականին զգուշավոր քայլերի շնորհիվ փորձում էին պարզել երկու կողմերի համագործակ-

ցելու պատրաստակամութիւնն աստիճանը և դրա՝ ռազմացազարական յուրը հարաբերութիւններն վերանկարագնաբանութիւնները:

Այժմ կարելի է ասել, որ ռազմական համագործակցութիւնը խթանեց հետագա ռուս-իրանական լախաձագձագ հարաբերութիւններն զարգացմանը, որոնք ներկա պահին զգալիորեն պայմանավորում են միջպետական հարաբերութիւնները և նրանց զարգացման միտումները ինչպես տարածաշրջանային, այնպես էլ միջազգային ապարեզներում:

* * *

Իրանա-Սուրբական հարաբերութիւններին համար լախազանց կարևոր են նաև Իրանի կողմից ավելի ժամանակահատվածում մի շարք անաշատար երկրների՝ մասնագործական Գերմանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Իսպանիայի և այլն, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի և Ճապոնիայի հետ հարաբերութիւններին վերանայման և վերագնահատման ծրագրերը:

Այդ ծրագրերի իրականացումը երկրի անտեսութիւնը վերականգնելու և իշխանութիւնը հսկողականների ձեռքում պահելու կարևորագույն հրաշխիքներից էր: Այդ նպատակով Իրանը ստիպւած էր հապեն հրաժարվել առճակատման քաղաքականութիւնից և ընտրել Արեւմուտքի հետ հաշտվելու հանապարհը:

Այդ են վկայում Արեւմուտքի կողմից որպես ահաբեկչական կազմակերպութիւններ որակվող զանազան իսլամական կազմակերպութիւններին Իրանի կողմից ցուցաբերվող աշակցութիւն կարուկ սահմանափակումը, ինչպես նաև արեւմտյան պատանդների ազատման գործում Իրանի ակտիվ միջնորդութիւնը:

Իրանի այս նախաձեռնութիւնը դրական արեւադարեք գտաւ մի շարք եվրոպական պետութիւններում, ինչպես նաև Ճապոնիայում և ակզրեական շրջանում, որոշ լափով, նաև ԱՄՆ-ում:

Ընդունելով Իրանի հանգուցային դերը տարածաշրջանային հարաբերութիւններին համակարգում՝ եվրոպական Ընկերակցութիւնն երկրները լրջորեն մասհոգված էին Իրանի նկատմամբ կոորդինացված քաղաքականութիւն իրականացնելու անհրաժեշտութիւնը: Գա իր արտահայտութիւնը գտաւ այդ շրջանում եվրոպական մի շարք պետութիւններին (Իսպանիա, Իտալիա, Նու-

Նատան, Պարտուզայիա, Գերմանիա, Ֆրանսիա և այլն) պատվիրակութիւնները Իրան կատարած այցելութիւններում, որոնց մասնակ այդ երկրների բարձրաստիճան պաշտոնյաները շեշտում էին Իրանի ու ՍԸ երկրների միջև սերտ կապեր հաստատելու անհրաժեշտութիւնը: Անկասկած, եվրոպական զարգացած պետութիւնների հետ Իրանի համագործակցութիւնը պայմանավորված էր երկու կողմերի համար փոխշահավետ հեռանկարներով:

Հատկապէս արագ էին վերականգնվում հարաբերութիւնները Գերմանիայի և Ֆրանսիայի հետ:

Գերմանիայի հետ կապերը զուգահեռաբար զարգանում էին թե՛ քաղաքականութիւն և թե՛ տնտեսութիւն: ու տոնարի բնագավառներում⁷: Հաճախակի բնույթ էին կրում պաշտոնական շփումները, իսկ Գերմանիայի խոշոր ֆինանսական կազմակերպութիւնները և արդյունաբերական ընկերութիւնները Իրանում ակտիվ գործունեութիւն էին ծավալում: Հարկ է նշել, որ իրանա-գերմանական հարաբերութիւնների բարելավումն ընթանում էր Գերմանիայի և Թուրքիայի հարաբերութիւնների համեմատական վաթսրացման ենթատեքստում⁸, ինչը որոշ չափով արտացոլում էր Մոցի պատերազմից հետո եվրոպական երկրների և ԱՄՆ-ի միջև հեռզհետե անող տարածայնութիւնները: Այս հակամտեքը ԱՄՆ-ին ստիպում էր դիմելու ակտիվ գործողութիւնների՝ Իրանի հետ ուղղակի բանակցութիւններ սկսելու համար:

Հատկանշական է, որ ԱՄՆ-ը, արտաքուստ պահպանելով Իրանի նկատմամբ իր անզիջում դիրքորոշումը, իրականում բազմաթիվ փորձեր էր անում այս հարցերում վիճակի շակման ուղղութիւնով ևս խառնապայման ստեղծելու համար:

ԱՄՆ-ի դիրքորոշման որոշ մեղմացման մասին են վկայում Հաագայի միջնորդ գատարանի մի շարք որոշումները, որոնք առաջին հերթին պարտադրում էին ԱՄՆ-ին՝ վճարել զեռ շահի ժամանակից Իրանին ԱՄՆ-ի պարտքի մի մասը, իսկ մյուս դեպքում պարտադրում էին երկու ամերիկյան նավթային ընկերութիւններին՝ Իրանին հատուցելու նյութական կորուստները:

Նույն կոնտեքստում կարելի է դիտարկել նաև ՄԱԿ-ի որոշումը, որով իրանա-իրաքյան պատերազմում Իրաքը ճանաչվել էր ագրեսոր, և նրա վրա պարտավորութիւն էր դրվել Իրանին հատուցել պատերազմի ժամանակ կրած կորուստների համար:

Այս վերջին որոշումը շափազանց կարևոր նշանակություն ունի Իրանի համար, քանի որ դրանով մի հսկայական խոչընդոտ էր վերացվում Իրանի և արաբական աշխարհի (հատկապես Մոսկի արաբական պետությունների) միջև բարեկրացիության միջուկը ստեղծելու նախագրհն:

Մինչ այդ արաբական երկրները, շնչին բացառությամբ, մեզագրում էին Իրանին՝ Իրաքի վրա նախահարձակ լինելու մեջ:

Յրանսիական մեկ միլիարդ զուլար պարտքի ու Յրանսիայում Իրանի նախկին վարչապետ Բախտիարի սպանության հետ կապված բարդությունները ևս աստիճանաբար վերացվում էին, և Յրանսիան, հետևելով Գերմանիային, ընդլայնում էր կապերն Իրանի հետ՝ մասնակցելով Իրանի տնտեսական զարգացման ծրագրերի իրականացմանը:

Կարևոր է նշել նաև Ճապոնիայի մասնակցությունը Իրանի նավթահանման ու նավթավերամշակման արդյունաբերության վերականգմանն ու զարգացմանը:

Իրանական կառավարությունն իր հերթին գիտակցում էր, որ Իրանի հետ կայուն կապեր ստեղծելու կարևորությունն Արևմուտքի համար ուղղակիորեն կապված է այն բանի հետ, թե Իրանը քաղաքական և տնտեսական ինչ կշիռ կունենա նոր պայմաններում՝ ասրածաշրջանում և աշխարհում ուժերի նոր վերագաստվությունից հետո:

Իրանա-Քուրդական հարաբերությունների ձևավորման վրա ազդեցություն ունեցան նաև մի շարք կարևորագույն տարածաշրջանային գործոններ, որոնցից առաջին հերթին կարելի է առանձնացնել իրանա-սիրիական հարաբերությունների ստրատեգիական բնույթը՝ պայմանավորված հիմնականում լիբանանի, Պաղեստինի հիմնահարցի, Քուրդիայի, Իսրայելի և ԱՄՆ-ի, ինչպես նաև ջրըգերի և մի շարք այլ հարցերում համընկնող շահերով¹⁰:

Իրանա-իրաքյան պատերազմի ընթացքում, Միրթան գրեթե միակ արաբական երկիրն էր, որ սերտ հարաբերություններ պահպանեց Իրանի հետ:

Սակայն ներկայացվող շրջանում իրանա-սիրիական հարաբերությունները կարելի է բնութագրել որպես պասիվ կայուն: Բնական է, որ Իրանը շահագրգռված էր պահպանելու բարեկրացիական հարաբերությունները այդ երկրի հետ: Այդ իմաստով նշված

պատիվութիւնը հիմնականում պայմանավորված էր Իրանի ներքին և արտաքին քաղաքականութիւն մէջ իրականացվող նոր պոլիտիկական քաղաքականութիւնը:

Արևիկա Երկրներին փոխհարաբերութիւններին համար կարևոր էր նաև Երանց գիբրորտումը Սոցի Երկրներին և Իրաքի հետագա ևսկատագրի նկատմամբ:

Սակայն նշելով, որ Իրանի և Սիրիայի հարաբերութիւնները նշված արտաքին, ներքին և մի շարք այլ գործոններին հետևանքով մտնում էին նոր փուլ, և զրանց որոշակիադրումն առաջնադաս կարգով էր տարածաշրջանային կարևորագույն խնդիրներին նկատմամբ այդ երկուսի գիբրորտումից, այդուհանդերձ, Իրանի և Սիրիայի միջև սերտ կապերի պահպանումը և հետագա զարգացումը հիմնականում պիտի պայմանավորվեր Քուրդիայի տարածաշրջանային հավանութիւններին դեմ ուղղված և կիրանանի ու Պաղեստինի նկատմամբ Իրանի և Սիրիայի համաձայնեցված քաղաքական կուրսով:

ԻՐԱՆ-ՔՈՒՐԴԱՆ, ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՄԻՋԱՅՐԱՅԻՆ ԿԱՂՄԱԿԵՐԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ

Իրան-Քուրդական մրցակցութիւն կարևորագույն ասպարեզներին են մի շարք միջազգային կազմակերպութիւններ, որոնցում այդ երկուսը առանցքային դեր են կատարում:

Նման կազմակերպութիւններինց ամենանշանակաւորը, է՛ն՛՛՛ (Տնտեսական Համագործակցութիւն կազմակերպութիւն) կազմակերպութիւնն է, որը հիմնվել է Իրանի, Քուրդիայի և Պաղեստանի մասնակցութիւնով: Այդ կազմակերպութիւնը կոչված էր զգալի դեր կատարել նշված պետութիւններին տնտեսական և արդյունաբերական զարգացման գործում¹¹:

Սակայն կազմակերպութիւն հիմնադրումից որոշ ժամանակ անց, շնայած այն հանգամանքին, որ է՛ն՛՛՛-ն հոշակվել էր որպես զուտ տնտեսական կազմակերպութիւն, նրա երեք անդամներին յուրաքանչյուրը փորձեց գերիշխող դեր ստանձնել նրանում՝ քաղաքականացնելով այն և ձախողելով նախապես ընդունված տնտեսական ժրագրերի իրականացումը:

Արդյունազեւ համազորեակցութիւնը խանգարում էին նաև այդ երկրների՝ իրար շահագրգռանքը (հայտնի շափով) արև-սասական համակարգերը:

Սակայն ԽՍՀՄ-ի շուքարումից և համաշխարհային ասպարեզում ուժերի վերադասազտման հետ և ազդեցութիւն ունեցողների համար պայքարի մի նոր փուլ սկսելուց հետո, էՎՕ-ի անդամ երկրների միջև սկսվեց նոր մրցավազք, որը այս անգամ ուղեկցվում էր նոր գործոնների ի հայտ գալով:

էՎՕ-ի շրջանակներում Իրանի, Քուրդիստանի և Պակիստանի միջև ժամայվող ներկատուցվածքային պայքարին նոր երանգ հաղորդեցին անկախացած միջինասիական հանրապետութիւնների, Ադրբեյջանի, ինչպես նաև Աֆղանստանի անդամակցութիւնը այդ կազմակերպութիւններում:

Վերը նշված հանրապետութիւնները և Աֆղանստանը գրեթե միաժամանակ էՎՕ-ին անդամակցելու հայտ ներկայացրին և զարման այդ կազմակերպութիւն լիիրավ անգամներով:

Քննական է, որ այս նոր պայմաններում Իրանը պետք է վերանայեր իր նախկին մտահոյանները էՎՕ-ի շրջանակներում՝ Քուրդիստանի և Պակիստանի նկատմամբ:

Ստեղծված պայմանների թելադրանքով, իրանա-պակիստանյան հարաբերութիւններում Իրանի նախաձեռնութիւններ սկսվեց զգալի քարիւղման շրջան, որը գործնական տեսք ստացավ Ռաֆ-սանչուսիի՝ Պակիստան կատարած պաշտոնական այցելութիւն ժամանակով:

Հարաբերութիւնների այս էական քարիւղումը ենթադրում էր նրկու երկրների քաղաքական սկզբունքային նմանատիպ մտահոյաններ Աֆղանստանի, միջինասիական հանրապետութիւնների, Քաշմիրի, այլ կարևոր տարածաշրջանային խեղդների, ինչպես նաև էՎՕ-ի քաղաքատնտեսական հեռանկարների հանդեպ:

Իրանա-պակիստանյան հարաբերութիւններին սերտացումը իրանա-թուրքական հարաբերութիւններում գերիշխող անբարենպաստ մթնոլորտի պայմաններում, Իրանի տեսակետի համաձայն, պիտի պարունակեր ինչպես տարածաշրջանային, այնպես էլ էՎՕ-ի շրջանակներում թուրքական հնարավորութիւնների և քաղաքական ազդեցութիւն սահմանափակման պոտենցիալ:

Միմյանց հակադրվելու միտումը, որոշ վերապահումներով, ակնհերևարար առկա է նաև Իրանի և Քուրդիստանի եռանդուն գործունեության մեջ, որն ուղղված էր տարածաշրջանային մի շարք քաղաքատնտեսական կազմակերպությունների ստեղծմանը:

Այսպես, հիմնականում Քուրդիստանի նախաձեռնությամբ Սև-ծովյան տնտեսական կազմակերպության հիմնադրմանը, որպես հակակշիռ, հետևեց Իրանի և Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ կասպից ծովի ավազանի երկրների տնտեսական կազմակերպության ստեղծումը, որի անդամներ զարձան, Իրանից և Ռուսաստանից բացի, նաև Ազրբեյջանը, Քուրքմենստանը և Ղազախստանը¹⁵:

Նույն նպատակն էին հետապնդում Իրանի շահքերը սՊարսկալեզու երկրների կազմակերպության ստեղծման ուղղությամբ¹⁶:

ԻՐԱՆ-ՔՈՒՐԳԱՆԱՆ ՄՐՑԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՋՊԱՆՈՒՆԵԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Միջինասիական հանրապետությունների անկախացումից անմիջապես հետո, իրանա-թուրքական մրցակցությունը Արևմուտքում իրականից ավելի մեծ նշանակություն արժեց, քանի որ նեթադրվում էր, որ Ռուսաստանը իր ներքին վերափոխումների հետևանքով այլևս չի կարողանա պահպանել իր ազդեցությունը այդ հանրապետություններում, և թափուր գոտին անմիջապես պետք է գրավվեր այլ ուժերի կողմից, որոնք նման քաջների համար կունենային անհրաժեշտ հնարավորություններ:

Առաջին հերթին նման հնարավորություններ ունեցող երկրներից առանձնացվեցին Իրանը և Քուրդիստանը¹⁷:

Հետագայում, միջինասիական հանրապետությունների նկատմամբ Ռուսաստանի քաղաքականության աստիճանական որոշակիացումը զգալիորեն հանդարտեցրեց Իրանի և մանավանդ Քուրդիստանի ղեկավար շրջաններում ի հայտ եկած հավակնությունները Միջին Ասիայի նկատմամբ:

Ասվածը առաջին հերթին վերաբերում է թուրքական քաղաքականությանը, քանի որ իրանական գիրքորոշումը իր գրսնորումների մեջ անհամեմատ ավելի զուսպ և հավասարակշռված էր,

մի հանգամանք, որը բխում էր Իրանի՝ արդեն ազանգական զգուշավոր և շրջաճառաց քաղաքականությունից՝ Ռուսաստանի և նրա քաղաքատնտեսական շահերի ոչորա հանդիսացող շրջանների նկատմամբ:

Միջին Ասիայում Քուրքիայի տնտեսական և քաղաքական հաճախությունները զգալիորեն կապված են ԱՄՆ-ի գործունի հետ, ինչի շնորհիվ ազնիվ ակնհայտ են զատվում Իրանի անհանգստության պատճառները, քանի որ ԱՄՆ-ը Քուրքիայի միջոցով թափանցելով Իրանի հյուսիսում գտնվող երկրները, մասնավորապես Ազրբեյջան և միջինասիական հանրապետություններ, հնարավորություն է կտանար շրջապատել Իրանը ամերիկյան կողմնորոշում ունեցող պետություններով և ուժեղացնել ճնշումը այդ երկրի վրա: Գնալքերի նման զարգացումը ինքնին վտանգ էր պարտահակում նաև Ռուսաստանի համար:

Այստեղից բխում էր Իրանի շահագրգռությունը այդ հանրապետություններում Ռուսաստանի դերի պահպանման և նրա հետ հարաբերությունների ամրապնդման մեջ, ինչը ամերիկյան ազդեցության հակադիր կհանդիսանար:

Ուշադրով է և այն, որ Քուրքիան Արևմուտքի կողմից հետազոտականորեն հորշորջվում էր որպես մոզել Ազրբեյջանի և միջինասիական հանրապետությունների համար:

Սակայն Արևմուտքի նմանօրինակ դիրքորոշումը, որով Քուրքիային փաստորեն թելադրվում էր արկածախնդրային քաղաքականություն Ռուսաստանի մուսուլմանարևակ շրջաններում, միջինասիական հանրապետություններում և Ազրբեյջանում, բացասական անզրադարձ ունեցավ հենց Քուրքիայի վրա:

Ինչպես է, որ այս քաղաքականությունը պետք է բախվեր Միջին Ասիայում և Ազրբեյջանում նախ Ռուսաստանի գերիշխող և ապա՝ Իրանի շահերին:

Հասկանալի է, որ ինքը՝ Քուրքիան, գնահատելով ստեղծված իրավիճակը և հաշվի առնելով ԵԸ-ին անդամակցելու իր հնունկարների խիստ հարցական լինելը, լափազանց շահագրգռված էր տարածաշրջանային նոր դեր ստանձնելու գործում՝ արդարացնելու համար Արևմուտքի բարեհաճ վերաբերմունքը և ապացուցելու Մերձավոր և Միջին արևելքում Արևմուտքի համար իր նոր դերի կարևորությունը:

Ազրբեյանի դեպքում, փորձելով ոգտագործել ԽՍՀՄ-ի շնորհիւ, Քուրդիան ձգտում էր որպէս ազդեցիկ լծակ շահաբաժնի նաև այդ հանրապետութիւնում գերիշխող Քուրդամեա քաղաքական ուղղվածութիւնը՝ այդ հանրապետութիւն կամ Քուրդիան հարուստ ռեսուրսներին տիրանալու նպատակով, նրա նպատակն էր նաև այս հանգամանքը զուգահեռաբար դարձնել Իրանի ներքին իրավիճակը ապահայունացնելու միջոց, քանի որ այդ հանրապետութիւնում ազգայնական ծայրահեղական համակենտրոնները անսակմանքին կարող էին նմանատիպ արամագրութիւններ առաջացնել իրանական Ազրբեյանում:

Իրազարմութիւնների զարգացման նման ընթացքից խուսափելու համար Իրանը իրականացրեց մի շարք վարչատարածքային փոփոխութիւններ, որոնց շարքում կարելի է առանձնացնել Արևելյան Ազրբեյանի վարչատարածքային վերաբաժանումը:

Ազրբեյանի շուրջ ծավալվող իրանա-թուրքական հարաբերութիւնների խնդրին սերտորեն կապված էր նաև Ղարաբաղի խնդիրը, որում երկու երկրներն էլ փորձում էին ակտիվ մասնակցութիւն ունենալ, ընտրելով սակայն տարբեր գործելակերպ՝:

Հարկ է նշել, որ Ղարաբաղի խնդիրը Քուրդիայի և Իրանի ներքին քաղաքական իրավիճակի վրա ունէր ոչ ազնկվաս ազդեցութիւն:

Չնայած այն բանին, որ ինչպէս Իրանը, այնպէս էլ Քուրդիան մեծ շահապրգոտութիւն էին ցուցաբերում զարաբաղյան հակամարտութիւն նկատմամբ և երկուսն էլ այդ կոնֆլիկտը զիտարկում էին որպէս սեփական անվտանգութիւն հետ սերտորեն կապված խնդիր, այդուհանգերձ, եթէ Իրանի դեպքում զարաբաղյան իրադարձութիւնները զրեթե չէին անգրագտանում այդ երկրի ներքին քաղաքական վիճակի վրա, ապա Քուրդիայի դեպքում դրանք ուղղակիորեն շիկացնում էին երկրի ներքաղաքական մթնոլորտը և Քուրդական հասարակութիւն նկատելի բեռացման պատճառ էին դառնում:

Ղարաբաղյան հարցում Քուրդիայի բացահայտ ազրբեյանամետ դիրքորոշումը, որը, սակայն, շաղկեց Ղարաբաղում հայկական սեփերի հաշտութիւնների վրա, հարված հասցրեց Քուրդիայի

հեղինակութիւնը Ազրբեյջանի և միջինասիական հանրապետութիւններին աչքում:

Նույն հարցում Իրանի՝ արտաքուստ շեղք դիրքորոշումը հնարազորութիւնն ավելց նրան, նույնիսկ անհաջող միջնորդութիւնների հետ, չկորցնել իր հեղինակութիւնը և պահպանել իր դիմքը:

Իրանը, ավելի քան հազանական է, որ, պաշտոնապես պաշտպանելով պետութիւնների տարածքային ամբողջականութիւնն պահպանման սկզբունքը, ի վերջո կհամակերպվեր Ղարաբաղի հայերի օգտին և մուսաւատների դիրքորոշումներ չհակասող որևէ նոր կարողավիճակի:

Այս դիրքորոշմանը կարելի է սալ անապիւ հազանական երկու բացատրութիւն.

1. Իրանը բնդհանուր ասումը կախկին ԽՍՀՄ տարածքում իրականացվող սահմանային որևէ փոփոխութիւն ընկալում է որպէս յուրահասուկ և նոր պայմաններին համապատասխանեցված, սակայն ներքին խնդիր:

2. Ընդհանուր յուրաքանչյուր աշխարհագրաքաղաքական փոփոխութիւն, որևէ իր որևէ դրսևորումով ունի հակաթուրքական երանգ, ինքնաբերաբար զնահատվում է որպէս Իրանին ձեռնաուկ երևույթ:

ԴԱՆՆԱԿՅՆԵՐ ԸՆՏՐԱՆՈՒ ԽՐԱՆ ՍԿՐՅՈՒՄԸ՝ ԿԱՐՎԱԾ
ԻՐԱՆԱ-ԻՌԱՐԲԱՆԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԵՑ

Իրանա-թուրքական հարաբերութիւնների նկարագիրը ամբողջական դարձնելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ տարածաշրջանում հարակից երկրների շարքից առաջնային դաշնակիցներ ընտրելու Իրանի որոշակի սկզբունքին:

Նշված ժամանակահատվածում ավելի ու ավելի հետևողական և նպաստակառուցված են դառնում Իրանի շանքերը՝ բարելավելու իր հարաբերութիւնները այն երկրների հետ, որոնք իրենց պատմական զարգացման ընթացքում տարրեր շափերի բարդութիւններ են ունեցել թուրքիայի հետ, կամ ներկա պահին, որոշակի հանգամանքների բնութամով, Իրանի կողմից դիտվում են որպէս հնարազոր գաշնակիցներ՝ որոշակիորեն հակաթուրքական պոսիցիոնով:

Ազգածը, բացի Ռուսաստանից և Սիրիայից, Վերաբերում է նաև Հայաստանին, Հունաստանին, Կիպրոսին և որոշ շափով նաև Քուլդարիային:

Հասկանչական է, որ 1992 թ. Իրանի հետ պայմանագրեր կնքած 17 արտասահմանյան ընկերություններից 6-ը կիպրական էին:

Նոր թափ ստացան նաև իրանա-հունական հարաբերությունները: Հունաստանը աստիճանաբար դառնում է իրանական նավթի ամենախոշոր գնորդներից մեկը:

Բացի այդ Հունաստանը, Եվրոպական Ընկերակցության մյուս անդամների համաձայնությամբ, նախաձեռնող է հանդիսանում ԵԸ-ի և Իրանի միջև ակտիվ համագործակցության հետագա բնդլայնման գործում և միաժամանակ ցանկություն է հայտնում համագործակցել Իրանի հետ՝ ուղիղ աշխարհային ապահովման հարցերում:

Ուշագրավ է նաև այն, որ Հունաստանը բազմիցս գոհունակություն է հայտնել Քալիանների խեղդի շուրջ Իրանի պաշտոնական տեսակետների վերաբերյալ:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Եվրոպայի միավորումից հետո Քուրդիայի առջև դժվարություններ ծառայան ԵԸ-ի անզամ դառնալու խնդրում:

Մահմանափակ են նաև նրա հնարավորությունները արաբական աշխարհ թափանցելու և արաբական երկրներում իր ազդեցությունը գրեթե լնին շափով մեծացնելու հարցում: Այդ խնդիրը բարդանում է մանավանդ Իսրայելի հետ պաշտոնական հարաբերություններ հաստատելու, ինչպես նաև Տիգրիս ու Եփրատ գետերի շրերի սգտագործման հարցում իր անդիշում դիրքորոշման պատճառով, ինչը բացասական սեակցիա է առաջացնում գրեթե բոլոր արաբական երկրներում:

Քուրդիայի վիճակը բարդանում է հետզհետե ժամայվող քուրդ-թուրքական պատերազմի հետևանքով, որի նկատմամբ զգայունություն են ցուցաբերում ինչպես Ռուսաստանը, Իրանը, Սիրիան, այնպես էլ ԱՄՆ-ը և արևմտաեվրոպական մի շարք երկրներ:

Այս ամենը ընթանում է Քուրդիայի ներսում քաղաքական և տնտեսական պրոպրիետների սրման հետ մեկտեղ աշխուժացող կրոնական գործունի պայմաններում, որն իր բնույթով ապակալունացնող պատենցիալ ունի:

Այս բուրբի հետանքով, տարածաշրջանային դաշնակիցներ ձևոք բերելու տեսակետից, Քուրդիան հայտնվել է բազմականին տարբերակաւստ վիճակում:

Ինչ վերաբերում է Իրանին, ապա վարելով զգուշավոր և համաարակազմաժ քաղաքականություն, առաջին հերթին շեշտը դնելով Ռուսաստանի հետ իր հարաբերությունների զարգացման վրա, նա միաժամանակ կայուն հարաբերություններ է հաստատում միջինասիական հանրապետությունների հետ՝ խուսափելով հակազորվել այդ տարածաշրջանում Ռուսաստանի շահերին: Նման քաղաքականության շնորհիվ Իրանը մի կողմից ձևոք է բերում կարևոր լծակ Քուրդիայի հետ իր փոխհարաբերություններում, իսկ մյուս կողմից հնարավորություն է ստանում ավելի ակտիվ դեր խաղալ ինչպես միջինասիական հանրապետություններում, այնպես էլ Աֆղանստանի ձգնաժամի կարգավորման գործում, որը Իրանի համար ստրատեգիական կարևորություն ունեցող խնդիր է:

Միաժամանակ Իրանի իշխանություններին հաջողվում է երկրում պահպանել քաղաքական կայունություն և տնտեսական զարգացման անհրաժեշտ մակարդակ:

Այս ամենը ավելացնում է Իրանի կշիռը և հնարավորություն է տալիս ակտիվացնելու իր դերը տարածաշրջանային քաղաքականության ոլորտում, միաժամանակ նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով արևմտաեվրոպական երկրների հետ հարաբերությունների բարելավման և հետագա զարգացման գործում, ինչը Իրանի համար կենսական նշանակություն ունեցող խնդիր է:

GAGIK SHALJIAN

TO THE QUESTION OF IRANIAN-TURKISH RELATIONS AND THEIR PECULIARITIES IN THE MIDDLE EASTERN REGION

The development of Iranian-Turkish relations can be characterized by their changable nature. There were cases

when seemingly balanced relations were changed into openly hostile ones.

Among the significant political factors of regional and world importance which have great influence on the formation and development of these relations can be firstly emphasized the Gulf war, the collapse of the USSR, then the expanding of Iranian-Russian relations, the alliance between Turkey and the USA, Iran and Turkey contradictory attitude in the question concerning Israel and Palestine.

In the formation of Iranian-Turkish relations great is the influence of the Arab countries, especially the position of Syria, Iraq, the Arab monarchies of the Gulf.

The role of the Western countries in the Iranian foreign policy and Iranian-Turkish relations is also reflected in the mentioned paper.

The competition between these two countries to gain a dominating role in Central Asia, Trans caucasus and Karabakh problem as well as their attitude towards establishment of different regional organizations in particular ECO. The Black Sea Cooperation Organization, The Caspian sea littoral states organization, is also touched in the presented work.

In the last part of the paper an attempt is made to summarize the tendencies of development of these two countries relations and defining the weight of Iran and Turkey in the region by drawing parallels between the regional policies of Iran and Turkey.

Յ Ա Ն Ո Ւ Ք Ա Ն Գ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ե Ե Ե Ե

1 «Արշալույս», 25. 05. 1992.

2 „The Iranian Journal of International Affairs“, 1991, № 4.

3 „The Iranian Journal of International Affairs“, 1991, № 1.

4 „The Iranian Journal of International Affairs“, 1991, № 4.

5 «Համհարիկ իշխամի», 05. 10. 1991 թ.; „Tehran Times“, 04. 03. 1992.

6 «Вестник», 20. 11. 1991 г., Вестник, 04. 12. 1991 г.

7 «Համհարիկ իշխամի», 02. 05. 1992.

8 «Вестник», 28. 03. 1992 г.

9 „Le Monde“, 15. 08. 1991. «Համհարիկ իշխամի», 20. 12. 1991.

¹⁰ „The Iranian Journal of International Affairs“, 1990, № 1, № 3.
„Kayhan International“, 19. 09. 1991. «այ-Յիլաք», 02. 05. 1992, «ալ-
Լառա» 27. 01. 1992, «ալ-Խաբեր», 11. 10. 1992.

¹¹ «Էրթիլաթ», 18. 01. 1992.

¹² „Tehran Times“, 11. 02. 1992.

¹³ «Էրթիլաթ», 07. 02. 1992, „Tehran Times“, 09. 02. 1992.

¹⁴ „The Iranian Journal of International Affairs“, 1992, № 3-4.

¹⁵ «Вестник», 19. 02. 1992.

¹⁶ «Вестник», 20. 02. 1992.

¹⁷ «այ-Յաֆթ», 18. 02. 1992, Tehran Times, 25. 01. 1992; Tehran
Times, 05. 02. 1992.

¹⁸ «Էրթիլաթ», 20. 02. 1992, „Tehran Times“, 25. 01. 1992; „Tehran
Times“, 05. 02. 1992.

¹⁹ „MEED“, հունիս, 1992.

АЛЕКСАНДР ХАЧАТРЯН

УНИКАЛЬНАЯ ПЕЧАТЬ АРМЯНСКОГО КНЯЗЯ
«БАКРАТА ИБН БАКРАТА»

Среди памятников материальной культуры особое место занимают печати. Несмотря на их лаконизм, краткость и служебный характер, они являются важным подспорьем в решении многих вопросов социально-политической истории и культуры.

Армянские источники далеко не всегда упоминают того или иного армянского или мусульманского правителя городов-областей Армении либо же указывают очень неопределенно и неясно, что затрудняет определение их этно-конфессиональной принадлежности и идентификации. В этом отношении иноязычные источники, в частности памятники материальной культуры, дополняют и уточняют сведения армянских источников.

Дошедшие до нас арабские печати армянских царей-князей или правителей армянских округов немногочисленны и встречаются редко, но вместе с тем они содержат интересные данные, позволяющие раскрыть некоторые нерешенные вопросы из области политической истории, восстановить генеалогию отдельных князей и, наконец, расширить круг фактического материала.

Из дошедших до нас арабских памятников сфрагистики Армении заслуживают внимания найденные в Двине три глиняные буллы с арабскими оттисками печатей их владельцев¹ и печать багратидского царя Ашота I (885—890)

с арабской надписью: *اشوط بن سنباط* «Ашут ибн Сибат (Ашот сын Сибата)»².

В собрании Отдела Востока Государственного Эрмитажа³ хранится печать⁴ из альмандина (инв. № ИР 1740), которая до сих пор не привлекала внимания специалистов. С лицевой стороны она выпуклая, контур ее овальный (1×1×1,2×0,6 см размера), с оборотной стороны поверхность камня также выпуклая. На лицевой стороне в одну строку, почерком «куфи» вырезана арабская надпись: «Бахрат ибн Бахрат» (Баграт сын Баграта). (см. рис. 1 А,Б).

Буквы арабские, прекрасной сохранности, начертаны строго выдержанно, шрифт прямолинейен и угловат (кроме буква «нун» и «ра»), а на уровне строки горизонтален. Надпись отличается еще тем, что восходящие стволы, иногда и нисходящие дуги букв, кончаются расщеплением, иначе говоря, у верхних стволов или у нижних частей дуг отходят вкось нарубки вправо или влево. Стиль почерка выдержан строго и выполнен без растительных мотивов и декоративных элементов техникой углубленной резьбы. Шрифт очень уборный, буквы соединены между собой горизонтальной линией, даже там, где она не нужна.

Аналогичные надписи с особым стилем начертания (клинообразные нарубки и трактовка буквенных форм-дуг) редко встречаются на памятниках Кавказа и стран Ближнего и Среднего Востока.

Итак, перед нами уникальный памятник арабской сфрагистики, который с первого взгляда вызывает интерес исследователя. Печать не имеет даты или других атрибутов, поэтому автор статьи ставит перед собой задачу: 1) выяснить датировку печати по палеографическим особенностям шрифта, 2) установить личность «Баграта ибн Баграта».

Для выяснения датировки надписи на печати «Баграта» следует анализировать ее шрифт и сопоставить с аналогичными надписями на близких по типу и местонахождению памятниках как Закавказья, так и арабского Востока. Так,

аналогичные родственные расщепления или нарубки имеются в надписях на печатях армянского багратидского царя Ашота I (885—890) (см. рис. 2 А,Б) и печати фатимидского халифа Захира⁵ (1021—1036) (см. рис. 3). Вместе с тем следует отметить, что печать Бакрата не идентична им. Их шрифт не копирует друг друга, наоборот—они индивидуальны, но имеют и общие черты. При сравнении печати Бакрата с надписью Ашота Багратуни можно проследить следующие черты сходства и отличия.

Стиль исполнения надписи Бакрата (рис. 1, А,Б) строго выдержан, что придает ему некоторую элегантность. Между тем надпись печати Ашота (рис. 2 А,Б) имеет некоторое неравномерное утолщение стволов (например, в буквах «алиф» и «та»). В начертании буквы «ра» на печати Бакрата резчик также допустил нарушение единства: вторая «ра» (بقر اظ بن بقر اظ) значительно крупнее и шире, в частности, подстрочная дуга этой буквы. Шрифт обеих надписей выполнен без растительных мотивов и очень убогистый. Буквы в большинстве случаев соединены между собой горизонтальной линией. В трактовке некоторых буквенных форм надписи Ашота наблюдаются некоторые упрощенные и неравномерные расщепления (например, нарубки на «алифах» и входящих стволах «ба» и «та»).

Из двенадцати букв печати Бакрата десять снабжены нарубками или клинообразными расщеплениями. Сравнение пяти букв («алиф», «ба», «та», «нун», и «ра») печати Бакрата с аналогичными буквами печатей Ашота и халифа Захира показывает, что их стиль ближе всего стоит к строгой разновидности почерка «куфи» IX—начала XI вв. Аналогичные родственные расщепления букв и клинообразные уточнения вершин стволов (нарубки на «алифах», расщепы букв типа «ба») прослеживаются не только на печати Ашота и халифа Захира, но и наблюдаются в строительно-мемориальных надписях Северной Сирии (X в.)⁶, на надгробных над-

писях Египта (IX в.)⁷, на памятниках резьбы по дереву из Египта (IX в.)⁸ и на других материалах IX—XI вв.

Ближайшие по стилю шрифта находки (клинообразные расщепления и др.) имеются также на монетах X в. из Армении (Арминия) и Аррана⁹, на поливной керамике Ирана (Нишапура)¹⁰ и Средней Азии IX—XII вв.¹¹, однако они отличаются стилистическими особенностями, характерными для различных предметов. Например, монета, вылущенная в Бердлае (Партаве) в 325/936—37 гг., принадлежит к типу «цветущего куфи» и отличается клиновидными утолщениями на верхнем конце стволов большинства букв. По словам А. Бинкова, «благодаря наличию многочисленных клинообразных расщеплений и утолщений он (шрифт) приобретает, если можно так выразиться, своего рода «геометрический характер»¹².

Клинообразные расщепления в надписях на поливной керамике Средней Азии отличаются тем, что «расщепы на стволах алифа и лама обращены внутрь», а «вершины алифа, ба и лама с отростками»¹³. На печати Бакрата расщепы обращены наружу или вдаль и отсутствуют полупальметки и другие элементы.

Тарелка из Нишапура (Иран) охарактеризована В. Крачковской: «Одни клинья круговой надписи тяжеловесные, другие—с вытянутыми остриями, которые напоминают расщепленные вершины лапидарных и монетных надписей...»¹⁴.

Приведенные примеры надписей на различных предметах также датируются IX—XI вв. Трудно ожидать буквального совпадения деталей шрифта печати Бакрата с лапидарным куфи, с шрифтом монет, памятников поливной керамики и резьбы по дереву, так как они значительно отличаются своими масштабами. Печать Бакрата ближе всего стоит к шрифтам печатей Багратида Ашота (885—890) и халифа Захира (1021—1036).

Таким образом, палеографические особенности надписи на печати Бакрата позволяют датировать ее концом IX—началом XI в., а более конкретно—X в.

Таким образом, надпись на печати «Бакрат ибн Бакрат» содержит имя владельца печати и его отца без всяких титулов и датируется концом IX—началом XI в. Факт отсутствия титулов владельца говорит в пользу сравнительно раннего происхождения печати, ибо высокие должностные лица и вассальные князья XI—XII вв. редко упускали случай назвать свою должность или титул¹⁵. Аналогичным примером отсутствия титулатуры может служить печать армянского багратидского царя Ашота I (885—890) с арабской надписью «Ашут ибн Сябат»¹⁶.

Факт существования именной печати¹⁷ Бакрата сына Бакрата арабским шрифтом и на арабском языке чрезвычайно интересен и свидетельствует о том, что он имел тесные контакты с арабским миром.

Известно, что многие армянские цари и князья (Багратиды Ани-Ширака, Таронские Багратиды и Мамиконяны и др.) были в тесных контактах с арабскими халифами¹⁸. Есть основания предположить, что данная печать является печатью именно армянского князя по имени Баграт¹⁹.

Теперь перейдем к установлению личности «Бакрата ибн Бакрата».

Имя Баграт широко распространено у Багратидов Ширака²⁰, Таронитов²¹, Торникянов Тарон-Сасуна²² и Тайк-Держана, а также у Багратидов Грузии (IX—XIX вв.)²³. Таким образом, «Бахрата сына Бахрата» следует искать среди представителей правящих кругов Армении, которые имели тесные контакты с арабскими халифами и арабским миром.

Кем был и кто был «Бакрат сын Бакрата?» Казалось бы, что Бакрат сын Бакрата должен быть представителем армянских Багратидов Ани-Ширака IX—XI вв. (Багратиды появились на исторической арене еще в V—VIII вв.), однако на родословном древе Багратидов, разработанном Ф. Юсти, Я. Марквартом, Н. Акиняном и К. Тумановым, такое лицо не фигурирует. Он не встречается также среди Таронских Багратидов²⁴, Торникян-Мамиконянов Тарон-Сасуна²⁵. «Ба-

крат сын Бакрата» не отмечен в родословном древе грузинских Багратидов и других грузинских княжеских династий²⁷.

На первый взгляд, кажется, что владельцем печати должен быть известный багратидский князь (ишхан) Армении Баграт Багратуни сын Ашота Мсакера (826—850), который был хорошо известен арабскому миру (арабским халифам), вместе со своим войском он участвовал в арабских войнах против Византии²⁸. Арабский халиф ал-Мамун (813—833) пожаловал ему титул «патрик патрикнев»²⁹ (арм. «ишханан ишхан»), признав его верховную власть над другими князьями Армении, Грузии и Алуанка (Аррана). Властие и авторитет Баграта Багратуни были сильны и в Двар Бэкре (Джазире)³⁰. Он овладел Тароном, Сасуном, Хлатом и частью Шимшата³¹. Его упоминают арабские авторы Баладзори (Беладзори), Табарни, Масуди, Ибн-ал-Асир и другие и называют بطریق البطارنة بقراط بن اشوت «Патрик патрикнев Баграт сын Ашота» или «патрик Хлата»³². Можно думать, что он имел тесные контакты с арабским миром и следовательно, должен был быть владельцем эрмитажной печати. Однако нет оснований для отождествления его с «Бакратом ибн Баграт», Во-первых, арабские авторы хорошо знали его и отличали от других армянских князей-ишханов и четко называли его отца «Ашотом». Поэтому вряд ли возможно идентифицировать печати «Бакрата сына Бакрата» с Бакратом (Багратом) сыном Ашота, ишханом Армении. Наличие слова «сын» и имени отца (Ашот) исключает возможность такого предположения.

О последних отпрысках Багратидов Тарона или Таронитов и Мамиконян-Торникянов некоторые сведения сохранились в арабских, армянских и византийских источниках. Так, обратимся к арабскому автору XI в. Яхье ибн Саиду Антиохийскому, который среди событий 377/987 гг. сообщает: «И уже послал царь Василий, после того как войска Фоки расположились в окрестности города Константинополя и завладели областью востока, магистра Таронита морем в Трв-

пезонд. И собрал он людей и направился к берегу Евфрата. И послал Варда Фока своего сына Никифора Кривого к Давиду, царю Грузии, владетелю города *ал-Тай*, чтобы просить у него помощи *против Таронита*. И отправил Давид с ним одного своего раба с тысячею всадников и пошел с ним также оба сына *Бакрата (Баграта)*, патриции, владетели *ал-Халидат* [Халдия—А. Х.] с тысячею всадников и *столкнулись с Таронитом* и разбили его. И дошла до них в эту пору весть о победе войск царя Василия над Фокою на море в Хрисополе. И вернулся раб Давида грузинского со своими людьми и также оба сына *Бакрата* *восвояси* и оправдывались перед ним тем, что уже исполнили то, чего от них требовал, то есть разбили Таронита. И разбрелось то войско, которое было при Никифоре сыне Фоки...»³³.

Из сообщений арабского автора явствует, что при императоре Василии сыновья Бакрата (Баграта) были владетелями «ал-Халидиат», патрициями и союзниками мятежника Варды Фоки. Император направил «магистра Таронита» в Трапезонд для того, чтобы организовать военную диверсию против мятежника Фоки³⁴. К сожалению, арабский автор не приводит имена «сыновей Баграта», которые интересуют нас. Далее, этот же автор в связи с событиями 379/989—990 гг. сообщает: «И гневался царь Василий на Давида, царя Грузии, владетеля ал-Тайя (Тайка.—А. Х.) и на двух сыновей Бакрата, владетелей ал-Халидиат, за то, что они помогали Фоке, и послал войско для войны с ними под начальством одного патриция, именуемого Джакрусом. И пошел он на сыновей Бакрата, и убил старшего из них и сослал младшего. И просил Давид—отец Грузии у царя Василия прощение и пощады и обещал ему повиновение и покорность, и что его владения после его смерти будут присоединены к его государству...»³⁵.

Среди лиц, упомянутых у Яхьи Антиохийского, нас интересует «Баграт и его оба сына, патриции, владетели ал-Халидиат». Исследователи по-разному идентифицируют их личности. Так, Е. Хоингман идентифицирует Баграта (отца)

Рис. 1, А. Печать Бахрата ибн Бахрата.

Рис. 1, Б. Прорисовка печати Бахрата.

Рис. 2. А. Печать Ашота сына Сибата.

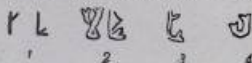

Рис. 2. Б. Протокола печати Ашота.

Печать халифа Захра (увелич.). Отгъск этой печати (увелич.)

Рис. 3. Печать халифа Захра.

упомянутого у Яхьи Антиохийского с одноименным сыном (Багратам) Таронского князя Ашота, который вместе со своим братом Григорием в 415/966—967 гг. перелазил часть Тарона Византии³⁶ и перешел на службу к византийским императорам³⁷.

Эта идентификация не сходится с фактами. Во-первых, «магистр Таронит», которого исследователи отождествляют с Григорием сыном Таронского князя Ашота, согласно Яхье Антиохийскому, выступал против «сыновей Баграта» и Варды Фоки. Отсюда следует, что один сын Ашота (Баграт, Панкратий) боролся против другого сына (Григория), что не соответствует действительности. Упомянутые у Яхьи Антиохийского «два сына Баграта» и «магистр Таронит» были не союзниками, а, наоборот, противниками.

Известный востоковед Б. Розен отождествляет «двух патрициев, сыновей Баграта, владетелей ал-Халидиат» с двумя сыновьями таронского князя Ашота сына Григория—Багратам (Панкратий) и Григорием, упомянутыми у армянского автора XI в. Асохика³⁸. Идентификация Б. Розена ошибочна и необоснованна. Действительно, таронский князь Ашот имел двух сыновей (Баграт—Панкратий и Григорий). Но в сообщении Яхьи Антиохийского отец «двух патрициев» был назван «Баграт», а не его сын. У него нет и речи о предполагаемых «двух сыновьях Ашота».

О личности и деятельности «двух сыновей Баграта» известно мало. Текст Яхьи Антиохийского позволяет ориентироваться в определении их личностей. Так, из его сообщения явствует, что сыновья Баграта были союзниками или сторонниками мятежника Варды Фоки в 987 г., поэтому император Василий отправил против них свои войска. В результате старший сын Баграта был убит в 379 (11 апреля 989 по 2 марта 990) году, а младший сын—сослан.

Это сообщение арабского автора подтверждается данными греческого митрополита Трапезунда Жана Лазаропулоса (1364 г.), который сохранил для нас одно важное сообщение: «Итак, они посылаются послами (старшими) к

стратархам Персоармении (Восточной Армении.—А. Х.), этим Фохой, я имею в виду Панкратия (Баграта) и Цурванели (т. е. Цурванели Чордванел), являющихся единомышленниками (сторонниками) его и друзьями тогда»³⁹.

Впервые Н. Адонц справедливо принимал «Панкратия и Цурванели», упомянутых у митрополита Жана Лазаропулоса, за «сыновей Баграта», упомянутых у Яхьи Антиохийского. Они в действительности являлись друзьями и единомышленниками мятежника Варды Фохи⁴⁰.

Сообщения Яхьи Антиохийского и Жана Лазаропулоса о сыновьях Баграта подтверждаются данными армянского автора XI в. Асохики. Второй или младший сын Баграта у него назван Багратам. О нем Асохик сообщает: «Около этого времени куропалат Давид, узнав о случившемся, послал иверийское войско осадить город Хлат. Оно пришло зимою 446(997) года. Вместо сына Мервана стал эмиром брат его, также племянник (по сестре) Бата, который, завладев Амитом (Амида), во главе небольшого отряда пошел на иверийское войско, осаждавшее Хлат в самый день Пасхи, в 447 (998) году... в ночь после Пасхи гнев божий настиг иверийское войско, ибо ночью их воины бежали один за другим без боя. Татчики (мусульмане.—А. Х.) и горожане, узнав о том, начали их преследовать, нанося им жестокое поражение и истребляя их лезвием меча. Во время этого бегства *погиб магистр Багарат, племянник (по брату) монаха Торника* и взяты в плен, князь князей Бакурин и многие другие»⁴¹.

Упомянутый в этом сообщении «племянник (по брату) монаха Торника—магистр Багарат (Баграта)», разумеется, был братом магистра Чордванела и сыном Баграта, брата Торника. Н. Ахинян принял «магистра Багарата», за того Баграта, который упоминается в 990 г. у Яхьи Антиохийского, т. е. за отца «двух патрицеев, управителей вл-Халидийат»⁴². Эта идентификация Н. Ахиняна основана на сообщении Асохики, в котором он назван: *Մագիստրոս Բագարոս որդի Թորնիկի, արքայի* «магистр Багарат, сын монаха Торника». Однако это сообщение Асохики справедливо было ис-

извлечено Ст. Малхасянцом, и вслед за ним Н. Эмином. Они показали, что данное выражение Асохика искажено, и его следует восстановить: вместо слова «сын» надо читать—*Արորարժի* «племянник» (по брату)⁴⁰. Как видно, Н. Акинян не учел уточнение Ст. Малхасянца и Н. Эмина и, основываясь на искаженном сообщении Асохика, отождествил «магистра Багарата» с Багратором сыном Иоанна-Торника, т. е. он путает отца с сыном. Нам кажется, что «магистр Багарата», упомянутого у Асохика в 998, следует отождествлять с Багратором сыном Баграта (т. е. одним из управителей ал-Халидийат) брата Торника и Варазваче. Дата смерти «магистра Багарата», приведенная у Асохика, никаких сомнений не вызывает, ибо старший сын Багарата—Чордванел был убит в 990 г.⁴⁴, что в хронологическом аспекте не очень далеко от даты убийства его младшего сына—Багарата в 998 г.

Сообщения Яхьи Антиохийского и Жана Лазаропулоса о том, «что сыновья Баграта» были союзниками и единомышленниками Варды Фоки, также подтверждаются данными Асохика, который сообщает: «Из числа отложившихся вместе с Фокою-Вардом еще оставались некоторые, как, например, *магистр Чортванел (Чордванел), племянник (по брату) монаха Торника, засевавший в странах Держана и Тарона*. Царь Василий послал на него патрика Жана, он же Портез, который пришел, дал ему два сражения, на последнем из которых он убил Чортванела на равнине багаридской в Держанском округе в 439(990) году»⁴⁶.

Как видим, «магистр Чордванел» (Чортванел, Цурванел, Зурванел) был сторонником-союзником митежника Варды Фоки и правителем областей Держан и Тарон. Эти области как известно, входили во владения Византийской империи (Тарон, частично после 966/967 гг., а Держан, очевидно, после захвата Феодосополя (Карин) в 949 г.). Однако возникает вопрос, когда эти области перешли под власть Чордванела? Как видно, Чордванел претендовал на владения своих предков в Держане и Тароне. Хотя сведения источников

не позволяют осветить этот чрезвычайно важный вопрос, однако факт наказания сыновей Баграта, зафиксированного у Яхьи Антиохийского, по всей вероятности, следует рассматривать и объяснить лишь земельным вопросом. Чордванел, очевидно, претендовал на независимость и владение Держаном и Тараном, что, как видно, ему удалось. Лишь после того как он захватил эти области и не подчинился империи, император Василий послал в Тарон и Держан патриарха Жана-Портеза с византийской армией, чтобы наказать Чордванела. Жан-Портез одержал победу лишь во второй битве и убил Чордванела на багариджской равнине (Держан)⁴⁸. Этот факт и причины наказания Чордванела не освещены у Яхьи Антиохийского. Последний мотивирует это лишь тем, что сыновья Баграта оказали помощь Варде Фоке, поэтому император Василий наказал их. На наш взгляд, этот вопрос нуждается в дополнительной аргументации. Во всяком случае сведения упомянутых авторов совпадают касательно датировки сражения и смерти «магистра Чордванела» в 990 г.⁴⁹

Согласно Асохику, «Чортванел» был племянником (по брату) монаха Торника, т. е. отец Чортванела (имя которого не приведено у Асохика) был братом монаха Торника. Отец Чортванела не фигурирует в генеалогических таблицах, разработанных Ф. Юсти, Я. Марквартом, Н. Акиньяном и К. Тумановым⁴⁸. Впервые Н. Адонц, основываясь на вышеприведенных сведениях, показал, что отец «патриция Баграта» был назван Багратом (магистр Баграт)⁴⁹. Он же у арабского автора упоминается по имени (بقراط) «Баقرат» и известен еще как «патриций Баграт». Таким образом, «магистр Баграт» и «монах Торник» были братьями. Младший сын магистра Баграта патриций Баграт был убит в 998 г., а старший — «магистр Чортванел»⁵⁰ (согласно Асохику) — в 990 г.

Баقرат сын Баграта упоминается в грузинских приписках (колофонах) 997 и 981 гг. В приписке к греческой руко-

писи Иованна Златоуста из Синодальной библиотеки (фонд ГИМ 75/62) Иованн-Торник, сын Чортванела, упоминает ряд лиц, в том числе: «в память племянникам (по брату) Чортванелу и Баграту патрицию». Во второй приписке читаем: «Упомяните... патрика Баграта и Чортванела и маленького Торника...»⁵¹.

Грузинские приписки давно привлекали внимание специалистов. Н. Адонц полагал, что упомянутые здесь «Чортванел и патриций Баграт» есть известные нам из других источников Баграт и Чортванел—сыновья магистра Баграта. Однако идентификацию «магистра Баграта» (отца) следует еще доказать⁵². Н. Акиян, говоря о грузинских приписках и личности «патрика Баграта и Чортванела», пишет, что, возможно, они были сыновьями Баграта I, Ашуша II и Апухариз II или внуками Чортванела I. Н. Акиян ставит их идентификацию под вопрос, поэтому они неопределенно фигурируют в составленной им родословной⁵³. А. П. Каждан придерживается мнения Н. Адонца и считает патриция Баграта и Чортванела сыновьями магистра Баграта: «Соотношение магистра Баграта (отца) с братьями Торником и Варазваче проступает в колофонах недостаточно ясно, его родство с ними прямо не определяется»⁵⁴.

В родословной, составленной Н. Акияном в основном по материалам грузинских колофонов, фигурируют три лица по имени Баграт. Первый из них—это брат Иованна-Торника (Иованн-Торник II)—Баграт I. Годы его правления и смерти не указаны. Второй Баграт—сын Иованна-Торника II—Баграт II, магистр, умерший в 998 г. И, наконец, третье лицо—патриций Баграт III, сын неизвестного лица, т. е. неизвестно, кто был отцом этого Баграта. Последний Баграт, согласно генеалогии Н. Акияна, был братом Чортванела III патриция⁵⁵.

В генеалогии Торникянов, составленной Н. Акияном, как нам кажется, существует некоторая путаница и неопределенность. Путаница его генеалогии, как справедливо отметил и А. Каждан, вызвана недостаточной ясностью све-

дений грузинских приписок. Во всяком случае в них зафиксирован тот факт, что в 977 и 981 гг. «патриции Баграта» и «Чордванел» были в живых и скорее всего являлись братьями. Более того, они не противоречат тому мнению, что «патриций Баграта» и «патриций Чордванел» были сыновьями «магистра Баграта», т. е. племянниками монаха Торника (Иоанна-Торника) и его брата Иоанна Варазваче из Торникянов.

Таким образом, историческая личность Баграта сына Баграта из Торникянов до сих пор окончательно не была установлена, поэтому и не нашла места в генеалогических таблицах, составленных Ф. Юсти, Я. Марквартом, Н. Акиняном и К. Тумановым⁹⁵. Кроме того, гипотеза Н. Адонца о родстве патриция Баграта (и Чордванела) с магистром Багратом (т. е. сын и отец), насколько нам известно, до сих пор не была развернута. Более того, его аргументация подтверждается новым достоверным фактом арабской надписи на печати: «Баграта сын Баграта». Соотношение сына и отца в надписи никаких сомнений не вызывает. Однако доселе вопрос происхождения магистра Баграта (отца) и его родство с другими представителями Торникянов или Таронитов дискутируется и все еще нуждается в прямых давних исторических источниках. Одни исследователи (Я. Маркварт, Н. Адонц, А. Каждан, К. Туманов, А. Тер-Гевондя, Г. Григорян и другие) считают, что Баграта и Григорий⁹⁷—сыновья таронского князя Ашота, сына Григория, ведут свое происхождение от Таронских Багратидов (Таронитов), к которым принадлежит также Алу Ганем (Абу Ганим) (согласно Константину Порфиродному—брат Григория) и его сын Торник⁹⁸.

Другие исследователи считают Левона (или Николаоса) сына Торника сына Алу Ганема родоначальником Торникянов (ветвь Мамиконянов)⁹⁹. Н. Акинян полагает, что ветви как князя Григория, так и Алу Ганема были Мамиконянами по происхождению⁹⁹. Иного мнения придерживается Н. Адонц. Так, по его мнению, Торникяны Тарона и Византии были Багратидами по происхождению⁸¹. Таронские Баграти-

ды, утвердившись в Византии, родили прославленные семейства Таронитов и Торникянов, которые сыграли важную роль в истории Византии⁶².

Э. Л. Даниелян придерживается того мнения, что Григорий и Апу Ганем были братьями: Григорий принадлежал к Таронским Багратидам, а Апу Ганем—Тарон-Сасунским Мамиконянам-Торникянам. Согласно его мнению, семья «Таронитов» Византии происходит от Багратидов лишь одной части Тарона, а семья «Торникянов»—в основном происходила от ветви Мамиконянов-Торникянов Тайка и Держана⁶³.

Торникяны также, в свою очередь, были разделены на несколько ветвей: Тарон-Сасунские (IX в.), Тайк-Держанские (X в.), Васпуракванские (XI—XII вв.) и Византийские (XI—XII вв.).

Подводя итог сказанному, следует отметить, что имеющиеся сведения исторических источников позволяют отнести «Бакрата ибн Бакрата» к Торникянам Тайк-Держанской ветви. Предложенное здесь отождествление «Бакрата ибн Бакрата» с управителем «ал-Халидият» (т. е. византийской фемы Халдия) не претендует на окончательность, а может быть одним из возможных вариантов идентификации его личности. Если считать, что «Бакрат ибн Бакрат» был управителем фемы «Халдия» или византийским стратигом со званием «магистр», то возникает вопрос, имели ли стратиги фем или византийские магистры печати с арабской надписью. Вопрос, который требует дополнительного разъяснения. Во всяком случае «Бакрат ибн Бакрат» как независимый правитель Тарона и Держана (как об этом сообщает Асох) мог иметь дипломатические отношения с арабскими халифами и быть владельцем именной печати с арабской надписью. В период с конца IX—начала XI вв., каковым палеографически датируется его печать, в известной нам генеалогии армянских правящих династий (Багратидов, Таронитов, Мамиконяно-Торникянов и др.) никого по имени «Бакрат сын Бакрата» не было. Однако по предложенной нами

идентификации «Бақрат ибн Бақрат» должен быть представителем Торникянов Тайк-Дерджана, а возможно, внуком «протоспафария Чордванела», основателя Тайк-Дерджанской ветви Торникянов⁵⁴. Поскольку владелец печати «Бақрат ибн Бақрат» был убит в 998 г., то время создания печати следует отнести к последней четверти X в.

ALEXANDER KHATCHATRIAN

A UNIQUE SEAL OF THE ARMENIAN PRINCE
„BAQRAT IBN BAQRAT“

In the Oriental Department of Hermitage Museum (Saint-Petersbourg) there is a seal made of almandite (inventory no IR 1740) which up to now have not attracted the attention of orientallists. The obvers of the stone is convex, distinguished for oval cut contour (with $1 \times 1 \times 1,2 \times 0,6$ cm size). The reverse surface is convex also.

On the obverse one line is in kull script relief-cut arabic inscription: (بقرط ابن بقرط) „Baqrat Ibn Baqrat“.

The seal is undated, but the style and paleographic features of the characters (wedge-shaped splits) allow to date the seal by X century.

The comparison of reports of Yahya ibn Said al-Antaki (XI c.), Asoghik (X—XI c.) and Jann Lazaropoulos (XIV c.) shows that Baqrat ibn Baqrat* should be identified with „patricius Bagrat (Pankratios) son of Bagrat which had ruled byzantine theme Khaldia with his brother Chordvanel (=Zoutvaneli, Tsourvaleli, Chrotvanel) in 379/987 A. D.

Patricius Bagrat was mentioned in Georgian colophones in 977 and 981 A. D., „Magistros Bagarat (Bagrat)* according to Asoghik, was nephew of Tornik from the Armenian Tornikian dynasty which was killed during the siege of Khilat city by Iverian (Georgian.—A. Kh.) forces in 447/998 A. D. His brother Chordvanel seized armenian districts Derdjan and

Taron and did not obey to Byzantine Empire, evidently, he wined independence, therefore the Emperor Basil send forces to punish him. According to Asochik „Magistros Chordvanel was killed at the battle of Papaidje plain (Derdjan) in 439/990 A. D.

The data available allow to identify „Baqrat ibn Baqrat“ of the seal as one of the Tonikian princes of Tayk-Derdjan (branch of Mamikonian). In any case magistros Baqrat (=patricius Baqrat) as the independent governor of Taron (or Derdjan) could have diplomatic relations with Arab Caliphs and to be allowed to have a nominal seal with Arabic inscription.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Об особенностях и датировке булл см.: Археологические памятники Армении. 13. Средневековые памятники, вып. 1, А. А. Калантарян. Раннесредневековые буллы Двина, Ереван, 1982, с. 6, 14.

² См. В. В. Крачковская, Печать Багратиды Ашота с арабской надписью.—Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории и материальной культуры, вып. XII, М.—Л., 1946 (далее: Крачковская. Печать Багратиды Ашота), с. 112—117.

³ Считаю своим долгом выразить благодарность и глубокую признательность заведующему Отделом Востока (Государственного Эрмитажа) Анатолию Алексеевичу Иванову, который ознакомил нас с камнем, разрешил издавать печать, предоставил ее фотографию и оказал любезную помощь при подготовке статьи.

⁴ Печать поступила в Государственный Эрмитаж в 1925 г. (?) из бывшего музея училища технического рисования Барона Штиглица.

⁵ См.: А. А. Быков, Печать Фатимидского халифа Захира.—Записки коллеги востоковедов при Азиатском музее АН СССР, т. V, Л., 1930, с. 201—219 (фиг. 3, 4).

⁶ См. *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien mit Beiträgen Max van Berchem, J. Euting und B. Moritz*... Leipzig, 1913, S. 65, no 88 (Taf. VII und abb), 71, no 120 (abb. 13), 33, no 35 (Taf. VI).

⁷ См. O. C. Miles, *Early Islamic Tombstones from Egypt in the Museum of Fine arts, Boston*.—*Ars Orientalis*, 1957, plates 1—6 (fig. 4, 5, 9, 11, 13, 14); см. также; В. В. Крачковская, Арабские надгробья Музея палеографии АН СССР, Л., 1929 рис. 1 (плита 1, 2, 8); см. же. Печать Багратиды Ашота, с. 112, 113.

⁸ См. Catalogue général du Musée Arabe du Caire. Les bois à épi-graphes jusqu'à l'époque mamoulouke par M. Jean David Weill, le Caire, 1931, p. 45 no 3351 (pl. 11).

⁹ См.: А. А. Бикоя. Два новых дирхема Дайсама ибн Ибрахима ал-Курди.—Эпиграфика Востока, т. XX, М.—Л., 1971, с. 74—75 (рис 1—2).

¹⁰ См.: В. А. Кривковская. Арабские письма на наметниках Средней Азии и Закавказья IX—XI вв.—Эпиграфика Востока, т. X, М.—Л., 1955 (таб. V, в).

¹¹ См.: О. Г. Большаков. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX—XII вв.—Эпиграфика Востока, т. XV, М.—Л., 1963, с. 74 (рис. 2), 86 (рис. 15, а, б).

¹² См.: А. Бикоя. Два новых дирхема, с. 75 (рис. 1—2).

¹³ См.: О. Г. Большаков. Арабские надписи, с. 75, 74 (рис. 2, 16, а, б).

¹⁴ См.: В. А. Кривковская. Арабское письмо, с. 51 (таб. Va).

¹⁵ См.: В. А. Краковская. Печать Багратидов Ашота, с. 116.

¹⁶ См.: В. А. Краковская. Указ соч., с. 112—113.

¹⁷ Греческие печати армянских князей опубликованы и прокомментированы: А. С. Шандровская. Эриштажские печати Фаларета Вахманя Варожуни XI в.—Вестник общественных наук АН АрмССР, 1975, № 3, с. 36—49; ее же: Неизвестные печати Аарона магистра и дукна Иверии и Великой Армении и проедра и дукна (XI в.).—Сообщения Гос. Эрмитажа, XXXVII, Л., 1973, с. 60—63. К истории армяно-византийских отношений XII в. (по данным сфрагистики).—Вестник общественных наук АН АрмССР, 1974, № 4, и др.

¹⁸ См.: А. А. Хачатрян. Корпус арабских надписей Армении VIII—XVI вв., вып. I. Ереван, 1967, с. 5-9, 17; А. Н. Тер-Гезондан. Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977, с. 233—269.

¹⁹ Н. Икономидес сообщает, что в Думбартон Оксе хранится печать стратега Тарона протоспафария Пахратия (Багарата) с греческой надписью (см.: N. Oikonomides. Les listes de presence Byzantines des IXe de Xe siècles, Paris, 1972, p. 355 (note 382). Ср. К. Н. Клабушкин. Армянские государства эпохи Багратидов и Византии IX—XI вв. М., 1988, с. 178. Только специальное исследование печати даст возможность выяснить, кто был ее владельцем—один из представителей Таронских Багратидов или Торинкинов, неизвестный стратег феми или же сам владелец рассматриваемой печати с арабской надписью.

²⁰ См.: С. Готшалфф. Manuel de géographie et de chronologie pour l'histoire de la Caucase chrétienne (Arménie—Georgie—Albanie), Roma, 1976 (Давее: Готшалфф, Manuel), p. 108—110. В. Մարտիրոս Վարդապետի Հայ Բարձրագույն ԸնդարձակՅան, Հանգժարժաններով, գերմաներենի Քարտանկ

Հ. Մ. Հազարյան, Վիեննա, 1938 (Ընտել: Մարկուսոս, Հայ Քաղաքական Երգաբարձիք, էջ 1—88, Կ. Ալիևյան, Հայ Քաղաքական արվեստագր, 450—450.—Մասնագրական Տեսություններ, թվագրված և բնագիր. Կ. Պ. Վիեննա, 1938 (Ընտել: Ալիևյան, Քաղաքական արվեստագր) էջ 225—231, Հ. Անանյան, Հայոց արվեստների բանասեր, Կ. Ա. Երևան, 1942, էջ 362—368.

¹¹ N. Adontz. Les Tarontites en Arménie et Byzance.—N. Adontz. Etude armeno-byzantine, Lisbonne, 1965 (Ընտել: Adontz. Les Tarontites), p. 21—263, Toumanoff. Manuel, p. 102—104; A. H. Каздан. Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI—XII вв. Ереван, 1975 (Ընտել: Каздан. Армяне, с. 17—25.

¹² Կ. Ալիևյան, Քաղաքական Երգաբարձիք.—Մասնագրական Տեսություններ, Տարբեր Գ, Վիեննա, 1938 (Ընտել: Ալիևյան, Քաղաքական Երգաբարձիք), էջ 48—78, N. Adontz. Tornik le Moine.—N. Adontz, Etude armeno-byzantine Lisbonne, 1965 (Ընտել: Adontz. Tornik le Moine), pp. 297—318, Toumanoff. Manuel, p. 331—330.

¹³ Iranische Nomenbuch von Ferdinand Justi, Marburg, 1856 (Ընտել: Justi), SS. 57—59, 406—411, 40—43^a, 469—469, Toumanoff. Manuel, pp. 116—127, Հ. Մարկուսոս, Հայկական Քաղաքական Երգաբարձիք, էջ 68—100.

¹⁴ Justi, S. 57—59, Toumanoff. Manuel, p. 108—110, Մարկուսոս, Հայ Քաղաքական Երգաբարձիք, էջ 1—88, Կ. Ալիևյան, Հայ Քաղաքական արվեստագր, էջ 295—321.

¹⁵ Կ. Գրիգորյան, Տարբեր Քաղաքականների Գնորդական Իշխանությունը 3—10-րդ ԳԳ, Երևան, 1982 (Ընտել: Գրիգորյան, Տարբեր Իշխանությունը), էջ 121—128, Adontz. Les Tarontites, p. 18—263, Toumanoff. Manuel, p. 96—101, Justi, S. 417—418.

¹⁶ Կ. Ալիևյան, Քաղաքական Երգաբարձիք, էջ 48—78, Adontz. Les Tarontites, p. 198—263, Toumanoff. Manuel, p. 331—336, 337—334, Justi, S. 424—425, Adontz, Tornik le Moine, p. 297—318.

¹⁷ Toumanoff. Manuel, p. 116—117.

¹⁸ Ա. Ն. Տեր-Ղևնդյան, Երգաբարձիք Քաղաքական.—Հայկական արվեստական Երգաբարձիք, Կ. 2, Երևան, 1976, էջ 197.

¹⁹ Liber expugnationis regionum auctore al-Beladsari, ed. M. J. de Goeje, Lugdani Batavorum, 1886, p. 211, al-Tabari, Tarih al-Rusul wal-Muluk, vol. 9, al-Qahira, 1977, p. 187, Ibn al-Athir, al-Kamil li-Tarih, Beyroust, 1982, p. 58. Հավանական Գրառվածությունը, Պատմությունը Հայոց, Երևան, 1976, էջ 247. Տր: Мованнес Дросханакертци. История Армении. Перевод с древнеармянского, вступительная статья и комментарии М. О. Дарбинян-Мелакяна, с. 166, 305 (прим. II); Тер-Гевондян, Армения и Арабский халифат, с. 134.

²⁰ Հայ Երգաբարձի պատմություն, Կ. 2, Երևան, 1984, էջ 248, Ա. Ն. Տեր-Ղևնդյան, Հայոց իշխանը աշխարհական տիրապետության ժամանակաշրջանում.—Պատմա-րանգարական Հանգրվան, 1984, № 2, էջ 129—130; Тер-Гевондян, Армения и Арабский халифат, с. 134:

21 Н. Шр-Уаһагун, *Հայոց իշխանք, էջ 128*, *Հայ ժողովրդի պատմություն*, *Հ. 2, էջ 349, նախք. 25*.

22 Н. Шр-Уаһагун, *Հայոց իշխանք, էջ 128*, *Ibn Wadhhi qui dicitur al-Ja'qubi, His oriae, Ludgweni Bata: orum, 1883, p. 185 al-Baladouri, p. 211*.

23 Император Василий Болгаробойца. Наклепская из летописи Яхья Антиохийского. Издал, перевел и объяснил Барон В. Р. Ролен.—*Записки Императорской Академии наук, т. 44 (приложение № 1), СПб., 1883 (далее: Летопись Яхья Антиохийского), с. 24 (араб. текст с. 22), ср.: парижское издание: 1135-0 te de Jazy-Ibn-Said d'Antioche, continence de Said Ibn Watriq, edité par le traité par. I. Kjaichkovsky et A. Vaxliev — „Patriologia Orien alia“, t. XXXII. FASC: 3 (1932), p. 216—217 (Далее: *Histoire de Jazy-Ibn-Said*)*

24 *Adontz, Les Taronites, p. 233*.

25 Летопись Яхья Антиохийского, с. 27 (араб. текст, с. 25).

26 Исследователь Э. Даниелян полагает, что в 413/956—967 гг. в Византию отошла только западная часть Тарона, находившаяся во владении Таронских Багратидов, а остальная часть Тарона, которая оставалась в руках местных Мамиконяно-Торнякянов под сюзеренитетом царской династии армянских Багратидов в Ани, отошла к империи лишь при Василии Болгаробойце (976—1025) после подавления восстания Варды Фоки его союзников (см.: Է. Լ. Փանինյան *Տարոնը հայ-բյուզանդական Կայսրությանը նկատմամբ (9-րդ դարի երկրորդ կես—10-րդ դար)*.—*Փամպրական-նրբան նախն, 1978, № 1, էջ 129*).

27 Ernest Honigmann. Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935 (Далее: *Honigmann, Die Ostgrenze*), S. 148. Ср. *Հովհաննես Սկիլիցես, Քաղաքականությունը և պատմություններ Հայոց Բարձրագետի, Երևան, 1979 (Далее: *Հովհաննես Սկիլիցես*), էջ 72, նմա. Մակ-Բարձրագետի, Երևան, 1979 (Далее: *Հովհաննես Սկիլիցես*), էջ 75, ср. Ստեփանի, էջ 182), Գրիգորյան, *Տարանի իշխանությունը, էջ 157*.*

28 Летопись Яхья Антиохийского, с. 86 (прим. 12), ср.: *Առաջիկ, էջ 191*.

29 Это сообщение цитируется по Н. Адонцу, который исправил имя Цураалели на Цуривалели и отождествил его с Чорданелом (см.: *Сборник источников по истории Трапезундской империи*. Изд. А. Панадоуло Керемес, СПб., 1897, с. 82, *Adontz, les Taronites, p. 316 233*.

30 *Adontz, les Taronites, p. 316, 233*.

31 Степанос Таронский Асохик. Всеобщая история. Перевод Н. Энина. М., 1894 (Далее: *Асохик*), с. 192—193, ср.: *Առաջիկ, էջ 209*.

32 Կ. Սկիլիցես, *Քաղաքական և պատմություններ, էջ 82*.

33 *Առաջիկ, էջ 209, 262 (նախ. 144); Асохик, с. 193 (прим. 1), ср.: Adontz, Tarnik de Moine, p. 316*.

³⁹ Асохин, с. 180, ср.: *Ասորի*, էջ 237.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ *Adontz, les Tarontes*, p. 233. *Հայ Գործարքի պատմություն*, т. 2, 1878, էջ 123, է. С. Պանինյան, *Երեւոյ Հայ-բնակչության հարտերութիւնները, Պատմա-բնակչութեան հանգոյս, 1876, № 1 (աշտուեան) Պանինյան, Երեւոյ* 47, էջ 123, նույն.

42 По сообщению Язы Антиохийского битва состоялась в 379 г. х. (между 11 апреля 989 и 2 марта 990 г.), однако Асохин даёт более конкретную дату—439 г. (990 г.), которая более приемлема. Кроме того, по сообщению Асохина, византийские войска возглавлял «патриций Жан-Портез», а у Язы Антиохийского—«Джаурус» (с. 27). Н. Адонз справедливо заметил, что имя патриция Жана-Портеза искажено у арабского автора вследствие переплывания сложной арабской письменности и превращено в «Джаурус» (и: *Adontz, les Tarontes*, p. 234, note 2) 2) Несомненно окончательно «Джаурус»—это тот же «Жан-Портез», который упоминается у Асохина.

⁴³ *Մարտիրոս, Հայ Բարձրանկեաց Երեւորութիւն*, էջ 1—68, Սիմեոն, *Հայ Բարձրանկեաց արձանագր.* էջ 293—327, *Եւսեբ' Քաղկեդոնց Երեւորութիւնը*, էջ 49, 73, *Justi*, S. 37—53, 47—418, *Toutalinoff. Manuel*, p. 102—104.

⁴⁴ *Adontz, les Tarontes*, p. 316, 233.

45 Среди событий 437 (988) г. Асохин сообщает, что «патриций Чордаванел, воевода (по брату) монаха Торника, попал в плен к арабам, сражаясь под командованием магистра Даласиана (Дамнава) в Антиохии (см.: Асохин, с. 191). Нам кажется, что упомянутый здесь патриций Чордаванел (988 г.)—это тот же Чордаванел, который у Асохина упоминается в 439 (990) гг. как «магистр Чордаванел, убитый военачальником Жан-Портезом в сражении 990 г. А. Каждан придерживается того мнения, что «патриций Чордаванел» (988 г.)—это эвксинт Чордаванел сын Иованна-Варзанаге из семьи Торника (см.: Каждан, с. 49). Н. Аминян не только принимает «патриция Чордаванела» и «магистра Чордаванела» за одно лицо, но еще отождествляет их с третьим Чордаванелом, упомянутым у Мата в 4 Эдесского в 970—972 гг. (см. *Մատթեոս Տեմալյեի, Ժամանակագրութիւն, Մարտիրոսյան, 1898, էջ 12, Ասորի*, էջ 237, Սիմեոն, *Քաղկեդոնց Երեւորութիւնը*, էջ 66—68. Нам кажется, что Н. Аминян без оснований воедино объединял различные лица по имени Чордаванел.

⁴⁶ Цитируется по: *Adontz, Tornik le Moine*, p. 310—318; *P. Peeters, Un colophon géorgien de Thornik le Noize*—*Analecta Bollandiana*, t. 50 (1932), 353—371, *Robert P. Blake, Catalogue des manuscrits géorgiens de la Bibliothèque de la Louvre d'Ivrou au mont Athos*,—*Revue de l'Orient chrétien*, VIII (1931/2), p. 337—339, ср.: Каждан. Армяне, с. 47—48, *Այվան, Քաղկեդոնց Երեւորութիւն*, էջ 34—72.

⁵³ Adontz, *Tornik le Moine*, p. 315.

⁵³ Ամենակ, Քառնիկանց ճիւղազրոյթիւնը, էջ 71—72, սր. տալ յո, էջ 68—69.

⁵⁴ Каждан, *Армяне*, с. 49—50.

⁵⁵ Ամենակ, Քառնիկանց ճիւղազրոյթիւնը, էջ 72.

⁵⁵ Ամենակ, Քառնիկանց ճիւղազրոյթիւնը, էջ 28—72. В генеалогической таблице, составленной Н. А. иппиш, фигурируют тр. а ца по имени Баграт (с. 72), из которых только двое подтверждаются данными источников. У Юсти Маркварта и Луманова как магистр Баграт (отец), так и патриций Баграт (сын) не известны (см. *Liste*, S. 47—48; *Toumanoff, Manuel*, p. 102—104, 336—337, Ամենակ, Քառնիկանց ճիւղազրոյթիւնը, էջ 68, 71—72). Иперым Н. Адонц и думину идко, что у магистра Баграта был два сына—патриции Б : ат и Ч р : и н а (об этом см.; *Adontz, Tornik le Moine*, p. 315; *его же*; *Le. Gato*, т. 2, 3, 316, 242, 251). А. Каждан также признал родство патриции Баграта и Чордванела с магистром Багратом (см.; *Каждан, Армяне*, с. 49), хотя он не доказал это новыми фактами.

⁵⁷ Этого Григория и его брата Баграта Н. Адонц считает основателями византийской ветви Таронтов (Багратидов Тарона). По его мнению, Григорий вступил на престол Тарона в 896 г. (см.; *Adontz, les Taronites*, p. 231, 221—224, 337, note 11).

⁵⁸ *Adontz, les Taronites*, p. 231—23, 252; *J. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen*, Wien, 1930, S. 495.

⁵⁸ Каждан, *Армяне*, с. 17—18; Գրիգորյան, Չարակի իշխանութիւնը, էջ 128—148.

⁶⁰ Ամենակ, Քառնիկանց ճիւղազրոյթիւնը, էջ 49—50.

⁶¹ *Adontz, les Taronites*, p. 231—233, 242—243.

⁶² Там же, с. 251—253.

⁶³ Է. Լ. Գանիկյան, Քառնիկաների ժողովրդական գիրք 10-րդ գործով Հայրազանգյան Հարաբերութիւններով.—*ՀՍՍՀ ԳԱ, Լրագրք Հաս. գիտ.*, 1977, № 10, էջ 58—69, ետևի՛ Չարսը, էջ 128—129.

⁶⁴ Предполагается, что основателем или первым представителем Таиш-Дерджанской ветви Торникянов был «протоспафарий» Чордванел (=Чордванел), который был на византийской службе (X в.). Более подробно о происхождении имени «Чордванел» и проблеме происхождения Торникянов Таиш-Дерджана см.: Է. Լ. Գանիկյան «Զորքականը.—*Հայրական սովետական հանրագրարան*, Ե. Պ, Երևան, 1982, էջ 81—82, Մ. Տ. Երեմյան, Է. Լ. Գանիկյան, «Քառնիկաները.—*Հայրական սովետական հանրագրարան*, Ե. Պ, Երևան, 1978, էջ 209, Ամենակ, Քառնիկանց ճիւղազրոյթիւնը, էջ 55, 57—69, Մ. Տ. Երեմյան «Մամրիկաները.—*ՀՍՀ, Ե. Պ, Երևան, 1981, էջ 189, Каждан, Армяне*, с. 47—49; *Adontz, les Taronites*, p. 234; *его же, Tornik le Moine*, p. 300—310, 315; *Toumanoff, Manuel*, p. 331—332.

ОППОЗИЦИОННОЕ ДВИЖЕНИЕ «ОФИЦЕРОВ-СПАСИТЕЛЕЙ» И ОТСТРАНЕНИЕ МЛАДОТУРОК ОТ ВЛАСТИ

Как известно, в июле 1912 г. младотурецкая партия «Единение и прогресс» (İttihat ve Terakki Fırkası) почти на шесть месяцев была отстранена от власти и оказалась в оппозиции. Однако основной фактор, который привел к падению младотурецкого режима—образовавшееся в армии движение «Офицеров-спасителей», не изучен в достаточной степени.

Младотурецкий режим, несмотря на победу в выборах «Из-под палки», в мае—июне 1912 г. вошел в полосу глубокого политического кризиса. Казалось бы роспуск в январе 1912 г. парламента, в котором оппозиция набирала все большую силу, выборы, ставшие кампанией насилия и террора над избирателями, и как следствие их—новая, покорная младотуркам палата, должны были укрепить положение младотурок. Однако загнанные вглубь неустраиваемые вопросы внутренней и внешней политики требовали разрешения.

Несмотря на запрет военным заниматься политикой, армия не могла оставаться безразличной к происходящим в стране событиям. Брожение в армии началось гораздо раньше. Уже в конце 1910 г. в Салониках сформировалось тайное общество «Лига молодых офицеров». Ее программа требовала отмены привилегированного положения офицеров Генштаба; назначения на высшие военные посты также и офицеров, не получивших высшего военного образования; отмены существующего порядка назначения на гражданские должности, в силу которого все назначения зависят от коми-

тета «Единение и прогресс»; предоставления всем турецким подданным права быть назначаемыми на эти должности, без различия веры и национальности; отказа от узконационалистической политики османизации нетурецких народностей империи; расширения прав окраин путем введения широкой децентрализации; введения строгого финансового контроля. Лига поддерживала тесные связи с оппозицией в парламенте и с оппозиционно настроенными турками, находящимися в эмиграции.¹

Межпартийная борьба, обострившаяся с конца 1911 г., отразилась и на настроениях армии. Из Монастыря российский консул Петряев сообщал, что офицеры местного гарнизона настолько были поглощены злободневными политическими вопросами, что забросили занятия с солдатами, поручив их обучение унтер-офицерам. Были случаи выхода офицеров из состава местного младотурецкого комитета. На своих собраниях, проводимых в кофейнях, частных квартирах и даже открыто в клубе, большинство офицеров открыто высказывало недовольство правительством и, в частности, военным министром Махмодом Шенкет-пашой. Все чаще раздавались голоса о необходимости спасти отечество от внутренней неурядицы и образовать для этого лигу военных патриотов.²

Броженье в армии усилилось под влиянием последних выборов и вспыхнувшего в мае 1912 г. албанского национально-освободительного восстания. Недовольные режимом оказались во всех военных округах, а в Стамбуле, по частным сведениям, их количество доходило до 85% офицерского состава³.

Основные события развернулись в Монастырском и Косовском вилайетах. Турецкие офицеры, во многих случаях отказывались преследовать албанских повстанцев, видя в их действиях протест против правительства. Подражая движению 1908 г., также начавшемуся в Монастыре, восставшие военные совершали побег в горы.

Движение, начатое в Монастырском корпусе, находило поддержку в других военных округах.

Российский консул в Эдирне Протопопов в своих донесениях также отмечал признаки брожения в армии. Он сообщая, что офицеры, особенно образованная их часть, видят, «что, в сущности, вся «конституция» свелась к тому, что страна попала в руки клки отчаянных авантюристов и вчерашних мелких чиновников вроде Адиль и Талаат беев, без образования, без опыта и вполне равнодушных ко всему, кроме скорейшего, по возможности, обогащения»⁴. Прямой защитой движения в Монастыре выступала газета «Ени Эдирне», опубликовав 8 июля статью адвоката Шериф-бей, в которой говорилось, что как в 1908 г. те же войска тем же способом протестовали против режима султана, так и сейчас они протестуют против режима младотурецкого комитета. Шериф-бей писал: «Естественно, что это беспокоит выскочек, вознесенных настоящим режимом на высоту власти и достигших благосостояния—потому именно, что это движение направлено против бездарного управления этих лиц, опьяненных наследиями власти... Армия занята партийными раздорами; администрация также, а страна дошла до крайней степени несчастья. Мы испытывали этот режим уже четыре года. Довольно!»⁵ Появление такой резкой статьи в газете, до того восхвалявшей младотурецкий режим, свидетельствовало о том, что положение младотурок пошатнулось и можно особенно не опасаться последствий.

Тем временем движение разрасталось, приобретая общеполитический характер. Албанские офицеры в Монастыре и Салониках, к которым присоединилась часть турецких офицеров, требовали отставки правительства, роспуска нечестно избранного парламента. Офицеры и руководящий восстанием албанский комитет в поисках взаимной поддержки начали собираться на совместные совещания, где вырабатывали требования правительству. Разногласия вызывал пункт о самоуправлении Албании, на котором настаивали албанцы. Турецкие офицеры, не соглашаясь с требованием авто-

номии, добивались замены его общей формулировкой о предоставлении местного самоуправления всем национальностям⁶.

От имени всех офицеров, заботящихся о спасении отечества, властям подбрасывались прокламации, в которых выдвигались требования, точного соблюдения конституции, отставки кабинета министров, образования беспартийного правительства, невмешательства армии в политику и удаления из министерств недостойных и неопытных лиц.⁷

Младотурецкий комитет и правительство пытались принять меры для успокоения офицерства. Была сделана попытка послать в Монастыр секретаря ЦК Эйюба Сабри с тем, чтобы убедить восставших вернуться, обещав им в этом случае отставку Джавида и Талаата. Однако миссия Эйюба Сабри не удалась, так как он был предупрежден монастырским отделением комитета, что его приезд вызовет осложнения и опасен для него.⁸ С мятежниками вступило в переговоры правительство, которое также было готово пойти на уступки.

Предпринимавшиеся меры не давали результатов, и движение продолжало развиваться. Наконец военное министерство разработало законопроект, запрещающий офицерам и солдатам, под угрозой строгих кар, заниматься политикой.⁹

Центральный комитет партии «Единение и прогресс» собрался по поводу создавшегося положения на секретное заседание. Были заслушаны отчеты членов партии, посланных в провинции, которые свидетельствовали о почти единодушном недовольстве офицеров военным министром Махмудом Шейхет-пашой¹⁰. Оказав давление на Махмуда Шейхета, младотурки вынудили его уйти в отставку, надеясь тем самым спасти покорный себе кабинет Саид-паши.¹¹

В условиях нарастающего брожения в армии в июне 1912 г. в Стамбуле группа турецких офицеров, сознавая необходимость руководства стихийным движением в армии организовала группу «Офицеров-спасителей» (Halaskâr Zabitân Grubu). Основателем группы был майор Генштаба Гелибо-

дулу Кемаль Шенкиль. Кемаль-бей, создавая группу, действовал тайно. Он прежде всего обратился к самым близким ему людям, которые в свою очередь начали действовать в своей среде. Среди лиц, участвовавших в основании группы колага¹² Генштаба, Костамонулу Хильми-бей, подполковник кавалерии Реджеп-бей, капитан Кудрет-бей¹³. Группа при посредничестве грека по имени Скальери установила связь с принцем Сабахеддином, идеологом и основателем «Общества личной инициативы и децентрализации» (1902 г.), основные идеи которого, заключавшиеся в требованиях административной децентрализации Османской империи, в той или иной степени нашли отражение в программных документах ряда оппозиционных партий, появившихся после победы младотурецкой революции. Принц, до этого при каждом удобном случае заявлявший, что не занимается политикой, оказывал группе всяческую помощь, в том числе и материальную. Секретарь принца Сатфет Лютфю Тозан, также связанный с группой, как сообщает Ш. С. Айдемир, был связан с английскими секретными службами.¹⁴ То, что в подготовке свержения младотурок были замешаны иностранцы, отмечает и Ф. Белен.¹⁵

Группа «Офицеров-спасителей» опубликовала в газетах воззвание, которое соответствовало их политической программе. Офицеры требовали сменить существующее правительство Сайд-паши правительством, состоящим из деятельных и уважаемых лиц, способных завоевать доверие Европы; после смены правительства сразу же приступить к беспристрастному и доскональному исследованию последних выборов, и если будет доказано, что нынешняя палата депутатов—результат выборов, проведенных насильственно, вопреки воле нации, распустить ее и приступить к новым выборам, не допуская вмешательства жандармерии и полиции. Группа также выдвигала ряд требований, касающихся армии, в частности, добивалась отхода военных от политики после того, как их требования относительно страны будут приняты и осуществлены.¹⁶

Риза Нур в своих воспоминаниях писал, что принц Сабахеддин ввел поправки и дополнения к программе, написанной офицерами.¹⁷

Оценивая воззвание «Офицеров-спасителей», которое являлось одним из многочисленных подобных документов,¹⁷ посол России в Турции М. Гирс точно заметил, что из его текста видно, «насколько неясно представление турецких офицеров о роли армии в политической жизни страны. Так, провозглашая армию стражем законных приемов управления и усматривая спасение отечества лишь в ее политической деятельности, они, в то же время, предлагают применение самых строгих мер для запрещения офицерам заниматься политикой».¹⁸

Таким образом группа «Офицеров-спасителей» действовала с целью свержения партии «Единение и прогресс», с той же целью, с которой действовала образованная в 1911 г. в парламенте оппозиционная партия «Свобода и согласие» (Hürriyet ve İttifak Fırkası). Однако, как отмечает Т. Туная, группа не была непосредственно связана с партией и избегала такой связи, чтобы не удалиться от своей цели.¹⁹ Основоположник группы Кемаль Шенкиль в своих заметках так поясняет позицию группы: «... Если партия «Свобода и согласие» имеет силу, возможность, если может добиться того, чтобы нация выбрала ее и полюбила, как только расчистится и освободится место, пусть включается в борьбу и обеспечивает себе большинство в парламенте... Если руководящее положение перейдет к другой партии, мы горячо ее поддержим»²⁰.

Хотя группа «Офицеров-спасителей» постановила не принимать в свои ряды гражданских лиц, в ее работе участвовали некоторые члены партии «Свобода и согласие» и ее сторонники: Риза Нур, Махир Санд, шейх ордена дервишей Мелами Терликчи Салих.

«Офицеры-спасители» действовали не от имени партии «Свобода и согласие». Однако руководители партии (полковник Садык-бей и Гюмульджинели Исмаил-бей пытались вы-

дать себя за организаторов этого движения.²¹ Видимо ' по этой причине некоторые авторы ошибочно считают основателем группы «Офицеров-спасителей» полковника Садыха.²²

Несмотря на кризис в стране и тяжелое положение кабинета, 15 июля великий визирь Санд-паша получил вотум доверия младотурецкой палаты. Тем самым младотурки все еще пытались удержать покорное им правительство.

Тем временем положение усугублялось. В столицу посылались телеграммы, поддерживающие требования мятежных офицеров.

17 июля ушел в отставку морской министр Хуршид-паша. Тем самым был вызван министерский кризис, так как уже три министерские должности оказались незамененными. В тот же день подал в отставку Санд-паша.²³ Кабинет, на который опирались младотурки, пал. Отставка правительства была встречена армией и населением с большим удовлетворением.

Новое правительство сформировал председатель сената, маршал Гази Ахмед Мухтар-паша. Кабинет Мухтар-пашы получил в истории названия «Большой кабинет» и «Кабинет отца и сына» из-за присутствия в нем бывших великих визирей Кямиль-пашы (председатель Государственного совета), и Хусейна Хильми-пашы (министр юстиции), пост же морского министра занимал сын великого визиря Махмуд Мухтар-паша — один из самых молодых маршалов в период правления Абдула Гамида II, под влиянием которого, как считает турецкий историк Т. Озтюна, находились его отец — Ахмед Мухтар-паша и даже Кямиль и Хильми-паша.²⁴

«Большой кабинет», собравшийся 22 июля 1912 г., формально считался беспартийным. На самом же деле в него входили старые противники младотурок, как, например, главный кандидат оппозиции на пост великого визиря Кямиль-паша, кандидат оппозиционных военных кругов на пост военного министра Назым-паша (военный министр).

23 июля, день празднования четвертой годовщины провозглашения конституции, консул России в Салониках Ферх-

мни охарактеризовал как «торжество большинства местного офицерства, одержавшего только что первую крупную победу над всевластным доселе центральным комитетом «Единение и прогресс»²⁶. Независимые и оппозиционные газеты (Sabah, İktidam, Yeni Gazete, Tanzimat) в торжествующем и ликующем тоне объявили, что «конституционный режим и полная свобода мысли восстановлены».²⁶

Сформирование «Большого кабинета» нанесло тяжелый удар партии «Единение и прогресс», но не было еще окончательной победой оппозиции, так как младотурки продолжали преобладать в нижней палате. Оппозиционные военные и восставшие албанцы, не довольствуясь устранением младотурецких министров, требовали роспуска парламента, последней опоры иттихадистов.

Члены партии «Свобода и согласие» в Салониках, ободренные успехами, достигнутыми офицерами в борьбе с младотурецкой партией, также решились открыто выступить против нее, отправляя телеграммы, требующие немедленного роспуска парламента.²⁷

Комитет «Единение и прогресс», пытаясь убедить враждебную ему часть офицерства в том, что он все еще обладает внушительной силой и не потерял прежнего престижа в среде салонникокого офицерства, организовал два собрания своих сторонников. На первом собрании, которое носило характер тайного совещания, присутствовали 65 офицеров салонникокого гарнизона. Совещание выразило порицание как офицерам, угрожавшим парламента, так и перешедшим на сторону албанцев; потребовало их наказания; дало клятву в том, что будет сделано все для поддержания конституционных начал в стране. Главной целью второго собрания офицеров-иттихадистов было стремление доказать публично, что армия на стороне комитета. Для этого местом сбора был избран многолюдный городской парк. Однако на этот раз на собрание явилось всего 40 офицеров, и новых решений принято не было.²⁸ Действия комитета указывали на его решимость вести борьбу с оппозиционными силами и не сдаваться.

Восставшие албанцы на переговорах с турецкой комиссией в Приштине передали свои требования, среди которых на первом месте числились роспуск парламента, новые выборы, общая амнистия. Остальные требования отражали национальные и местные нужды.²⁹

24 июля группа «Офицеров-спасителей» передала председателю палаты депутатов Халил-бею ультимативное письмо, в котором требовала роспуска парламента в течение 48 часов.³⁰ На следующий день Халил-бей зачитал письмо в палате. Чтение письма с требованием роспуска и угрозами в случае противодействия вызвали бурную реакцию. Депутаты единогласно выразили готовность пожертвовать жизнью для спасения отечества, защиты своих прав.³¹ Палата постановила вызвать великого визиря и военного министра для дачи объяснений, почему военные допущены к участию в политике. После этих дебатов стало ясно, что до тех пор, пока комитет будет преобладать в палате, позиция кабинета непрочна. Роспуск палаты конституционным путем стал целью правительства, рассчитывавшего тем самым упрочить свое положение. Началась напряженная борьба между кабинетом министров и палатой депутатов. 30 июля правительство обратилось к палате с министерской декларацией, которая была не чем иным, как обвинительным актом против партии «Единение и прогресс». Несмотря на это, палата по тактическим соображениям вотировала правительству доверие 113-ю голосами против 45-и.³² Таким образом момент конфликта был отдален. После ряда неудавшихся попыток борьба между правительством и нижней палатой все же 5 августа 1912 г. закончилась роспуском парламента.

Таким образом, в результате албанского восстания и оппозиционного движения «Офицеров-спасителей» младотурки были временно отстранены от управления государством и перешли в оппозицию.

Недостаточная изученность движения «Офицеров-спасителей» приводит к необоснованным выводам по этому вопросу.

Некоторые авторы считают, что после падения младотурок власть захватила партия «Свобода и согласие». К примеру, И. С. Галкин, отождествляя движение «Офицеров-спасителей» с «движением итиляфистов», приходит к выводу, что представители партии «Свобода и согласие» образовали кабинет под руководством Гази Мухтар-паша.³² Такого же мнения придерживаются Л. Н. Котлов, В. И. Киселева, В. А. Гурко-Кряжин, И. Г. Сенкевич и др.³⁴

Гази Ахмед Мухтар-паша, формируя правительство, отмечал, что «кабинет формируется как нейтральный».³⁵ Военный министр Назым-паша сообщал младотуркам, что он не принадлежит ни к какой-либо политической партии, и ни к комитету, он нейтрален и должен выполнять только свои обязанности военного министра. Хусейн Хильми-паша также давал подобные гарантии.³⁶

Конечно, нельзя недооценивать роль партии «Свобода и согласие» в создании в стране кризисной обстановки, и группа «Офицеров-спасителей» была порождена именно этим кризисом. Партия «Свобода и согласие» приветствовала появление этой группы и имела с ней определенные контакты, но непосредственной связи между ними не было установлено. Связующим звеном были некоторые члены партии «Свобода и согласие», участвовавшие в движении оппозиционных военных. Важную роль играл принц Сабахеддин, вновь активно вступивший на арену политической борьбы. Будучи идеологом партии «Свобода и согласие», Сабахеддин оказывал всевозможную помощь оппозиционным военным, понимая, что свержение младотурок под силу только им. Близость Сабахеддина к «Офицерам-спасителям» не могла не отразиться и на идейных взглядах последних. Хотя обе оппозиционные организации действовали с одной целью, однако, как отмечает Т. Туная, взаимоотношения партии «Свобода и согласие» с группой «Офицеров-спасителей» не были слишком тесными и искренними.³⁷ Другой турецкий автор А. Биринджи пишет, что вследствие боязливости Саджк-бея, трудно говорить о роли партии в период албанского восстания и

движения «спасителей»²⁸. Несмотря на это, Садык и Гюмульджинели Исмаил пытались выдать себя за организаторов движения, которое на самом деле не действовало от имени партии «Свобода и согласие».²⁹

Представляется ошибочным полагать, что победа «Офицеров-спасителей» привела к власти партию «Свобода и согласие». Партия, в рядах которой в июне 1912 г. произошёл раскол, перешла в руки небольшой группировки Садыка и после отставки кабинета Саяд-паши не имела достаточно сил, чтобы прийти к власти. Оппозиция, торжествующая свою победу, была совершенно неорганизованной и не могла стать опорой нового правительства.

Таким образом, в турецкой армии уже с 1910 г. зрело недовольство режимом партии «Единение и прогресс», вызванное деятельностью оппозиционных партий. Триполитанский кризис, подорвавший авторитет младотурок в армии, усилил это брожение. Движение оппозиционного офицерства с целью свержения младотурок отвечало интересам партии «Свобода и согласие». Но на основании изученных материалов АВГР, ряда работ турецких авторов и армянокой прессы, издаваемой в Турции, можно сделать вывод о том, что отождествление движения группы «Офицеров-спасителей» с деятельностью партии «Свобода и согласие» неверно. В результате свержения младотурок к власти пришло правительство, находящееся в оппозиции к партии «Единение и прогресс», однако это еще не означало, что власть захватила партия «Свобода и согласие», как это до сих пор представлялось.

NAIRA KINKOYAN

THE OPPOSITION MOVEMENT OF THE GROUP OF SAVIOUR OFFICERS AND THE OUSTING THE YOUNG TURKS FROM POWER

In May-June 1912 the Committee of Union and Progress in spite of winning the „big stick elections“ and forming an

obedient Parliament, because of unsolved issues of internal and foreign policy, fall into political crisis.

It was forbidden the military to interfere in politics, but the army couldn't stay indifferent to the events taking place in the country and stepped on the stage of politics. In June 1912 in Istanbul a group of Turkish officers, understanding the spontaneous and growing movement in the army needs leadership, has formed the Group of Saviour Officers (Halaskâr Zabitân Grubu). They aimed to replace the Government of Said Pasha, which was under evident influence of the Committee of Union and Progress, to dissolve the Parliament and to hold new elections without interference of police.

The Group was in touch with the opposition party „Freedom and Accord“ (Hürriyet ve Itlâf Fırkası), which had been formed in 1911 in Parliament.

As a result of Albanian revolt and the actions of the Saviour Officers the Committee had been temporarily ousted from the power (5 August, 1912).

The majority of the new Cabinet formed by Gazi Ahmed Muhtar Pasha were opponents of the Committee. Some authors identify the movement of the Saviour Officers with the movement of Itlâlists and suppose, that „Freedom and Accord“ party formed Cabinet under the leadership of Muhtar Pasha. Although both opposition organizations were acting with the same aim, relations between them were not very close.

At the same time „Freedom and Accord“ party in June 1912 was splitted up and the leadership passed into the hands of small group of colonel Sadık. Therefore, in such circumstances they hadn't enough strength for really coming to power.

Victory celebrating opposition was absolutely disorganized and couldn't become a support for the new Government.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Архив внешней политики России (АВПР), ф. Политархив, 1911, л. 1154, л. 12—13.

- 2 АВПР, ф. Политархия, 1911, д. 572, л. 408.
- 3 АВПР, ф. Политархия, 1912, д. 1044, л. 107.
- 4 АВПР, ф. Политархия, 1912, д. 214, лл. 22—23.
- 5 Там же, лл. 31—32.
- 6 АВПР, ф. Канцелярия, 1912, д. 140, л. 179.
- 7 Там же, л. 186.
- 8 Там же, л. 178.
- 9 Там же, л. 187.
- 10 Там же, л. 201.
- 11 *Y. H. Bayar, Türk İnkilâbı Tarihi*, с. II, к. II, Ankara, 1943, S. 214.
- 12 Высший чин в султанской армии между капитаном и майором.
- 13 *T. Z. Tunaaya, Türkiye'de siyasi partiler (1852—1952)*, İstanbul, 1952, s. 345.
- 14 *S. S. Ademir, Makedonya'dan Ortasya'ya Enver Paşa*, с. II (1908—1914), İstanbul, 1971, s. 254.
- 15 *F. Belem, XX yüzyılda Osmanlı devleti (1877—1917)*, İstanbul, 1973, s. 254.
- 16 *Yeni Dönem, 1913, № 949* („Azatımarç“, Стамбул, 1912, № 949).
- 17 Цит. п.: *Y. H. Bayar, Türk İnkilâbı Tarihi*, с. II, к. I, Ankara, 1943, s. 252.
- 18 АВПР, ф. Политархия, 1912, д. 1044, л. 118.
- 19 *T. Z. Tunaaya, Türkiye'de siyasi partiler (1852—1952)*, İstanbul, 1952, s. 345.
- 20 *Ibid.*
- 21 *A. B. Karan, Osmanlı İmparatorluğunda İnkilâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1956, s. 392.
- 22 *L. H. Корлюв, Становление национально-освободительного движения в арабских странах Азии. 1908—1914 гг.*, М., 1986, с. 259, 261; *А. Тыркова, Старая Турция и младотурки, Год в Константинополе*, СПб., 1916, с. 97.
- 23 АВПР, ф. Канцелярия, 1912, д. 140, л. 210.
- 24 *T. Y. Öztürk, Türkiye Tarihi*, с. 12, Ankara, 1967, s. 218.
- 25 АВПР, ф. Политархия, 1912, д. 1155, л. 115.
- 26 *M. A. Ahmed Emin, The development of modern Turkey as asured by its press*, New-York, 1914, s. 106.
- 27 АВПР, ф. Политархия, 1912, д. 1155, л. 118.
- 28 Там же, л. 123—124.
- 29 АВПР, ф. Канцелярия, 1912, д. 140, л. 236.
- 30 *T. Z. Tunaaya, Türkiye'de siyasi partiler (1852—1952)*, İstanbul, 1952, s. 229.
- 31 АВПР, ф. Канцелярия, 1912, д. 140, л. 229; ф. Политархия, 1912, д. 1044, л. 137.
- 32 АВПР, ф. Канцелярия, 1912, д. 140, л. 238.

³³ И. С. Галкин. Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов европейской Турции в 1905—1912 гг. М., 1960, с. 168.

³⁴ Л. Н. Котлов. Указ. соч., с. 259, 261; В. И. Касалев. Политическая борьба в Турции в годы Триполитанской войны. Труды Московского историко-архивного института, т. 14, М.—Л., 1960, с. 385; В. А. Гурко-Краксин. См. примечания: М. Кемаль. Путь новой Турции, т. I, М., 1929, с. 364; Н. Г. Семкин. Освободительное движение адлякского народа в 1905—1912 гг. М., 1952, с. 227.

³⁵ М. К. Исид. Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar, с. 12. İstanbul, 1951, s. 1813.

³⁶ *İstanbul Mecmuası*, 1912, № 910 („Zamantı“, Стамбул, 1913, № 950).

³⁷ Т. З. Тунава. Türkiye'de Siyasi Partiler (1832—1952). İstanbul, 1952, s. 33.

³⁸ Ali Birciel. Hürriyet ve İtilaf Fırkası. Tarih ve Toplum. Hürriyet Yayınları Ayılık Ansiklopedik Dergi, Nisan, 1987, № 41, s. 278.

³⁹ А. В. Каран. Османли Императорлуғунда Инкылап Харакетлери ве Милли Муджафеле. İstanbul, 1956, s. 50.

КАРЕН МИРЗОЯН

К ВОПРОСУ О ЗАРОЖДЕНИИ
НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ В ТУРЦИИ
В 1918—1919 гг.

История националистического движения¹ в Турции в 1918—1922 гг., несмотря на наличие богатой мемуарной и научной литературы, даже сегодня не может считаться полностью изученной и со многих точек зрения нуждается в дополнительном анализе. Как справедливо пишет турецкий автор Ф. Башкая: «Вокруг ни одного вопроса не создано столько легенд, сколько вокруг национальной борьбы и ее лидеров».²

Пожалуй, одним из наиболее запутанных и спорных аспектов истории националистического движения является вопрос о его зарождении, без правильного понимания которого довольно трудно составить объективное представление не только о самом националистическом движении и его идеологии, но и, в целом, всей современной истории Турции.

Советская и, в частности, советско-армянская историография традиционно связывала возникновение националистического движения со стихийно зародившимся, под влиянием Октябрьской революции антиимпериалистическим, народно-освободительным, демократическим движением простых народных масс и утверждала, что «стихийное антиимпериалистическое выступление турецкого народа переросло в организованное общенациональное движение за независимость Турции».³

Сходным образом, естественно без упоминания о влиянии Октябрьской революции, как правило, описывают воз-

никлоение националистического движения и зарубежиие, в первую очередь, турецкие авторы, большинство которых также пишет о стихийно возникшем массовом движении, которое носило антиимпериалистический характер.⁴

Однако даже при поверхностном обзоре подобных работ привлекает внимание ограниченная база их первоисточников: они в основном основываются на воспоминаниях самого Мустафы Кемала Ататюрка и его ближайших соратников и практически не используют мемуары других участников националистического движения или же его противников.

Исходя из вышеуказанного, нельзя не согласиться с турецким историком Б. Танером, пишущем в своей монографии «Правление местных конгрессов в Турции (1918—1920)»: «Большинство местных и зарубежных работ об освободительной войне описывает эту трансформацию (имеется в виду зарождение националистического движения и создание в результате его победы Турецкой Республики.—К. М.), принимая за основу идеи и деятельность Мустафы Кемала. А общественная активность до периода его лидерства или вне его сферы влияния в основном упускается из виду... Именно по этой причине литература по истории турецкой революции... в основном представляет собой своеобразные комментарии к Nutuk-y»⁵.

В то же время, примечательна чрезвычайная идеологизированность и тенденциозность большинства исследований, авторы которых, пытаясь найти подтверждения своим идеологическим концепциям, преднамеренно или, сами не сознавая того, зачастую не останавливаются даже перед подтасовкой исторических фактов.

Все это вместе взятое привело к возникновению в исторической литературе (в первую очередь в отечественной) целого ряда искаженных толкований вопроса о зарождении националистического движения.

Однако, на наш взгляд, более беспристрастное и аналитическое изучение как программных документов самого движения, так и мемуарной литературы и архивных доку-

ментов дает несколько иную картину истории возрождения националистического движения и доказывает несостоятельность утверждений о его стихийном характере, антиимпериалистической направленности и общенациональном масштабе.

Первые националистические организации начали возникать в конце 1918 г., непосредственно после подписания Мудросского перемирия, ознаменовавшего поражение Османской империи в первой мировой войне.

Некоторые исследователи, основываясь на воспоминаниях ряда участников националистического движения, утверждают, что незадолго до конца войны иттихадистской верхушкой был выработан план организации сопротивления в случае поражения. Д. Растоу в статье «Армия и основание Турецкой Республики» пишет: «Многое свидетельствует в пользу того, что лидеры комитета «Единение и прогресс» пытались реорганизовать эту редкую сеть общественных организаций (созданных ими в Анатолии в годы мировой войны.—К. М.), превратив ее в ядро национального сопротивления».⁶ То же самое утверждает и Э. Цурхер в монографии «Иттихадистский фактор. Роль комитета «Единение и прогресс» в турецком национальном движении в 1905—1926 гг.».⁷

Подобная точка зрения весьма убедительна, особенно если учесть тот факт, что еще в 1915 г., в самый разгар Галлиполийского сражения, когда падение Стамбула казалось неизбежным, Энвером был разработан план, предусматривающий в случае дальнейших успехов союзников, перенести столицу в Конию и продолжать борьбу оттуда.⁸

Подтверждает данную версию и то, что Талаат перед своим бегством за границу лично отдал указание создать ряд организаций, целью которых было не допустить отделения от империи каких-либо ее территорий, населенных греками и армянами, и спасти от преследований остающихся в стране иттихадистов. К числу этих организаций относятся «Комиссия по защите прав Фракии—Паша Эли», основанная иттихадистским лидером Эдирне Фанком (Калтаккыран), и тайная организация «Каракол», большинство основателей ко-

торой, кстати, были деятелями из пресловутой иттихадистской организации Тешиклаты Махсуса.⁹

В данной статье невозможно дать полный список националистических организаций, имеющих иттихадистское происхождение, однако даже самое поверхностное ознакомление с организациями, созданными в конце 1918 и начале 1919 гг., показывает, что большинство их было создано или по инициативе иттихадистов, или же при их непосредственном и весьма активном участии.

Вообще присутствие иттихадистов в политической жизни страны было ощутимо даже несмотря на то, что комитет «Единение и прогресс» официально самоликвидировался. По мнению крупнейшего специалиста политической истории Турции Т. Туная: «Нельзя согласиться с тем, что он действительно исчез или же совершил самоубийство».¹⁰ Несмотря на преследования, которым подвергались иттихадисты со стороны союзников и сторонников пришедшей к власти партии Итиляф, даже в столице, где власть находилась в руках их врагов, иттихадисты продолжали действовать под прикрытием или же созданных партий. Теджеддют, Хюрриет-первер Авам и Радикал Авам и на первом этапе даже сохранили депутатские места в меджлисе. Не были распущены и иттихадистские структуры внутри страны — в Анатолии и Фракии, которые стали организационным ядром националистического движения на местах.

Роль иттихадистских деятелей не ограничивалась участием в создании националистических организаций. Зачастую многие из этих организаций существовали и действовали на средства, передаваемые им из источников, находившихся в руках иттихадистов. К примеру, Теджеддют, к которому в основном перешли денежные средства комитета «Единение и прогресс», финансировал из них деятельность «Общества киликийцев (аданцев)» и «Общество защиты прав Восточной Анатолии».¹¹ Интересно свидетельство Рауфбея (Орбая), который впоследствии вспоминал, что Ататюрк перед отбытием в Анатолию нуждался в денежных средст-

цах. Орбай рассказал об этом члену Каракола Толуоглу Назми бей и последний выразил готовность помочь. Когда после отбития Кемала, Орбай также отпирался в Анатолию, прибывший с ним в Бандырму Назми бей передал Орбаю 5 тыс. лир. Именно на эти деньги действовал Ататюрк в первое время своего пребывания в Анатолии.¹²

Вместе с тем необходимо отметить, что «руководящая роль иттихадистов не всегда заметна с первого взгляда, брошенного на списки официальных руководителей этих организаций, поскольку сами иттихадисты, сознавая, что связь с Иттихадом может послужить помехой в отношениях с Антантой, зачастую стремились вывести на сцену подставных фигур, в лице местной знати или же религиозных высокопоставленных лиц».¹³ К примеру, иттихадисты, основавшие уже упоминавшуюся «Комиссию защиты прав Фракни—Паша Эли», преднамеренно не принимали участие в акциях общества, чтобы его деятельности не чинились препятствия «со стороны Стамбульского правительства и высокопоставленных иттихадистских чиновников».¹⁴ А ряд членов исполкома партии Теджедют, известных как ярые иттихадисты (Юнус Нази, Исманл Джавболат, Мухиттин бей и др.), чтобы отвести от партии обвинения в иттихадизме, вскоре после ее создания подали в отставку.¹⁵ В свою очередь, измирская националистическая организация, будучи созданной на основе местного иттихадистского клуба, предпочла первоначально вообще не регистрироваться официально.¹⁶

Факты, подтверждающие активную поддержку националистического движения иттихадистами, можно найти и в переписке офицеров-наблюдателей союзников с верховными комиссарами в Стамбуле. Так, подполковник Смит, находящийся в районе Трапезунда, 13 июля 1919 г. сообщал в своем рапорте: «Иттихадисты активно поддерживают пропаганду Мустафы Кемала».¹⁷

Вышеизложенное позволяет сделать вывод о наличии тесных связей между иттихадистами и националистическим движением и подтверждает мнение Цюрхера о том, что «сту-

редкое национальное движение сопротивления возникло в первый год после перемирия как результат деятельности различных организаций и личностей, имевших иттихадистское происхождение».¹⁸

Мустафа Кемаль, прибыв в Анатолию, начал действовать, опираясь именно на помощь этого иттихадистского ядра, которое признало в нем своего лидера.

Как пишет Д. Растоу,¹⁹ «Кемаль, уточнив свои цели и средства, использовал большинство тех рудиментарных организаций и деятелей, которые остались после сбежавших иттихадистов».²⁰

Весьма спорны и утверждения о якобы антиимпериалистическом характере националистического движения и его решимости бороться с державами Антанты, оккупировавшими страну.

Официальными целями всех «патриотических» организаций, созданных после Мудросского перемирия, были защита «попранных» прав турецкого народа и недопущение отделения районов Османской империи, населенных греками и армянами. Первоначально они не планировали вооруженной борьбы, а наоборот, стремились при помощи политических средств представить и защитить национальные права мусульман (т. е. турок) на Парижской конференции.

«Комиссия защиты прав Фракии—Паша Эли», например, провозгласила своей целью не допустить отделения Фракии от империи, а в случае невозможности подобного, добиваться установления английского или французского протектората,²⁰ а «Общество защиты прав Измира», имевшее сходные цели, вплоть до оккупации Измира, даже поддерживало тесные связи с союзниками, в особенности с французами.²¹

То, что на первоначальном этапе эти организации и не помышляли о вооруженной борьбе, признает в своих воспоминаниях и Мустафа Кемаль, подчеркивавший, что, в частности, общества «Фракия—Паша Эли» и «Защиты национальных прав Восточной Анатолии» занимались в основном пропагандой и не помышляли о вооруженной борьбе.²² Интересно,

что в специальном рапорте, представленном Эрзерумскому конгрессу эрзерумским отделением Общества защиты прав Восточной Анатолии, который фактически лег в основу решений данного конгресса, не найти упоминания о необходимости вооруженной борьбы. В главе «Будущая деятельность» буквально говорилось: «Ситуация, исходя из которой мы будем действовать, ясна, так что необходимо ни в коем случае не эмигрировать, немедленно создавать экономические и религиозные структуры, немедленно объединить все части восточных анатолитов, которые могут быть подвергнуты нападению».²³

Изучение программных документов националистических организаций и их съездов показывает, что своим основным врагом националисты считали греков и армян и были готовы сотрудничать с союзниками, чтобы не допустить отделения территорий, заселенных христианскими меньшинствами.

Вообще националистическому движению на первом этапе присуще стремление заигрывать с союзниками и даже сотрудничать с ними. Например, решения Балыкесирского конгресса, проводившегося с 28 июня по 12 августа 1919 г., на котором состоялось первое объединение националистических организаций Западной Анатолии, были переданы в Стамбул правительству и верховным комиссарам союзников. В них особо подчеркивалось, что конгресс не имеет связи с какой-либо политической партией и его основной целью является выдворить греков из страны.²⁴ Представлявший интересы всего Эгейского региона Алашехирский конгресс 23 августа 1919 г. направил командующему английскими войсками ген. Мильбу телеграмму, подписанную всеми участниками, в которой отмечалось, что их основной целью является положить конец греческой оккупации, и говорилось: «Мысль о сопротивлении союзникам пустая идея, о которой никто и не думает».²⁵ На том же конгрессе его председатель Хаджи Мухиттин заявил: «... Если бы оккупация была совершена англичанами, французами или же американцами, никто бы и не задумал возмущаться».²⁶ Четыре дня спустя национали-

сты Назили также направили телеграмму следующего содержания: «У нас нет вражды по отношению к союзникам. Если союзники во главе с англичанами выдворят греков из всей провинции Айдына, мы тут же, выразив нашу благодарность, вернемся в наши села и займемся нашими делами».²⁷

В некоторых районах местные жители даже приглашали французов или итальянцев, чтобы не допустить греческой оккупации.²⁸ А глава националистических сил в районе Айдына предлагал в телеграмме, посланной в июне 1919 г. представителям Антанты, расположить в городе и окрестностях отряды жандармерии из французов, англичан и итальянцев.²⁹ Даже участники Сивасского конгресса считали своим долгом послать верховным комиссарам Антанты в Стамбул особое послание, где заявляли, что националистическое движение преследует исключительно мирные цели и выражали надежду, что великие державы окажут им поддержку.³⁰

Таким образом, «намерение сопротивляться у местных движений в основном не шло дальше выражения протеста против греческой и армянской опасностей... совместная оккупация союзниками Фракии и Провлинов и намерения оккупировать Киликию французами, Юго-Западную Анатолию итальянцами и побережье северо-восточного Причерноморья союзниками не вызвали особой реакции. Местные силы встали на путь сопротивления лишь тогда, когда в Киликии возникла армянская, а на Западе греческая опасность. Однако это сопротивление было ограничено определенными врагами и не было направлено против союзнического блока».³¹

Если в некоторых районах и можно встретить отдельные примеры сопротивления войскам союзников, то это, в первую очередь, тоже было следствием позиции, занятой националистами по отношению к христианским меньшинствам.

Например, в Киликии мусульманское население первоначально в общем спокойно отнеслось к оккупации. Интересно, что созданное 12 декабря 1918 г. «Общество киликийцев (или аданцев)», которое ставило своей целью защитить пра-

ва мусульманского населения Киликии, было основано в Стамбуле и вплоть до конца 1919 г. фактически не имело никакой связи с Киликией. Только после того как англичан начинают заменять французы, которые широко использовали армянские военные подразделения и разрешили армянским беженцам в Сирии возвращаться домой в Киликию, там начинают создаваться первые партизанские отряды и начинается вооруженное сопротивление. В Айнтаре, ставшем впоследствии одним из центров вооруженной борьбы, в период его английской оккупации (до 23 ноября 1919 г.), несмотря на аресты нескольких местных жителей, обвиненных англичанами в военных преступлениях или преследованиях армян, в целом жители сохраняли спокойствие и подчинялись оккупационным войскам. Однако после сдачи Айнтара французам, как пишет турецкий историк Туран, горожане «почувствовали необходимость» создать организацию сопротивления.³² Тем не менее, «первая реакция турок на французскую оккупацию была направлена против армян. Реакции непосредственно против французов как будто бы не было».³³

Представитель Великобритании в Стамбуле адмирал Уэбб писал 19 июня 1919 г. в Форрин оффис: «... Вплоть до оккупации Измира наши дела шли великолепно. Турки, конечно, были беспокойны, но мы постепенно заставляли удалять плохих вали и мятежарифов и т. д. и т. п., и по-моему, мы могли бы обойтись без больших волнений вплоть до установления мира...»³⁴. То же самое утверждает и английский историк А. Тойнби, подчеркивавший, что вплоть до оккупации Измира «союзники держали в своих руках будущее Анатолии. Страна была окружена сухопутными и морскими силами союзников, оккупировавшими арабские вилаеты, Пропонты и Кавказ, и находилась под контролем наблюдающих за соблюдением условий перемирия офицеров-наблюдателей... Турецкие гражданские и военные чиновники подчинялись указаниям, армия была распущена, оружие и боеприпасы собраны».³⁵

Не случайно близкий соратник Ататюрка и активный участник движения Фалих Рыфки Атай характеризует оккупацию Измира как простершуюся с неба «длань божью», которая не допустила, «чтобы турки погрузились и утонули в черном и бездонном болоте».⁸⁶

А турецкий историк Д. Авджиноглу в книге «История национального спасения» пишет, что победа националистического движения стала возможной лишь потому, что «империализм выступал против нас в лице греческих и армянских движений, стремившихся уничтожить злать и весь народ. Сражались непосредственно не против империализма, а против тех элементов, которые не признавали за турками и мусульманами права на жизнь и имущество, т. е. против создания в Анатолии греческого и армянского государств».⁸⁷

Что касается тезиса об общенациональном масштабе националистического движения, то он также не выдерживает критики.

Турецкий историк Каймаз в статье «Место освободительной борьбы в истории» пишет: «Освободительная война турецкого народа не началась в качестве народного движения и не превратилась в подобное в дальнейшем. Несомненно это событие не было подлинной народной войной».⁸⁸

И действительно, националистические лидеры с первых же дней столкнулись с проблемой равнодушия народных масс к выдвигаемым ими лозунгам и идеям, а иной раз и прямым нежеланием воевать на их стороне.

Исмет Иненю впоследствии рассказывал: «... Для создания армии мы набирали солдат. Утром идем, выднем обмундирование, вооружаем, а вечером все разбегаются». А по словам другого националистического деятеля Хамдуллаха Субхи, солдаты, набранные из крестьян, «как проточная вода убегали из рук своих командиров».⁸⁹

Причиной подобной социальной апатии была несомненно в основном усталость народа от непрерывных войн и кляклизмов. Как пишет Ш. Айдемир, «народ в Анатолии в 1919 г. измучен и пессимистически настроен. Он сыт по гор-

ло непрерывными войнами, восстаниями, конфликтами и разбоем». ⁴⁰ Важное значение имело и иттихадистское прошлое большинства националистов, что отрицательно воспринималось простыми народными массами, считавшими иттихадистов основными виновниками своих бедствий. О том, насколько глубока была неприязнь к иттихадистам и какое значение придавали националисты тому, чтобы отмежеваться в глазах народа от иттихадистов, свидетельствует следующий факт. Поэт-панисламист Мехмет Акиф (Эрсой) по приглашению националистов весной 1920 г. переезжает из Стамбула в Анкару. Вскоре по заданию Мустафы Кемалея он начинает выступать в тех городах, где «надо было помочь национальной борьбе». В своих речах Мехмет Акиф в первую очередь подчеркивал то обстоятельство, что «националистическое движение не имеет связи с иттихадистами (выделено мной.—К. М.)». ⁴¹

Кроме того, свою роль сыграло и то обстоятельство, что в традиционном азиатском обществе была своя сложившаяся иерархия авторитетов в лице местных феодалов-эпифов и религиозных предводителей, и новоявленные националистические лидеры воспринимались народом как чуждый элемент. Националисты, и в первую очередь Мустафа Кемаль, осознавая все это, стремились для распространения и упрочения своего влияния, в первую очередь добиться расположения представителей именно этой традиционной иерархии.

Примечательно значительное количество представителей местных феодальных и клерикальных кругов, вошедших в ряды националистических организаций. Для этого не жалели ни средств ни времени. Например, за два дня до начала работ ВНСТ в Анкаре, командир дивизии, расквартированный в Бурсе, Бехир-Саман бей, и командующий местными националистическими силами Али-Фуад паша ценой огромных усилий созывают собрание религиозных предводителей города и окрестностей. После долгих уговоров им удается добиться принятия собранием решения, одобряющего деятельность националистов и направленного против стамбульского правительства. ⁴²

Особое внимание уделялось привлечению на сторону националистов представителей различных мусульманских сект и течений, которыми была так богата Анатолия. Мустафа Кемаль, отправляясь из Сиваса в Анкару, специально посетил в Кыршехире глав анатолийских кызылбашей (алевитов) и секты Накшбанди, которые пообещали поддержать его.⁴⁴ А 26 июня 1919 г. Кемаль писал находившемуся в Конье командиру 2-го армейского корпуса Джемаль-паше (Мерсинли) о необходимости добиться поддержки местных алевитов.⁴⁵

Участник националистического движения, генерал Джедьяль Эрдан в своей книге «Ататюрк—командир», говоря об обстоятельствах, способствовавших победе националистического движения, указывал, что это в первую очередь стало возможно благодаря поддержке, оказанной националистами религиозными течениями и сектами Анатолии и, в частности, алевитами.⁴⁶

Таким образом, как пишет Ф. Башкая, «поскольку массы не участвовали добровольно, то их участие удалось обеспечить, пользуясь авторитетом местной знати, шейхов, ага, глав сект и прочих религиозных деятелей».⁴⁷ А. Д. Анджиослу прямо утверждает: «Война велась и была выиграна благодаря поддержке местной знати и ее влиянию на уставший народ».⁴⁸

Однако, надо отметить, что присоединение феодальных и религиозных авторитетов к националистическому движению произошло главным образом не благодаря националистической пропаганде, а из-за нежелания этих авторитетов, наживших в годы войны значительное состояние за счет имущества, отображенного у христиан в ходе их погромов. По справедливому замечанию того же Ф. Башкая: «Вот истинная причина возникновения обществ защиты прав. В действительности тем, что хотели защитить, было богатство, которое теперь могло уйти из рук».⁴⁹

Не удивительно, что Ф. Атай пишет в своих воспоминаниях: «Как это ни прискорбно, но если бы не было этой тра-

гедни (являются в виду «депортации» армян.—К. М.), не состоялось бы и движение Кувайи Миллийе».⁴⁹

Таким образом, можно сделать вывод, что националистическое движение возникло в конце 1918—начале 1919 гг. в результате деятельности различных иттихадистских организаций и лидеров. Движение с самого начала не носило антиимпериалистического характера и, преследуя цель сохранить территориальную целостность Османской империи, было направлено против христианских меньшинств, стремившихся создать свои национальные образования. Движение не носило массового характера и не пользовалось поддержкой народных масс. Однако националисты, воспользовавшись традиционной иерархией авторитетов, сложившейся в азиатском обществе, сумели хотя бы частично обеспечить участие народных масс в их движении. Переходу представителей местной знати и религиозных лидеров на сторону националистов способствовало и то, что большинство их, будучи замешанными в погромах армян и греков, боялись ответственности за свои деяния.

KAREV MIRZOYAN

TO THE QUESTION OF THE ORIGIN OF
THE NATIONALISTIC MOVEMENT IN TURKEY
IN 1918—1919

The story of the nationalistic movement in Turkey in 1918—1919, despite rich memoirs and scientific literature being in use, rather today can't be considered completely studied and from many points of view requires the additional examination.

May be one of the most intricate and disputable aspects of the story of nationalistic movement is the question of its origin, without the right comprehension of which it would be rather difficult to have objective view of not only the nationalistic movement itself and its ideology but all contemporary history of Turkey in all.

Most of the authors and first of all the native authors of Soviets period referring in their works to the question of origin of the nationalistic movement, describe it as a spontaneously originated, anti-imperialist movement that had a large support from the masses.

However, even in case of superficial survey of such works it attracts attention that they have a limited base of primary sources and are very ideologized and tendentious.

As a result of above mentioned in historical literature has appeared series of misrepresented interpretations of the question of the origin of the nationalistic movement.

But the objective and analytical study of the program documents of movement, as well as the memory's literature and archives, and the rather unbiased approach to the problem itself, gives other view to the story of the origin of the nationalistic movement and proves the firmness of allegations about its spontaneous character, anti-imperialist trend and nationwide scale.

Nationalistic movement originated at the end of 1918 and at beginning of 1919 as a result of the activities of various organizations and persons with unionist (ittihadist) origins. From the beginning the movement hadn't had anti-imperialist character and having as a goal to keep the territorial integrity of the Ottoman Empire was directed against Christian minorities that aim to create their own national formations. The movement hadn't had popular character and didn't enjoy the support of masses. Nevertheless, nationalists using the traditional hierarchy of authorities being formed in Anatolian community were able, even if partially, to secure the participation of masses in the movement. The transition of representatives of local notables and clericals to the side of nationalistic movement was assisted by fact, that most of them participated in massacres and deportations of Armenians and Greeks and were afraid of responsibility for their acts.

ПРИМЕЧАНИЯ

1 В силу того, что временные рамки данной статьи охватывают в основном период с 1918 по 1919, когда Мустафа Кемаль не полностью контролировал националистические движения, в статье отдают предпочтение терминам «индивидуальность» и «националистическая».

² *F. Вольфш* *Византизм, Славянство и национализм, 1781-1848, West's Ideology in Europe 1875-1914*, 1991, т. 24.

³ *А. М. Шамурданов*, Национально-освободительная борьба в Турции в 1918—1923 гг. М., 1966, с. 328. См. также: *С. А. Аралов*, Воспоминания советского дипломата 1922—1923, М., 1960; *Г. Астахов*,

От султаната к демократической Турции. Очерки из истории кемализма, М.—Л., 1926; *И. Булаев*, Национальная революция на Востоке, Проблемы Турции, Л., 1925; *Г. Б. Гарибджанян, Е. К. Салмасян*, К вопросу о характере национально-освободительной войны в Турции.—Вестник армянской Армении, Ер., 1982, № 3; *Э. Ю. Гасанов*, Об идеологии национально-освободительного движения в Турции и роли Кемали Ататюрка в ее развитии—Турция: история и современность (сборник статей), М., 1988; *В. А. Гурко-Кржижак*, История революции в Турции, М., 1923; *И. Д. Желаяков*, Антиимпериалистическая борьба турецкого крестьянства Западной Анатолии в 1919 г.—Ученые записки ЛГУ, № 256, Восточный факультет, Серия востоковедческих наук, выпуск 7, 1958;

Ирредуэт, Движущие силы кемалистской революции, М.—Л., 1928;

А. Ф. Маллер, Очерки новейшей истории Турции, М.—Л., 1948; Новейшая история Турции, М., 1968; *А. Д. Новиков*, Крестьянство Турции в последние время, М., 1959; *М. П. Павлович*, Восток в борьбе за независимость, М., 1980; *М. П. Павлович*, Кемалистское движение в Тур-

ция.—Красная Новь, М., 1921, № 1; *Н. Соколовский*, Очерки современной

Турции, Тиф., 1923; *М. В. Фрумке*, Посадка в Ангору.—Неизвестное

и забытое: публицистика, мемуары, документы, письма, М., 1991; *Н. Э.*

Эфендиева, Борьба турецкого народа против французских оккупантов

на юге Анатолии (1919—1921). Баку, 1966.

⁴ *Kinross Lord*, Atatürk, The rebirth of nation, London, 1965; *B. Le-*

vis, The Emergence of Modern Turkey, London, 1961; *E. G. Mears*, Mo-

dern Turkey, N. Y., 1924; *V. C. Aştun*, Sivas Kongresi, Ist., 1963; *F. R.*

Afay, Çankaya, Atatürk devri hatıraları, Dünya yayınları, 5; *S. S. Aydemir*,

Tek Adam, Mustafa Kemal, Ist., 1975; *T. Büyüklüoğlu*, Atatürk Ana-

doğu'da, Ankara, 1959. *A. M. Çay, Y. Kalafat*, Doğu ve Güneyüğü Ana-

doğu'da Kuray-ı Milliyet hareketleri, Türk kültürü enstitüsü yayınları, 90,

seri III, sayı: A 30, Ankara, 1997; *T. Özbilgin*, Millî mücadele başlan-

ken, Birinci kitap Modros mücadelelerinden Sivas, Ankara, 1989; *E. B. Şa-*

potayo, Ker al Atatürk ve millî mücadele tarihi, Ist., 1958; *F. Teceloğlu*,

Atatürk'le Samsun'a çıkanlar, Kültür ve Tarih Bakanlığı Yayınları, 757,

Atatürk dirisi, 24, Ankara, 1947; T. Çnal, Türk siyasi tarihi 1700, den 1958 e kadar, Ankara, 1955. Вместе с тем следует отметить, что за рубежом в последние десятилетия опубликованы ряд работ, авторы которых пытаются, помимо сложившихся стереотипов, дать более объективные и беспристрастные взгляды на все аспекты историко-политического движения и в частности, вопроса его зарождения. См., например, D. A. Rustow, The army and the founding of the Turkish Republic, "World Politics. A Quarterly Journal of International Relations", Vol. IX, № 4, July 1954, Princeton; C. Keyder, State and Class in Turkey. A study in capitalist development, L.—N. Y., 1987; B. Toprak, Islam and political development in Turkey, Leiden, 1981; E. J. Zürcher, The Unionist factor. The rôle of Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905—1926, Leiden, 1984; T. Atam, Türk ulusal kimligi ve Ermeni sorunu, Ist., 1992; D. Avcioğlu, Millî kurtuluş tarihi, Ist., 1974—1976; D. Avcioğlu, Türkiye'nin düzeni (Dün-bugün-yarın), Ist., 1976; F. Başkaya, Batılılaşma, Çağdalaşma, kalkınma, Paradigma'nın iflası. Resmî ideolojinin eleştirisine giriş, Ist., 1991; B. Tanör, Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918—1920), Ist., 1992; S. Yerastmos, Azgelişmişlik sürecinde Türkiye, Ist., 1977.

² B. Tanör, Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918—1920), Ist., 1992, ss. 11—12.

³ D. A. Rustow, The army and the founding of the Turkish Republic—World Politics. A Quarterly Journal of International Relations, Vol. XII, № 4, July 1954, p. 541.

⁴ E. J. Zürcher, The Unionist Factor. The rôle of Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905—1926, Leiden, 1984.

⁵ E. J. Zürcher, Ibid., p. 104.

⁶ D. A. Rustow, Ibid., E. J. Zürcher, Ibid.

⁷ T. Z. Tanaya, Türkiye'de siyasal partiler. Cilt II. Mütevekkil dönem 1918—1922. İstanbul, 1986, Genişletilmiş ikinci baskı, s. 52.

⁸ T. Z. Tanaya, Ibid., ss. 97—98.

⁹ R. Orbay, "Rauf Orbayın Hatıraları"—Yakın Tarihimiz, c. I—III, İstanbul, 1982, s. 33. Çev. no S. Turan, Türk Devrim Tarihi, 1 kitap. İmparatorluğun çöküşünden ulusal direnişe, Ist., 1991, s. 163.

¹⁰ E. J. Zürcher, Ibid., p. 93.

¹¹ T. Z. Tanaya, Ibid., s. 480.

¹² T. Z. Tanaya, Ibid., s. 90.

¹³ T. Z. Tanaya, Türkiye'de siyasal partiler, 1859—1952. İstanbul, 1952, ss. 481—482.

¹⁴ D. Avcioğlu, Millî kurtuluş tarihi, 3 kitap, Devrimin yapısı ve kuruluşundan sonra Türkiye, Ist., 1976, s. 1287.

¹⁵ E. J. Zürcher, Ibid., p. 118.

¹⁶ D. A. Rustow, Ibid., pp. 542—543.

²⁹ *D. Avcioğlu*, Türkiye'nin düzeni (dün-bugün-yarın), s. 291.

³⁰ *T. Z. Tanyo*, Türkiye'de siyasal partiler, s. 481-482.

³¹ *Мусрефа Кемал*, Путь новой Турции, т. 1, с. 7-8.

³² *V. C. Aşkun*, Sivas Kongresi, İst., 1963, s. 73.

³³ *Мусрефа Кемал*, Путь новой Турции, т. 3, с. 282-284.

³⁴ *D. Avcioğlu*, Millî kurtuluş tarihi. 1 kitap, Emperyalizm karşısında Türk aydınının aygınlığı ve tam bağımsızlık, İst., 1974, s. 21.

³⁵ *D. Avcioğlu*, İbid., s. 23.

³⁶ *D. Avcioğlu*, İbid., s. 22.

³⁷ *S. Yerastimos*, Azgelişmişlik sürecinde Türkiye, cilt 3-1, Dünya haritasından 1971'e, İstanbul, 1977, ss. 1202-1203.

³⁸ *Greek Allocuties in the Vilayet of Smyrna (May to July 1919)*, Inedited documents and evidence of english and french officers (1st series), Published by the Permanent Bureau of the Turkish Kongress at Lausanne, Lausanne, 1919.

³⁹ *Мусрефа Кемал*, Путь новой Турции, т. 1, с. 290.

⁴⁰ *B. Tanör*, Türkiye'de de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920), İst., 1922, s. 34.

⁴¹ *S. Turan*, Türk Devrim Tarihi, 2 kitap, Ulusal direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne, İst., 1992, s. 57.

⁴² *D. Avcioğlu*, Millî kurtuluş tarihi, 1 kitap, s. 8.

⁴³ *Documents of British Foreign Policy, 1919-1939*, 1st series, vol. IV, 1919, London, 1952, № 439.

⁴⁴ *A. Toyndes*, The Western question in Greece and Turkey, New York, 1922, p. 145.

⁴⁵ *F. R. Atay*, Çankaya, I. cilt, ss. 165-168. Цит. no: *D. Avcioğlu*, Millî kurtuluş tarihi, 1 kitap, s. 32.

⁴⁶ *D. Avcioğlu*, Millî kurtuluş tarihi, 3 kitap, rs. 1050.

⁴⁷ *N. Kaymaz*, Kurtuluş savaşının tarihsel konumu, Belleten, cilt: XI, № 160, Ekim 176, Ank., s. 607.

⁴⁸ Из воспоминаний *Нсметы Немею*, опубликованных в газете „Ulus“, 28. 04. 62.-Цит. no: *D. Avcioğlu*, Türkiye'nin düzeni (dün-bugün-yarın), İstanbul, 1976, s. 281.

⁴⁹ *S. S. Aydemir*, Tek Adam, Mustafa Kemal, 2 cilt, İst., 1975, s. 22.

⁵⁰ *E. M. Dazdag*, Mehmed Akif Ersoy, KTB yayınları: 932, Türk büyükler dizisi: 97, Ank., 1983, s. 72-73.

⁵¹ *S. S. Aydemir*, İbid., s. 309.

⁵² *E. B. Sapolyo*, Kemal Atatürk ve millî mücadele tarihi, 3. baskı, İst., 1958, s. 374-356.

- ¹⁴ D. Arcoğiu, Millî kurtuluş tarihi, 3 kitap, 8s. 963.
¹⁵ Ibid., s. 992—993.
¹⁶ F. Başkaya, Ibid., s. 44.
¹⁷ D. Arcoğiu, Türkiye'nin düzeni (dünya-buğün-yarın), s. 311.
¹⁸ F. Başkaya, Ibid., s. 40.
¹⁹ F. R. Atayt Çankaya Atatürk devri hatıraları, 2. cilt, Dünya yayınları: 5, 418.

ТУРЕЦКИЙ ИСТОРИК О ПОЛИТИЧЕСКИХ СОБЫТИЯХ
1876—1878 гг. В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ

В 1926 г. в журнале Турецкого исторического общества — «Тюрк тарихи и эдживюени междувасы» появилась статья Абдуррахмана Шерефа, озаглавленная «Смерть султана Абдул Азиза».¹

Как известно, в ночь на 30 мая 1876 г. в результате дворцового переворота султан Абдул Азиз был низложен, и на престол вступил Мурад V. Одним из организаторов этого переворота был Мидхат-паша — лидер турецких конституционалистов. В условиях острого внутри- и внешнеполитического кризиса, охватившего в те годы страну, потрясавших основы империи мощных национально-освободительных движений, угрозы вмешательства великих держав единственной «панацеей от всех бед» представлялось Мидхату принятие конституции.

Убедившись, что при султани Абдул Азизе цель его недостижима, он занялся непосредственной подготовкой к дворцовому перевороту. Для осуществления своих замыслов Мидхат-паша пытался заручиться поддержкой части недовольной султаном крупной бюрократии и армейской верхушки, в частности, личного врага Абдул Азиза — военного министра Хюсейна Авни-пашы.² В то время как Мидхат-паша хотел склонить Мурада V, известного своими либеральными взглядами, к принятию конституции, целью другого руководителя переворота — Хюсейна Авни-пашы — было лишь устранение «неудобного» султана. Фактически со вступлением на престол нового султана, блок конституционалистов с

феодално-бюрократической верхушкой, считавшей свою задачу выполненной, распался.

После смещения с престола Абдул Азиз находился под стражей во дворце Топкапы. Этот дворец напоминал ему кровавых событиях прошлого: убийстве Селима III и Мустафы IV. Кровавые призраки прошлого и смутные подозрения мучили султана. Страшная ненависть, которую питал к нему сераскер Хюсеин Авни-паша, желание Мидхат-паши устранить его, как препятствие на пути осуществления своих замыслов, укрепляли его в уверенности, что готовится убийство. В отчаянии он пишет письмо султану Мураду с просьбой перевести его из дворца Топкапы, стены которого навевали на него страшные мысли. «Уповаю на бога и на Вашу милость»,—заканчивает он свое письмо.³ Султан Мурад повелел перевести Абдул Азиза во дворец Ферийе в Ортакёе. Но и в этом величественном дворце тот не избавился от страхов и подозрений. По приказу Мидхат-паши, которому поручили надзор за смещенным султаном, была произведена смена часовых, стоявших на страже, при этом было значительно повышено их жалование.⁴

Утром 4 июня во дворец разнеслись рыдания женщины из гарема. На шум тотчас явились Хюсеин Авни-паша и Мидхат-паша, почему-то оказавшиеся поблизости. Султан был мертв. Тело его перенесли в ближайший полицейский участок, затем сообщили об этом событии остальным министрам и докторам. Некто Фахри-бей, который в тот день находился в карауле, рассказал им историю о смерти султана. По его словам, Абдул Азиз утром попросил у матери ножницы и зеркало, чтобы привести в порядок усы и бороду. Затем, оставшись один в комнате, перерезал ножницами себе вены на руках. Служанки, постучав в дверь и не получив ответа, позвали валиде-султан (мать султана). Когда открыли дверь, их взору предстала страшная картина: султан—весь в крови и рядом—орудие самоубийства—те самые ножницы.

Министры не сочли нужным начать расследование. Самоубийство султана они считали вполне естественным в сложившихся обстоятельствах. 19 докторов, совершив осмотр трупа и то только рук, так как Мидхат и Хюсейн Авишпаша заявили им, что покойный не «какой-нибудь там Ахмед или Мехмед-ага, а как-никак падишах», что его нельзя осматривать «со всех сторон», вынуждены были констатировать смерть в результате самоубийства.⁵

По поводу событий, связанных с «убийством» или «самоубийством» султана Абдул Азиза и, самое главное, причастностью к ним Мидхат-паша, в турецкой исторической литературе до сих пор возникают споры. И у той, и у другой версии есть свои сторонники и свои противники. Этот вопрос остается открытым по сей день. Однако следует иметь в виду, что большинство турецких исследователей в качестве основного источника использовали две книги воспоминаний Мидхат-паша, написанные им в годы тюремного заключения в Таяфе и изданные в 1908 г. его сыном Али Хайдаром Мидхатом⁶ и, по всей вероятности, тщательно им отредактированные.⁷ Вторая часть воспоминаний Мидхат-паша носит название «Зерцало удивления»⁸ и содержит подробное описание событий, связанных со свержением султана Абдул Азиза и его смертью. Кроме того, в ней подробно описаны события, связанные с судебным процессом во дворце Йылдыз над Мидхатом и другими, обвиненными в убийстве Абдул Азиза. «Зерцало удивления» написано Мидхат-пашой с целью доказать свою непричастность к убийству свергнутого султана, обосновывая ее полным отсутствием прямых улик против него лично. Более того, Мидхат пытается доказать, что никто из министров, участвовавших в свержении, не был заинтересован в смерти Абдул Азиза, поскольку не питал к нему «личной антипатии». Однако при всей ценности материалов, приводимых Мидхат-пашой в качестве свидетеля и непосредственного участника описываемых им политических событий, к его сведениям о судебном процессе следует подходить с большой осторожностью, ибо и автор, и редактор кни-

ги, естественно, проявили значительную пристрастность в этом вопросе. Материалы русских и западноевропейских авторов также отличаются известной долей тенденциозности, так как их отношение к личности Мидхата определялось конкретными интересами той или иной державы.⁹ Уже в республиканский период в Турции появился ряд исследований, касающихся данной проблемы.¹⁰ Именно их использовали в своих работах советские туркологи Ю. А. Петросян и Н. Е. Фадеева. И хотя турецкие историки имели доступ к некоторым важным архивным материалам, совершенно очевидно, что из имеющегося круга источников они выбирали лишь те, которые не «бросали бы тень» на ставшую почти легендарной в Турции фигуру «отца первой турецкой конституции».

В своей вышеупомянутой статье Абдулрахман Шереф, предпринявший исследование этого вопроса на основе редких архивных материалов, также приходит к выводу, что они не дают окончательного ответа в деле об «убийстве» Абдул Азиза. Однако, стараясь быть объективным, Шереф обращает внимание читателя на тот факт, что Хюсейн Азипаша разработал план убийства низложенного султана и предложил этот план на рассмотрение Мидхат-паша. Правда, свидетели утверждают, что этот план был решительно отвергнут Мидхат-пашой. Кроме того, Ахмед Мидхат-паша возглавлял комиссию, столь поспешно, без должного расследования констатировавшую смерть султана в результате самоубийства. Таким образом, хотя Абдулрахман Шереф не говорит об этом прямо, можно сделать вывод, что по крайней мере, план заговора против султана Абдул Азиза существовал, Мидхат-паша был в него посвящен и, обладавший в то время немалыми полномочиями, ничего не сделал для его предотвращения. Напротив, он сделал все возможное, чтобы укрепить в общественном мнении версию о «самоубийстве». Абдулрахман Шереф пишет также о том, что событие, получившее в турецкой исторической литературе название «Вака-и черкес Хасан» — «Дело черкеса Хасана»,¹¹ в результате которого на квартире Мидхат-паша был убит Хюсейн Азип-

паша, не акт простой мести: убийство могло быть организовано Мидхат-пашой для устранения главного свидетеля и соучастника убийства султана Абдул Азиза, что, в свою очередь, является косвенным доказательством виновности Мидхата в этом преступлении. Известно, что для достижения своих целей Мидхат паша очень часто прибегал к крайне жестоким мерам. Вспомним хотя бы, как им было потоплено в крови восстание четников в Болгарии, где он занимал тогда пост губернатора Дунайского вилаята¹².

Поэтому представляется вполне вероятным, что в условиях, когда Мидхат считал необходимым принятие конституции любой ценой, но что бы то ни стало, он мог решиться на самые крайние меры, вплоть до заговоров и убийств.

События, связанные с изложением и загадочной смертью султана Абдул Азиза—не просто одна из «мрачных страниц» дворцовой жизни, которых немало в истории османского государства. Они ярко отражают всю сложность политической борьбы вокруг принятия первой в истории Турции конституция, которую К. Маркс назвал «куцей конституцией». Серия заговоров и дворцовых переворотов, приведшая к ее принятию, как раз подтверждение слабости социальной базы конституционного движения, слабости его лидеров. И поэтому отнюдь не парадоксален тот факт, что первым в истории Турции конституционный монарх Абдул Хамид II (пришедший к власти, кстати, также в результате переворота, организованного Мидхат-пашой) явился душителем конституции. Сразу же после разгона парламента Абдул Хамид II начал судебное разбирательство против Мидхат-пашы, предъявив ему обвинение в причастности к «убийству» Абдул Азиза. Однако, как справедливо отмечает советский турколог И. Е. Фадеева, на суде в Яылдыз-кешике «судили не убийц Абдул Азиза, а политических врагов царствующего султана, опасавшегося за свою власть и желавшего навсегда разделаться с либеральной оппозицией в стране».¹³ Процесс в Яылдыз-кешике носил явно политическую окраску: не за «отмщение» убийцам дяди ратовал Абдул Хамид II, а

за устранение своего главного политического противника. Осужденный Мидхат-паша был сослан в Хиджаз, в старинный городок Таифа, но, как пишет академик В. А. Гордлевский, «кровавый султан» Абдул Хамид успокоился, только тогда, когда во дворец ему была доставлена «арабская драгоценность» — ларец из слоновой кости, в котором была голова «отца турецкой конституции».¹⁴

Физическая расправа над одним из лидеров конституционного движения в Турции явилась лишь одним из эпизодов начавшегося периода «зулюма», одним из проявлений начавшейся агонии османского феодального абсолютизма, пытавшегося с помощью дозов и казней задуть любые ростки оппозиции в стране.

Таким образом, как видим, архивные материалы, собранные Абдурахманом Шерефом, проливают свет на факты, позволяющие избежать некоторой устоявшейся однозначности в оценке личности и деятельности Мидхат-паши, в известной степени его «идеализации».

Кроме того, они являются ценным источником для изучения политической жизни Турции в 1876—1878 гг. в столь сложный и важный момент в ее истории.

ANUSH HOVHANISSIAN

THE TURKISH HISTORIAN ON THE POLITICAL EVENTS OF 1876—1878 IN THE OTTOMAN EMPIRE

In 1926 on the pages of Turkish „Tarih-i Osmani Mecmuası“ (The Journal of Turkish Historiography Committee) the article of Abdurrahman Sheref „The death of Sultan Abdul-Aziz“ was published. Using rich archives the author tried to investigate the causes and circumstances of this „mysterious“ death. These materials are not yet used by Soviet and Armenian historians.

Up toow the events connected with the overthrow and murder of the Sultan Abdul-Aziz were disputable both in Soviet

and reign historiography. The reason is the participation in these events of Midhat-Pasha, who was the leader of Ottoman constitutionalist movement. With the publication of above-mentioned article new documents were put into scientific circulation, that allowed historians to avoid the „idealistic“ estimation of the personality of the „father“ of the first Ottoman constitution. The article of Abdurrahman Sheref is an interesting and useful source for the research of Ottoman political history of 1876—1878.

The conclusions on Abdurrahman Sheref's article are important: the constitution adopted by force can't be durable, as well as the political leader (Midhat-Pasha) using violent methods for coming to power will be the victim of violation (the murder of Midhat-Pasha later by Abdul-Hamid) himself.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ *Абдурахман Шериф*—последний официальный историограф Османской империи «живи и живи», основатель «Общества по изучению османской истории». *Abdurrahman Sheref. Sultan Abdülaziz'in vefatı. „Türk Tarih Encümeni Mecmuası“*, № 83, İstanbul, 1923, с. 321—324 (арабск. шрифт).

² Об этом см. подробнее: *E. Z. Karal. Osmanlı tarihi*, с. VII, Ankara, 1955, с. 385—387; Ю. А. Петросян «Новые османцы и борьба за конституцию 1876 г. в Турции», М., 1958.

³ *E. Z. Karal. Op. cit.*, с. 356.

⁴ *Abdurrahman Sheref. Op. cit.*, с. 327.

⁵ *Abdurrahman Sheref. Op. cit.*, с. 333.

⁶ Дав Хайдар Мидхат написал книгу об отце, см: *Allı Haydar Midhat. Midhat Paşa, sa vie, son oeuvre*, Paris, 1908.

⁷ *Midhat Paşa. Hayatı siyasiyesi hizmetli menâi hayatı. Birinci kitap. İstanbul, 1325 (1909)* (арабск. шрифт). *Midhat Paşa. Feryat ve figanları, İstanbul, 1326 (1910)* (арабск. шрифт).

⁸ *Midhat Paşa. Mirat-ı hayret, İstanbul, 1325 (1909)* (арабск. шрифт).

⁹ Например, Записки графа Н. П. Коковьева, 1875—1877.—Исторический вестник, кн.: 1—7, 1914; В. А. Теплоу. Смутное время и дворцовый переворот в Константинополе, СПб., 1897; *Léonzon le Duc. Midhat Paşa, Paris, 1877*; Т. *İşiksal. Midhat paşa hakkında tağlil elçisi Layard'ın düşüncükleri,—„Belgelerle Türk Tarih dergisi“*, № 2, İstanbul, 1957:

B. N. Şimsir, İngiliz belgelerine göre Midhat paşanın düşürülmesi ve sürgüne edilmesi.—*Belgelerle Türk Tarih dergisi**, № 10, İstanbul, 1968; *Benolt-Branswik*. La vérité sur Midhat Pacha, Paris, 1877.

¹⁰ *B. S. Baykal*, Midhat paşa hakkında yeni yayınlar ve görüşeler.—*Tarih araştırmaları dergisi**, s. 4, № 6–7, Ankara, 1966; *M. K. Inal*. Osmanlı devrinde son sadrazamlar, c. II–III, İstanbul, 1941–1942; *I. H. Uzunçarşılı*. Midhat paşa ve Yıldız mahkemesi, Ankara, 1967; *I. H. Uzunçarşılı*. Sultan Abdülaziz vakasına dair vakonövis Lutfi efendi'nin bir risalesi.—*Bülleten**, c. 7, № 28, Ankara, 1923.

¹¹ *I. H. Uzunçarşılı*. Çerkes Hasan vaka'sı.—*Bülleten*, c. IX, № 33, Ankara, 1945, s. 89–133.

¹² См об этом подробнее: *Н. Е. Фадеева*. Мидхат-паша (жизнь и деятельность). М., 1977, с. 14–39; *Р. А. Сафросям*. Доктрина османов в политической жизни Османской империи. Ерван, 1985, с. 63–79.

¹³ *Н. Е. Фадеева*. Мидхат-паша..., с. 127.

¹⁴ *В. А. Гордлевский*. Султан Абдул Хамид II—тиран и узник. Собр. соч., т. III, М., 1962, с. 65.

РУБЕН СААКЯН

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Исследователи истории геноцида слово «геноцид», разумеется, могли употреблять только после появления этого термина. Одним из первых, кто ввел его в научный оборот, был Джозеф Гутман, автор брошюры «Начало геноцида. Краткая оценка резни армян в годы первой мировой войны», изданной в Нью-Йорке в 1948 году.¹

Если вспомнить методы, которые применялись в исследованиях проблемы геноцида, то они значительно различались. Советскими историками, например, за исключением ряда армянских авторов, не создано ни одной работы, посвященной трагедии ставших жертвой геноцида народов. В изданной в Москве в 1968 году брошюре М. Н. Андрюхина «Геноцид в политике империалистических государств»² нет ни одного слова о геноциде армян, а в вышедшей в 1985 году в Москве на русском и английском языках крайне политизированном сборнике статей под заглавием «Геноцид» лишь упоминается о том, что армянские погромы оставили глубокий след в европейской истории³. Этот подход можно объяснить тем, что исходя из марксистско-ленинской идеологии, геноцид рассматривался как следствие политики империалистических держав, причем игнорировался вопрос о непосредственной ответственности государства, совершившего это преступление.

Следует отметить, что еще в первые годы после Октябрьского переворота эту методологию применяли исследующие

национальный вопрос в Османской и кемалистской Турции востоковеды во главе с Михаилом Павловичем, разоблачая царскую и восхваляя восточную политику советской России и установившиеся «новые» отношения с Турцией Мустафы Кемал-паши. При этом они были знакомы с оценкой событий 1915 года, данной Кемалем. Я имею в виду речь, произнесенную Кемалем перед нотаблями Ангоры 31 декабря 1919 года:

«... Все, что случилось с немусульманскими элементами, живущими в нашей стране, является результатом проводимой ими политики сепаратизма, политики, инспирированной иностранными интригами и представляющей собой злоупотребление теми привилегиями, которые мы им предоставили.

Во всяком случае, нежелательные события (?!—Р. С.), которые имели место в Турции, имеют множество причин, множество извиняющих обстоятельств»⁴ (выделено мною—Р. С.).

Это не было случайным, ибо тогдашние большевистские лидеры (В. И. Ленин, Л. Д. Троцкий, А. Зиновьев и др.) не считали «удобным» осудить совершенное над армянским народом преступление, однако они сочли удобным приютить в Москве в 1920 году одного из главных виновников трагедии армян Энвера-пашу и даже оказать ему денежную помощь золотом⁵. В этот период они пытались использовать Энвера против англичан на Ближнем Востоке и в Средней Азии, а также для распространения социалистических идей среди угнетенных народов Востока. Дело в том, что руководители Коммунистического Интернационала, делеющие мечту о мировой революции, рассматривали именно кемалистскую Турцию как базу для распространения идей социализма на всем мусульманском Востоке. Этим следует объяснить установление ими контактов даже с такими однозвонными личностями, как Энвер-паша, одним из бывших вершителей судеб Османской империи. Отсылая читателя к работе А. Х. Бабаходжаева «Провал панисламистской авантюры английского ставленника Энвера в Средней Азии в 1921—1922 годах», к брошю-

ре Джемалья Кутая «Энвер-паша против Ленина»,⁶ к статье французского историка Поля Дюмона «Энвер-паша и партия народных советов»,⁷ приведем лишь несколько фактов из книги Жака Дерожи «Операция Немезис»,⁸ в которой говорится о контактах Энвера в Берлине с представителем III Коммунистического Интернационала Карлом Радеком.*

Что касается историков Советской Армении, они также, разумеется, не могли избежать влияния коммунистической идеологии, однако ради справедливости надо сказать, что ряд из них, пренебрегая опасностью быть обвиненными в национализме и антисоветизме, пытались исследовать события 1915—1922 гг. с научной добросовестностью, оставаясь верными принципам историзма.⁹

* Об одной из встреч со «своим большевистским другом» Энвер писал Джемаль-паше следующее: «Наш большевистский друг вышел из тюрьмы. Здесь наши большевистские друзья согласны помочь нам в рамках тех идей, которые мы обсудили в течение наших переговоров. Вот моя позиция сейчас в основных чертах: 1. Освободить мусульманские нации 2. Учитывая, что империалистический капитализм является нашим общим врагом, сотрудничать с социалистами. 3. Принять принципы социализма при условии, что они должны быть приспособлены к тем мусульманским догмам, которые управляют внутренней жизнью и деятельностью мусульманских стран» (*Jacques Drogz, Opéra Ion Néméüs, Paris, 1986, p. 280*). Один из биографов Энвера приводит документ от января 1921 г., в котором говорится, какие суммы получал Энвер в Москве и как он их распределял. Вот этот документ полностью: «Дотация Берлинскому центру—10 тысяч марок; Джемаль Азми-бей—6 тысяч марок; Талаат-паше—10 тысяч марок; Азми-бей—6 тыс. марок; бывшему военному министру Русухи-бей—6 тыс. марок; Ваха Бейю (Бехзетдину Шакиру)—6 тысяч марок; Илмас-бейю—6 тысяч марок; Шехиб Арслан-бейю—2,5 тысячи марок; для отправки в Стамбул—14 тыс. марок; газете—15 тысяч марок; Джемаль-паше—6 тыс. марок; Бедри-бейю (бывшему начальнику Константинопольской полиции)—6 тыс. марок; Зех-бейю—6 тыс. марок. Всего 115 тысяч 500 марок», *S. S. Aydemir, Ma cedolu'dan Ortış'na Enver Paşa. Uçün II : II, İstanbul, 1972, s. 520*.

Как видно, в списке «пособия-помощи» осуждены заочно Стамбульским военным трибуналом к смертной казни лидеры младотурок Талаат, Джемаль, Бехзетдин-Шакир и палач трагедии армян Джемаль Азми-бей. Что касается самого Энвера, то

Этому способствовало и то, что благодаря усилиям первого секретаря ЦК компартии Армении Якова Заробина удалось заполучить согласие Москвы на проведение в Ереване собрания, посвященного 50-летию геноцида армян.

Одновременно следует отметить, что целый ряд работ, посвященных истории армянского вопроса, новой истории Турции, в частности, событиям 1915—1922 годов, был создан без использования первоисточников, соответствующих документов и материалов на иностранных языках, хранящихся в зарубежных архивах. В результате это привело к односторонности и, зачастую, замене критико-аналитического подхода описательно-фактологическим.

Теперь посмотрим, какие методологические подходы применяются зарубежными авторами.

Известно, что методологические подходы зачастую обусловлены не стремлением постичь историческую истину, а теми задачами, которые тот или иной исследователь или исследовательская группа перед собой ставит. Так, например, созданная в 1931 г. в Анкаре по инициативе и под непосредственным наблюдением М. Кемалю «Турецкое историческое общество» (*Türk Tarih Kurumu*) преследовало не столько научные, сколько политические цели. Историкам было вменено в обязанность путем коренного пересмотра всемирной истории «доказать» четырехтысячелетнее присутствие турок или тюркоязычных племен в Малой Азии и особенно в Анатолии. Исследования должны были быть направлены к этой основной цели, для достижения которой все средства были хороши, в том числе умалчивание, бездоказательное

он из сумм, полученных им в Москве, выделка себе десять золотых (§. S. *Aydemir*. Указ. соч., с. 550—551). Из того же источника мы узнаем, что в Москве Энверу предоставляли роскошный особняк, смотрящий на Кремль, где Энвер встречался с Радеком, Вознесенским, Джемалем и Халля-беом (§. S. *Aydemir*. Указ. соч., с. 563). Более подробно об этом см. Р. Г. Саакян. Большевики и Энвер-паша. — Трестер АН Армении 1991, № 6, с. 3—7 (на арм. яз., резюме на русск. яз.).

отрицание или прямая фальсификация истории целого ряда народов, тысячелетними проживавших на этих территориях.

К сожалению, этот порочный метод был принят археологами, историками и искусствоведами Советского Азербайджана, которые, получая постоянную поддержку и поощрение высшего руководства своей страны, в 1960—1970-е годы создали под руководством академика Зия Буниятова «оригинальную» школу присвоения истории и культуры армянского народа. Именно им принадлежат лавры создателей антиистории Армении, в том числе Арцаха-Карабаха.

Упомянутое выше «Турецкое историческое общество» в своем ежемесячном периодическом издании—журнале „Belleten“, а также в многочисленных работах, вышедших отдельными томами, представляет события 1915 года крайне односторонне, на основе тенденциозно отобранных материалов, как правило, обходя молчанием труды наиболее авторитетных зарубежных авторов. В то же время документальные материалы и работы русских, английских, французских и американских авторов игнорируются на том основании, что они принадлежат к странам, восставшим с Турцией в первой мировой войне. Что же касается документов, хранящихся в архивах стран-союзниц Турции—Германии, Австро-Венгрии и Болгарии, или уже опубликованных сборников дипломатических документов, то они попросту замалчиваются, т. е. их невозможно опровергнуть.

Как бы ни казалось странным, многие современные турецкие историки продолжают использовать официальную турецкую версию 80-летней давности о причинах массовой депортации армян в Турцию, объясняя ее необходимостью «временного переселения» армян подальше от русско-турецкой границы. И в этом случае турецкие авторы игнорируют тот факт, что вилайеты Анкары, Сиваса, Кесарии, Коньи, Кастамону, Малатии и Харберда были очень далеки от театра военных действий. Из авторов, отстаивающих эту официальную версию, укажем наиболее известных: профессор Юсуф Хикмет Баюр, Эзвер Зия Карал, Тюрккаяя Ата-

ев, Салыхи Сонвел, Билал Шимшир, а также Кямуран Гюрюн, Мехмед Ходжаоглу, Ивайеттулла Джемаль Озкая, Мимкемаль Йоке и т. д.¹⁰ Как известно, упомянутую версию в свое время аргументированно опровергли проф. Андрей Мандельштам,¹¹ доктор Йоганнес Лепсиус,¹² посол США в Турции Генри Моргентау¹³, французский историк Рене Пинон,¹⁴ крупнейший историк Арнольд Тойнби,¹⁵ лорд Джеймс Брайс,¹⁶ американский юрист и историк Герберт Адамс Гиббонс,¹⁷ известные востоковеды Жак де Морган,¹⁸ Йозеф Маркварт¹⁹ и другие, а в послевоенный период армяские, российские, французские, американские, английские и другие авторы.²⁰

Одним из методологических доводов турецких авторов при комментировании ими факта депортации и массового уничтожения западноармянского населения является то, что «армянский случай» (по их определению) имел место в условиях мировой войны, поэтому оценка случившегося должна вытекать из этого важнейшего фактора. И в этом случае делается попытка умолчать принятую Организацией Объединенных Наций 9 декабря 1948 г. Конвенцию «О предупреждении преступления геноцида и наказании за него», первая статья которой гласит:

«Договаривающиеся стороны подтверждают, что геноцид, независимо от того, совершен ли он в мирное или военное время, является преступлением, которое нарушает нормы международного права и против которого они обязуются принять предупредительные меры и наказать за его применение» (выделено мною.—Р. С.).

Игнорирование совершенно очевидных фактов привело также к масштабам, что известные исследователи геноцидов доктор Ив Тернон и профессор Пьер Видаль-Накэ называли турецкую историографию «историографией отрицания»²¹.

Следует отметить, что в конце 1980—начале 1990 гг. появились работы, в которых делаются попытки по-новому осмыслить османскую историю, не избегая острых углов и не повторяя основных положений официальной истории Турции—

«Тариха». Так, Таксин Джелаль в статье «Турецкий взгляд на армянский вопрос» пишет, что настала пора прямо и честно сказать о причинах, приведших к ликвидации армян в Османской Турции. Одну из побудительных причин автор видит в стремлении сделать Турцию однородной, родной исключительно для турок. Другая, по его мнению, экономического и нравственного характера: «Очевидно, что тысячелетний тяжелый труд и умение армян, этого народа пахарей, животноводов и особенно ремесленников, традиционно лучших и наиболее известных на Ближнем Востоке, а также коммерсантов, верно сгруппировавшихся вокруг своей просветительской церкви, привели к относительно процветанию, которое вызвало подозрение в их мусульманских соседях—турках, курдах и выходцах из Кавказа—членов умма—исламской общины—опоры империи. Процветание, которое возбудило у последних желание грабить, вымогать и в конечном счете экспроприировать этих слишком дерзких неверных (гяуров)».²²

Отметим и книгу Танера Акчяма «Турецкое национальное «Я» и армянский вопрос», переведенную на русский язык и изданную в Москве в 1995 году, в которой автор говорит о геноциде армян и сравнивает его с геноцидом евреев.²³

Свою оценку событий 1915 г. дал профессор Бохумского университета Фикрет Аданыр в докладе на армяно-германской научной конференции в Ереване в октябре 1994 года: «В 1915 году младотурецкое правительство допустило большую ошибку, организовав депортацию армян. Это была настоящая катастрофа, которая и в сегодняшнем определении именуется геноцидом».²⁴

Некоторые исследователи рассматривают геноцид как конкретный акт, вне зависимости от его побудительных причин. В случае с армянами, как известно, это был армянский вопрос, продиктованный стремлением западных армян освободиться от векового турецкого гнета. Подобное стремление в европейских владениях Османской империи увенчалось ус-

пехом, и сегодня ни один исследователь не пытается отрицать закономерность и справедливость освобождения балканских народов—греков, черногорцев, сербов, болгар, румын и албанцев. Просто армянам в силу объективных и субъективных причин не удалось реализовать свое законное право, как это удалось сделать перечисленным выше народам. Однако трудно согласиться с попытками путем ревизии прошлого, неоспоримых исторических фактов доказать обратное.

Некоторые исследователи рассматривают проблему геноцида в связи с политикой тоталитарного государства. Французские, английские и американские авторы квалифицируют геноцид как результат политики тоталитарного государства (Ив Тернион, Кристофер Уокер, проф. Горюниц и др.) или же как результат идеологических установок подобного государства, которые приводят к наиболее крайним решениям (Р. Смит, Ж. Дипаритян, Р. Мелсон и др.)²⁵. Ив Тернион, например, исследуя эту проблему, заключает, что тоталитарное государство, ликвидируя ту или иную категорию своих подданных, в обязательном порядке будет стремиться возложить вину на свою жертву, которая вынудила его убить эту жертву.²⁶ Эту мысль Тернион развивает в своем последнем труде «Криминальное государство. Геноциды XX века», вышедшем в Париже в 1995 г.²⁷

Говоря о методологии исследования геноцида, по нашему мнению, весьма важны подходы в вопросе отбора и использования источников. Некоторые исследователи, выделяя тот факт, что массовый геноцид может запрограммировать и осуществить только государство, на *государственном уровне*, вместе с тем считают, что крайне трудно раздобыть конкретные документы, фиксирующие акт геноцида, ибо осуществляющее его государство с самого начала предусматривает и разрабатывает механизм укрытия преступления и заматания его следов. Они имеют в виду, что приказы давались устно, либо в совершенно секретных телеграммах или же через вторых, третьих лиц или от их имени. Как известно,

десятки авторов на протяжении многих лет пытались опровергнуть приказы Талаат-паши, посланные им губернатору Алеппо об уничтожении депортированных в пустыню армян, утверждая, что, изданные в 1920 г. в Лондоне «Мемуары» Наим-бея от пачала до конца фальшивы.²⁸ Во-первых, проф. Соннел в 1978 г. на трех языках опубликовал те телеграммы Талаата, в которых последний якобы проявлял заботу в отношении насильственно депортированных армян. Во-вторых, турецкому профессору аргументированно ответил известный американский специалист В. Дадрия,²⁹ поэтому я ограничусь вопросом: если бы мемуары Наим-бея с приложением секретных телеграмм Талаата не были обнаружены, значит, геноцида не было? Именно в таких случаях объективный исследователь может прибегнуть и к косвенным фактам. Приведу лишь один пример. На Лозаннской конференции 1923 г. лорд Керзон спросил руководителя турецкой делегации Исмет-пашу: «Если между обоими народами всегда существовали столь счастливые отношения, то как случилось, что три миллиона армян, живших в Малой Азии, уменьшились до 130 000? Покончили ли они самоубийством, или добровольно исчезли? Под каким давлением случилось это уменьшение?... Почему сотни тысяч армян находятся теперь в изгнании во всех странах света, тогда как они должны были бы последовать сердечным приглашениям Турецкого Правительства? Почему, наконец, этот армянский вопрос является одним из самых больших скандалов мира?»³⁰

Американский исследователь Сюзан Блэр, опубликовавшая в 1989 г. секретный отчет и воспоминания генерального консула США в Харберде в 1915—1917 гг. Лесли Дейвиса, замечает, что нечеловеческие поступки, описанные им, были в такой степени невообразимы, что люди попросту не могли представить, что в XX веке подобные вещи возможны, поэтому они вначале не верили в истинность происшедшего.³²

Наряду с выявлением общих закономерностей феномена геноцида, нам кажется, необходимо показать также отличительные стороны каждого конкретного акта геноцида, его по-

будительную причину или причинам. В последние годы у ряда специалистов стало заметным стремление сделать центром исследования геноцид евреев, осуществленный нацистами как в Германии, так и других странах Европы. Бесспорно, это был наиболее массовый, чудовищный акт геноцида — холокост, однако геноцидом было и массовое истребление цыган теми же нацистами. Недавно вспомнили о приказе Гитлера об уничтожении в течение одной недели собранных в концентрационных лагерях цыган, потеря которых составила 350 тысяч человек. Однако ясно, что в обоих случаях причины уничтожения названных народов были не те, что в случае с армянами. Здесь присутствовал момент и этнического конфликта, и доктрина пантюркизма — пантуранизма, и армянский вопрос, и стремление одним ударом экспроприровать все армянское население Османской империи и т. д. Национальный вопрос существовал и у других народов — были вопросы греческий, сербский, болгарский, македонский, албанский, арабский и др. И если этим народам удалось решить свой вопрос, сбросив вековые османские иго, и восстановить свою государственность или же впервые создать свое национальное государство, а армяне стали жертвой геноцида, то это вовсе не должно служить причиной отрицать само существование этого вопроса, как это делал Абдул Гамид, заявляя, что армянский вопрос — это не вопрос армян.²²

В 1980—1990-е годы некоторые авторы выдвинули и стали исследовать психологию как совершившего геноцид народа, так и народа, ставшего жертвой этого преступления. Из туркологов Армении этот вопрос сделал предметом специального исследования профессор Оганес Инджикян в монографии «Социальная психология и геноцид», вышедшей в свет в 1995 году на армянском и русском языках.²³

Ставшие достоянием научного мира попытки официальных турецких кругов подкупить специалистов, занимающихся историей Турции, вызывают потребность еще раз напомнить о научной добросовестности и объективности историка. Не секрет, и история показала это, что для обоснования любо-

то своего тезиса истории может найти в архивах хотя бы некоторое количество фактов и материалов, однако именно в таком случае исследователь должен проявить беспристрастность и не руководствоваться плохо завуалированной политической установкой, как это сделал, скажем, известный историк-армяновед Бернанд Люне в 1993 году, заявив, что то, что случилось в 1915 году, является «армянской версией этих событий». В данном случае налицо не только научная недобросовестность, но и бы сказал научная нечистоплотность, ибо в изданной в 1961 г. на английском языке книге «Возникновение новой Турции» он писал о гибели полутора миллионов армян, называя это холокостом,³⁴ а в вышедшем в свет в 1988 г. французском издании этой книги он попросту вычеркнул эту свою оценку. Между тем опубликованные в 1980—1990-е годы новые труды подтверждают, что никакой армянской версии не существует. Есть признанная многими известными специалистами оценка: трагедия армян в годы первой мировой войны является результатом настоящего геноцида. И именно эти авторитеты опровергают единственно существующую версию—*турецкую версию*.³⁵

По нашему мнению, сегодня, в конце XX века, нет необходимости добывать «дополнительные» факты для подтверждения геноцида армян, т. к. новые факты могут лишь дополнить детали, но не опровергнуть случившееся, ибо 80 лет назад имел место геноцид—целый цивилизованный народ был изгнан из своей исконной родины, уничтожен или рассеян по всему миру, а созданные им духовные и культурные ценности уничтожены или присвоены осуществившим этот геноцид государством.

Поэтому, нам кажется, необходимо направить усилия на ознакомление мировой общественности с историей всех геноцидов, всех преступлений, совершенных против человечества и человечности, добиваясь того, чтобы Организация Объединенных Наций решительно осудила их, ибо каждое неосужденное преступление, каждая вопиющая несправедливость рождает чувство мести и в конечном счете приводит к новым насилиям, новым погромам, к геноциду.

METHODOLOGICAL ISSUES OF THE ARMENIAN
GENOCIDE HISTORIOGRAPHY

The methodological approach of a historian to the problem during its investigation often is conditioned not by the aspiration of grasping the historical truth, but by the problems which the historian is putting before himself. For example, the Soviet historiography, since first years of the October upheaval wasn't interested in opening of real causes of the Armenian genocide in the Ottoman Empire in 1915—1916, as according to the Marxist-Leninist methodology this country was considered on'y as a victim of the policy of the imperialistic powers. At the same time the question of the responsibility of the powers, which had committed an act of genocide, was passed over in silence. On the basis of the Turkish methodology is laying the version of nearly 60 years remoteness, which is the following: the events which have happened with the Armenian „elements“ in Turkey during the First World War were the result of the prussian attitude of Armenians, which made the Turkish authorities temporarily „move“ Armenians to the places far from the Turkish-Russian frontier. The Turkish historians are denying the fact of the genocide also on the grounds that there wasn't any plan of destruction or extermination of Armenians by means of deportation. At the same time the Turkish historians are ignoring the documents and arguments of the impartial Western specialists. A number of French, English and American investigators are examining the phenomenon of the genocide as a result of ideological conceptions of the totalitarian power, which is able to carry out a genocide, hiding all the signs of the crime. Some foreign sociologists while opening the common regularities of the phenomenon of the genocide, for some reason are avoiding of showing the motives of each concrete act of the genocide, which can lead to one-sided estimations.

In the 1980–90-s a number of authors are trying to investigate scientifically the psychology of both the people who committed the genocide and the people who became the victim of the genocide this crime. That is very important for working out the measures for the prevention of forcible acts of different kinds, which can lead to the genocide.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ *Joseph Guttman. The Beginnings of Genocide. A brief Account of the Armenian massacres in World War I.* New York, 1948.

² *М. Н. Андрюхин. Геноцид в политике империалистических государств.* М., 1967.

³ *Genocide.* Progress Publishers, Moscow, 1985, p. 9.

⁴ *Кемаль Ататюрк. Путь новой Турции.* т. II, М., 1934, с. 300–301.

⁵ Об этом см.: *Р. Г. Саакян. Большевики в Энвер паша.*—Траблер НАН РА, 1991, № 6, с. 3–4 (на арм. яз.).

⁶ *Sevil Karay. Enver Paşa Leninle Karşı.* İstanbul, 1956

⁷ *Paul Dumont. La fascination du bolchévisme. Enver Pacha et le parti des Soviets populaires.* „Cahiers du monde russe et soviétique”. Paris, avril-juin 1975, p. 144–157.

⁸ *Jacques Dérogy. Operation Nemesis. Les vengeurs arméniens.* Paris, 1986.

⁹ См., например: *Е. К. Саркисян, Р. Г. Саакян. Фальсификация новой истории армянского народа в турецкой историографии.* Ереван, 1963 (на арм. яз.); То же на англ. яз.). *Е. К. Sarkissian and R. G. Sahakian. Vital issues in Modern Armenian History.* Watertown, Mass, 1965. *Дж. С. Кармелосян. Западная Армения в годы первой мировой войны.* Ереван, 1965 (на арм. яз.); *Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов.* Под ред. проф. М. Г. Нерсисяна. Составители: *М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян.* Ереван, 1966 (Второе изд. 1982)

¹⁰ *У. Н. Bayar. Türk İnkılabı Tarihi, kısım 3.* Ankara, 1962; *E. Z. Karat. The Armenian Question.* Ankara, 1975; *T. Atabe. A brief glance at the Armenian Question.* Ankara, 1981; *S. R. Sonyel. Ermeni Tehciri ve belgeler.* Ankara, 1978; *Idem. The Ottoman Armenians. Victims of Great Power Diplomacy.* London, 1981; *B. Simsir. The Genesis of the Armenian Question.* Ankara, 1984; *K. Garan. Le Dossier armenien.* Paris, 1984; *M. Hocaoğlu. Arsliv vesikariyle tarihte ermeni mezalimi ve Ermeniler.* İstanbul, 1976; *I. C. Ozkaya. Le peuple armenien et les tentatives de réduire le peuple turc en servitude.* İstanbul, 1971; *Min Kemal Öke. The Armenian Question 1914–1923.* Nicosia, 1938, etc.

¹¹ *A. Mandelstam*. Le sort de l'Empire Ottoman. L'Asie—Paris, 1917, p. 249, 277, 278.

¹² *J. Lepsius*. Le rapport secret sur les massacres d'Arménie. Publication avec une préface par René Pinon. Paris, 1918, p. 45—46, 128—129.

¹³ *Ambassador Morgenthau's story*. Garden-City—New York, 1918, p. 301—304.

¹⁴ *René Pinon*. La suppression des Arméniens. Méthode allemande—travail turc. Paris, 1916, p. 28, 30.

¹⁵ *A. Toyndee*. The Armenian Atrocities. A Murder of a Nation. London, 1915, p. 6.

¹⁶ *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—1916*. London, 1916, p. 656.

¹⁷ *Г. А. Губбомс*. Последние дни в Армении. Факты и ответственности. Пер. с англ. СПб., 1916.

¹⁸ *J. de Morgan*. Contre les barbares de l'Orient, Etudes sur la Turquie. Paris—Nancy, 1918.

¹⁹ *J. Markwart*. L'origine et la reconstitution de la nation arménienne. Paris, 1919.

²⁰ *Е. К. Саркисян*. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы I мировой войны. Ереван, 1962; *Дж. С. Киркосян*. Младотурки перед судом истории. Ереван, 1983; *Р. Г. Саакян*. Из истории геноцида. Ереван, 1990; *А. Д. Новакес*. Турция. Кризисная история. М., 1965 и др. *Jean Marie Carzol*. Un génocide exterminatoire. Paris, 1975; *Jean Ternon*. Arménie. Histoire d'un génocide. Paris, 1977; *Idem*. L'enquête sur la négation d'un génocide. Marseille, 1989; *Leo Kuper*. Genocide. New York, 1940; *Roger W. Smith, James W. Peid, Clive Fozz, Anneté Hor* and other in: *The Armenian genocide. History, Politics, Ethics*. Edited by *Richard G. Hovhannissian*. New York, 1992; *Vahakn N. Dadrian*. The history of the Armenian Genocide. Providence—Oxford, 1996; *Chr. J. Walker*. Armenia. The survival of a Nation. London, 1986; *А. Дж. Тоймби*. Цивилизация перед судом истории. СПб., 1995, с. 357, 368.

²¹ См.: *Les Temps Modernes*. Paris, juillet—septembre, 1984, p. 59—60.

²² См. там же, с. 74.

²³ *Taner Akcam*. Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni sorunu. Istanbul, 1993, s. 113—114.

См. газ «*Երբեք*» («Еркер») от 15. 10. 1994 г.

²⁴ См. *Г. Г. Махмурян*. Тема геноцида армян в американской историографии (1985—1994).—Историко-филологический журнал НАН РА, 1995, № 1, 2; *Р. Г. Саакян, Р. А. Сафрастьян*. Международная конференция, посвященная 80-летию геноцида армян.—Там же, № 2 (на арм. яз.).

²⁵ См.: *Leslie A. Davis*. La province de la mort. Bruxelles, 1964, p. 9.

²⁷ Yves Ternon. L'Etat criminel. Les génocides au XX siècle. Paris, 1995, p. 179—198.

²⁸ См., например, В. Симсир. The deportees of Malatya and the Armenian Question. Ankara, 1981; S. Orel, S. Yacu. Les télégrammes de Talaat Pacha. Paris, 1986.

²⁹ Vahakn N. Dadrian. The Naim-Ardonian Documents on the World War I destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a genocide. International Journal of Middle East Studies, vol. 18, № 3 (1986), p. 311—359. *Idem*. The History of the Armenian Genocide. Providence—Oxford, 1995.

³⁰ Армянский вопрос на Лозаннской конференции. Извлечения из протоколов. Тифлис, 1926, с. 19.

³¹ Lesley A. Davis. The Slaughterhouse Province. Edited with an Introduction and Notes by Susan K. Blair. New Rochelle, New York, 1989, p. 33.

³² См.: Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов. Ереван, 1993.

³³ См.: Имджакян Оганес. Социальная психология геноцида. М., 1995.

³⁴ Bernard Lewis. The Emergence of Modern Turkey. London, 1971, p. 351.

³⁵ См.: „L'Histoire“, revue mensuelle. Paris, 1995. № 187, Avril, pp. 22—45.

ՄԱՐՎԱՆՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՆ ԵՎ ՄԵՍ ՍԵԼՁՈՒԿՆԵՐԸ

Դիյար Բաքրում՝ Վերին Միշագեաքում, ինչպես նաև Հալաստանի հարավարևմտյան գավառներում սելջուկ-թյուրքերի ի հայա գալը ճակատագրական եղավ նաև վերը նշված տարածքում X—XI դդ. հաստատված Մայյաֆարիկին (պատմական նփրկերա) կենտրոնով քրդական Մարվանյան դինաստիայի համար:

Քրդական այս դինաստիայի ավելի քան հիսնամյա պատմությունը սերտորեն կապված է սելջուկյան աշխարհակալության՝ Մեծ սելջուկների (1040—1092 թթ.) պատմության հետ: Դա այն ժամանակաշրջանն է, որի ընթացքում հիմնականում ավարտվեց Մերձավոր և Միջին արևելքի՝ Իրանի, Իրաքի, Ասորիքի, Աարպատականի, Հալաստանի, Փոքր Ասիայի կենտրոնական և հարավային և այլ շրջանների նվաճումը սելջուկների կողմից:

Մարվանյան դինաստիայի և սելջուկների փոխհարաբերությունները ցարդ առանձին ուսումնասիրությունների առարկա չեն դարձել արևելագետների կողմից:

Մարվանյան դինաստիայի և սելջուկների փոխհարաբերությունների մասին ուշադրով նյութեր են հազորդում միջնադարյան սկզբնաղբյուրները: Դրանց մեջ առավել աչքի են ընկնում արարալեզու հեղինակների՝ Դաղորդումները, որոնք, միմյուց լրացնելով, ապիս են Մարվանյանների և Մեծ սելջուկների հարաբերությունների ընդհանուր պատկերը: Այդ տեսակետից հատկապես կարևոր են XII դարի հեղինակ Իբն ալ-Ազրակի տվյալները, որի «Քարիս Մայյաֆարիկին» (Մայյաֆարիկիի պատմություն) երկի վերջին մասն ամբողջությամբ նվիրված է մեզ հետաքրքրող հարցերին: Մեր նյութի ուսումնասիրության համար պակաս կարևորություն չեն ներկայացնում XIII դարի ականա-

վոր մտանկազիր Իրն ալ-Ասիրի² հաղորդած տեղեկութիւնները, որոնք շատ հաճախ ոչ միայն լրացնում են Իրն ալ-Ազրակին, այլ ավելի հավաստի են և ամփոփ են ներկայացնում տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական իրադարձութիւնները: Կցկտուր, բայց միա-
մտմանակ արժեքավոր ավյալներ են պարունակում Իրն ալ-Ջաու-
զի³ (XII գ.), Իրն Խալզուե⁴ (XIV գ.), Իրն Քասիրի⁵ (XIV գ.),
Արու-Ֆիրգայի⁶ (XIV գ.), Իրն ալ-Վարզի⁷ (XIV գ.) և այլոց
երկերը:

Սույն հոգովածում, որը շարագրվել է գլխավորապես սկզբնազ-
րուրների նյութերի հիման վրա, շրջանառութիւն մեջ են գրվել
նաև այլ ազրուրների⁸ ավյալները, որոնք իրենց հերթին, ինչ-որ
չափով լրացնում են արաբալեզու մտանկազիրների հաղորդում-
ները:

Նղած նյութերը ցույց են տալիս, որ Դիյար Բաքր՝ Վերին Մի-
ջագետք և այդ թվում Հայաստանի հարավարևմտյան գավառներ,
թյուրք թափառող օղուզները մուսք գործնցին Ատրպատականից:
Այս նահանգը Խորասանից Իրանի վրայով դեպի Անդրկովկաս ներ-
խուժող թյուրքներն հրոսակների համար աշխարհազարկանորեն
գարձել էր գլխավոր հանգրվանը⁹:

Օղուզական ցեղերն Ատրպատական ներթափանցեցին զնոև
1029 (Հիշրի 420 թ.), երբ Բուխարայում հաստատված սելջուկ-
թյուրքներնական խմբավորուժը և օղուզ-թյուրքներնական միացյալ
ուժերը պարտութիւն կրեցին Ղազնավյան սուլթան Մահմուդից:

Իրն ալ-Ասիրն ու Իրն Խալզուեքը նշում են, որ Հիշ. 433
1041/42 թ. թափառող թյուրք-օղուզները շարժվելով Ատրպատա-
կանից՝ մտան Դիյար Բաքր, որոնք մինչ այդ սարսափելով Տուզ-
րիլ բեգի եզրորդից՝ Իրրահիմ Յաննալից, հեռացել էին Զիրալից և
հաստատվել Ատրպատականում¹⁰: Անհնազանդ այս ցեղերն Ատր-
պատականում եւ երկար լմնացին. նրանց, ինչպես գրում են վերը
նշված հեղինակները, հետապնդում էր Իրրահիմ Յաննալը, որոնք
նրա եղբայրների՝ Տուզրիլի և Դաուդի հպատակներն էին՝ ուայան:
Օղուզները հարկադրված իրենց հետ վերցրին մի խումբ թրգերի,
որոնք հանապարհ ցույց տալով զուրս բերեցին ազ-Ղավազան
(Անձեկարիք), ապա՝ Ղազիրա իրն Օմար: Օղուզների հրամանա-
տարներից Բուկան, Նասոլլին և այլք մտան Դիյար Բաքր, կողող-
տեցին Կարդան, Բազարգան, ալ-Հուսայնիյան և Ֆիշարուրը: Զա-

գիրայի արնեյյան մասում մեաց օգուզ հրամանատար Մանսուր Ղիզօղլին, որի հետ կապ հաստատեց Ջազիրա իրև Օմարի կառավարիչ՝ Մարզանյան նասր աղ-Դաուլայի (1011—1061 թթ.) որդին՝ Սուլեյմանը։ Վերջինս թյուրք հրամանատարին առաջարկեց գաշնադիր կնքել և օգուզական մյուս խմբերի հետ հարձակվել Ասորիքի (Շամի) վրա։

Համաձայնության գալով՝ քուրդ ամիրան նաչկերույթ կազմակերպեց թյուրք հրամանատարի պատվին, հրապիրեց Ջազիրա և ձերբակալեց նրան։ Օգուզները ցրվեցին տարբեր ուղղություներով։ Իմանալով Մարզանյան Սուլեյմանի զավադուրիայան մասին՝ Մոսուլի արաբ ուկալլիների ամիրա Կիրվաշը մեծ զորք ուղարկեց օգուզներին շախչափելու համար։ Մոսուլից եկած արաբական զորախմբերին միացան Ցանակ (Փիլիկ) ամրոցի տեր քուրդ քաշնավիներն ու Մարզանյան ամիրա նասր աղ-Դաուլայի զորքերը։

Ինչպես գրում են Իրև ալ-Ասրն ու Իրև հալգուներ, արաբա-քրդական միացյալ զորախմբերը հետապնդեցին թյուրքներին և սաստիկ կռվեցին նրանց դեմ։ Պարսության մուսնված օգուզներն իրենց անվտանգութունը տպահօգնելու համար առաջարկեցին տալ ձեռք բերած ողջ ավարը։ Սակայն արաբա-քրդական միացյալ զորքերը մերժեցին այդ, և վերսկսվեցին ընդհարումները։ Մարաի բնթացքում արաբներից շատերը վիրավորվեցին և հետևանքեցին։ Օգուզական որոշ խմբեր մեկնեցին Սինշար և Նիսիրին (Մրծբին) ասպատակութուններ ձեռնարկելու նպատակով։ Այս նրանք վերագարծան Ջազիրա և պաշարեցին այն։ Արաբները հեռացան դեպի Իրաք, և օգուզներն ավերեցին Դիշար Բաքրը, կողոպտեցին և զերեվարեցին։ Մարզանյան իշխան նասր աղ-Դաուլան հարկադրված եղավ ազատ արձակելու իր ազայի՝ Սուլեյմանի կողմից ձերբակալված օգուզ հրամանատարին՝ Մանսուր իրև Ղիզօղլին։ Մինչ այդ նասր աղ-Դաուլան բանակեց օգուզների հետ, խոստացավ դրամ տալ և ազատել Մանսուրին միայն այն պայմանով, որ նրանք հեռանան Դիշար Բաքրի տիրույթներից։

Չնայած նա այդպես էլ վարվեց, բայց օգուզները խաբեցին նրան և, ինչպես ցույց են տալիս մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը, զիմեցին ավելի ահազոր շարագործութունների։ Նրանց մի մասը կողոպտեց Սինշարը, Նիսիրինը, հարուրը և վերագարծավ։ Մի մասն էլ գնաց Զուհայնա և ալ-Ֆարջի կողմերը և զերեվարեցին այդ

չրշանները: Աստուածատու Կիրովաչը մտաւ Մոսուլ¹¹:

Նախ թվականին (1041/42 թ.) օգուզական զորամասերը ներխուժեցին նաև Մոսուլի մարզը, գրավեցին Մոսուլ քաղաքը, որտեղից փախուստի դիմեց Կիրովաչը: Օղուզները կողոպտեցին մարզը և բռնագրավեցին Կիրովաչի մեծաքանակ հարստութունը: Ուկայիների ամիրան դիմեց քուրդ և արաբ առաջնորդներին՝ օղուզներին հակահարձակ հասցնելու ինդրանքով¹²: Չնայած Մոսուլի բնակչութունը սաքի կանգնեց և շախշախեց օղուզներին, այնուհանդերձ նրանք հաստատվեցին մարզում:

Նախ 1041/42 թ. արաբ ուկայիների ամիրա Կիրովաչը շախշախեց օղուզներին: Կիրովաչի դեմ կռվելու համար Մոսուլ ժամանեցին Դիյար Բաքրում հաստատված թափառող օղուզների առաջնորդներ Բուկան և Նասոլլին: Փախուստի մատնվելուց հետո օղուզները կրկին մեկնեցին Դիյար Բաքր՝ կողոպտելու Մարվանյան տիրույթները: Այնուհետև, ինչպես նշում են արաբալեզու ազբյուրները, նրանք կողոպտեցին հայերին, հոտմներին և մեկնեցին Ատրպատական¹³:

Վերին Միջագետքում և հարակից շրջաններում տեղի ունեցած այս իրադարձությունների մասին Իրն ալ-Ազրակը հաղորդում է մեկ այլ տարբերակ: Նրա տվյալների համաձայն, Հիշ. 434 (1042/43 թ.) Տուղրիլ բեգը թյուրք Բուկա և Նասոլլի անունով հրամանատարների ղեկավարությամբ 10 հազարանոց զորք ուղարկեց Դիյար Բաքրը նվաճելու համար՝ այն որպես իկաա նրանց տալու պայմանով: Հասնելով այստեղ՝ նրանք կողոպտեցին և պաշարեցին Մայյաֆարիկինը: Մի քանի օր փակվեցին քաղաքի դարպասները, և երկու կողմերն սկսեցին բանակեցել: Մարվանյանները օղուզներին առաջարկեցին 50 հազար դինար՝ Դիյար Բաքրից հեռանալու պայմանով, բայց դա մերժվեց նրանց կողմից¹⁴:

Դիյար Բաքր օղուզ-թյուրքերի մուտք գործելու վերաբերյալ արաբալեզու մատենագիրները տարբեր թվականներ են հաղորդում (1041/42—1042/43 թթ.): Ենթադրում ենք, որ Իրն ալ-Ասիրի և Իրն Խալիֆի տվյալներն ավելի մոտ են ճշմարտությանը: Օրինակ, չի կարելի համաձայնել Իրն ալ-Ազրակի հետ այն խնդրում, որ Բուկայի և Նասոլլիի կատարած ասպատակությունը կատարվեց Տուղրիլ բեգի հրամանով: Սղած Նյութերը ցույց են տալիս, որ այդ

չըշանում, սօսովելով ստեղծված քաղաքական իրավիճակից, սեւ-
չուկներին թշնամաբար տրամադրված օղուզներն սկսեցին ձեռ-
նարկել, այսպես կոչված, մասնավոր ասպատակութուններ՝ բնա-
կության նոր վայրեր և ավար ձեռք բերելու նպատակով, ինչպես
Ատրպատականում հաստատված օղուզների ասպատակութուննե-
րը դեպի հարևան Հայաստան և հարակից այլ շրջաններ:

1048 թ. աշնանը Իբրահիմ Յաննալի զիխավորությամբ սեւ-
չուկ-թյուրքերը մեծ արշավանք ձեռնարկեցին դեպի Հայաստան և
թյուզանդական կայսրութուն¹⁶, Անդրադառնալով արշավանքի
դրոպատանեքին՝ Իրն ալ-Ասիրը գրում է, որ Մազարաննա-
րից մեծ թվով թյուրքական ցեղեր ժամանեցին Իրան՝ Իբրահիմ
Յաննալի մոտ: Գերեզարելով, սելջուկները հասան Մանազկերտ,
Արծն (Արզան առ-նում), Կարնո քաղաքը (Կալիկալա) և այլև:
Հաղթելով կայսրության միացյալ զորքերին՝ սելջուկները գերի վեր-
ցրին այնայլ պատրիկների թվում նաև վրաց իշխան Լիպարի-
տին¹⁸, Իբրահիմ Յաննալը հսկայական ավարով վերադարձավ
Ռեյ և ներկայացավ սուլթանին: Լիպարիտին ազատելու համար,
ինչպես հաղորդում է Իրն ալ-Ասիրը, սելջուկներին առաջարկվեց
300 000 դինար և 100 000-ի նվերներ, որը մերժվեց Տուղրիլ բեգի
կողմից¹⁷:

1049 թ. սելջուկների և կայսրության միջև գինացադար
կնքվեց: Տուղրիլը շուրջ 4 տարի զազարեցրեց արշավանքներն
ընդդեմ կայսրության, մանավանդ որ մի կողմից նա զբաղված էր
թյուրքմենների ապստամբութունների ձեռմամբ, մյուս կողմից
երա ամենազիխավոր նպատակն էր գրավել Բաղդադը՝ Աբրաալան
մայրաքաղաքը¹⁸:

Զինացադարից հետո սելջուկյան սուլթանի պատվերով՝ նրա
պատվին, խուժրա տրվեց Դիյար Բաքրում, որին նասր ադ-Դաու-
լան հայտնեց իր հնազանդության մասին¹⁹: Տուղրիլ բեգը առանց
փրկագնի ազատ արձակեց նաև վրաց իշխան Լիպարիտին: Քուրդ
ամիրան և բյուզանդական կայսրը բարձր գնահատեցին սուլթանի
այդ վարմունքը և փոխարենը նրան հսկայական քանակությամբ
նվերներ ուղարկեցին: Բացի այդ, կայսրի հրամանով վերանորոգ-
վեց Կ. Պոլսի մզկիթը և խուժրա տրվեց սելջուկ առաջնորդի պատ-
վին²⁰:

1054/55 թ. (446 թ.) Տուղրիլ բեգը արշավեց Ատրպատական, մտավ Քավրիզ, որին հեազանդից Ռավձադյան Վահուցան իրն Մուհամմազը: Ապա՝ սուլթանին ենթարկվեց Գանձակի Եադդադյան Աբու-լ-Ասվարը: Թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը խուժրա ուժեցին սելջուկ սուլթանի պատվին: Այնուհետև, եւ հասավ Մանազկերտ, պաշարեց քաղաքը և կողոպտեց ողջ զավառը: Այդ ժամանակ, եշում է Իրն ալ-Ասիրը, սուլթանին մեծ քանակությամբ նվերներ ուղարկեց Մարվանյան ամիրա նասր ադ-Դաուլան²¹: Ինչպես երկուսն է, ամիրան այդ հանապարհով՝ նվերներ տալով, կաշառելով և հպատակություներ հայտնելով, փորձում էր խաղաղ, առանց ընդհարումների հետ մղել սելջուկներին, նույնիսկ խոստանալով զենքով ու զորքով մասնակցել Տուղրիլի հեռագա արշավանքներին²²:

1055 թ. Աբրասյան խալիֆայության մայրաքաղաք Բաղդադը նվաճելուց հետո Տուղրիլ բեգի զորքը մտավ Մոսուլի մարզը և այն խլեց արար ուկայլիներին: Ապա, շարժվելով դեպի հյուսիս՝ սելջուկյան զորքը 1056/57 թ. մտավ Գիլար Բաքը և պաշարեց Մարվանյան ախրուլթներին մեկը՝ Չաղխրա իրն Օմարը: Կողոպտելով շրջանի հարկական և ասորական մի շարք վանքեր՝ սելջուկները սրբախոզխոզ արեցին բազմաթիվ քահանաների: Մարվանյան ամիրան՝ նասր ադ-Դաուլան, սրբ, Իրն ալ-Ասիրի խոսքերով, մինչ այդ ամեն օր սուլթանին նվերներ և ազ էր ուղարկում, ստիպված եղավ կրկին զրամ տալ՝ իր իշխանությունը պահպանելու համար: Գիմելով Տուղրիլ բեգին՝ նասր ադ-Դաուլան սկսեց համոզել նրան, թե Գիլար Բաքրում իր իշխանությունը որքան կարևոր դիրք է զբաղում, պաշտպանում է մահմեդականների սահմանային գոտիները և պայքար է մղում ընդդեմ քրիստոնյաների (քաֆիրների)²³:

Այսպիսով, վերը բերված տվյալները ցույց են տալիս, որ դիևաստիայի գոյությունը պահպանելու համար նասր ադ-Դաուլան դիմում էր տարբեր քայլերի և սելջուկներին ոչ միայն թանկարժեք նվերներ ու ունեցվածք էր տալիս²⁴, այլև փորձում էր համոզել, թե Գիլար Բաքրում իր դիևաստիան որքան կարևոր ստրատեգիական դիրք է զբաղում քրիստոնեական աշխարհի դեմ պայքարում: Գրանուզ էլ՝ ընդունելով սելջուկների գերիշխանությունը, նրան հաշտվեց կանխել սելջուկների արշավանքները և ժամանակավորապես դիևաստիան փրկել կործանումից: Ուստի, պատահական չէ, որ

մինչև նասր ադ-Գաուլայի մեռնելը՝ 1061 թ., սուլթանը համարյա լուրջ փորձեր չկատարեց միջամտելու Մարզանյանների գործերին:

Նասր ադ-Գաուլայի վախճանվելուց հետո իշխանություն զուրի անցնելու համար սուր վեճեր ծագեցին նրա երկու տղաների՝ Նիզամ ադ-Գինի և Սայիդի միջև²⁵: Գինասափայի վեզիր Յախր ադ-Գաուլա իրն Զահրիի աշակցությունը այդ պայքարում հաջից նիզամ ադ-Գին նասիրը, որին հայրը՝ նասր ադ-Գաուլան կտակել էր իշխանությունը: Գինասափայի մալրաքաղաքում՝ Մայլաֆարիկիում իշխեց Նիզամ ադ-Գինը, իսկ Ամիդում Սայիդը²⁶: Դրանով, ինչպես երևում է, շավարտվեցին երկու եզրայրների հակասությունները: 1068 թ. սելջուկյան զորքը հասավ Մարզանյան մայրաքաղաք և սկսեց ասպատակել այն: Որոշ քանակություններից հեռո նիզամ ադ-Գինը 50 հազար զինար կաշառքով հեռու շաղախեց սելջուկյան զորքերին²⁷:

Չնայած նիզամ ադ-Գինը ինչ-որ չափով շարունակեց հոր քաղաքականությունը, բայց նրա օրոք սելջուկներն ավելի հաճախ փորձեր կատարեցին ներխուժելու Գիլյար Բաքր: Նման փորձ մեռնարկեց նաև սելջուկյան Սալար Խորասանը (Խորասանի Սալարը՝ Խալաթու է—Ա. Փ.), Ըսա Մ. Ուսհայեցու, այս զորապետը ղեկի Հայաստանի հարավային գավառներ և Ուսհայի շրջան կատարեց մի քանի արշավանքներ: 1062 թ. երկու այլ հրամանատարների հեռ հերթական արշավանքի ժամանակ Սալար Խորասանը ներխուժեց Գիլյար Բաքրին սահմանակից Չորբուրդ Հայքի՝ Պաղինի և Հայաստանի Միջագետքի Քլմուխի շրջանները: Մեծ ավերածություններ կատարելով՝ նրանք չգալի քանակությամբ զերիներ վերցրին: Եվ սերբ, — գրում է Մ. Ուսհայեցին, — Ամիթ (Ամիդ) քաղաքում հստոց ամիրան՝ Նարտուլի որդին (Նասր ադ-Գաուլայի որդին—Ա. Փ.) լսեց սոսկալի դժբախտություն մասին, նամակ գրեց Սալար Խորասանին, նրա հեռ քարեկամություն հաստատեց և հրամայեց իր գավառում վաճառել բոլոր զերիններին: Նա քարի մարդ էր և քրիստոնյաներին զթացող. ամբողջ երկրով մեկ հրովարտակ հրապարակեց՝ կոչ անելով գնել բոլոր զերիններին: Այդպես էլ եղավ: Երբ զերիններին բերեցին Ամիթ՝ վաճառքի, շատերը քաղաքի ղաների առջև նահատակվեցին: Կարելի էր տեսնել իրեզնև լույսը, որ երկնքից իջել էր նրանց վրա²⁸, Ամիդի ամիրան,

շատ Մ. Ուսուցիչացու, այդ ժամանակ Սալիդն²⁰ էր, որին, ինչպես նշվեց, արվեց այդ քաղաքն իր շրջանով ու ամրոցներով:

Լսելով Սալար Խորասանի ահազոր վալլազությունների մասին՝ բյուզանդական կայսրը Գուկաս Յրանկուպուլիի (Հերվե) գլխավորությամբ զորք ուղարկեց՝ սելջուկներին հակառակ դեպքում հասցնելու համար: Յրանկուպուլիին իր զորքով միացավ նաև Սոն-սիայի Տավտանոս զորավարը և, հետպնդելով Ատրպատական վերազարթող սելջուկներին, պաշարեցին Ամիրը: Քաղաքի բնակիչները կաշառելով Յրանկուպուլիին՝ կարողացան վերացնել պաշարումը, թեև բավական զսեւր տվեցին Տավտանոսի հետ գոտեմարտի բռնկելու բնթացքում²⁰:

1064, Անիի գրավումից հետո սելջուկներն սկսեցին հաճախակի արշավել դեպի Հայկական լեռնաշխարհը և Փոքր Ասիայի խորքերը: 1066 թ. Սալար Խորասանը գրավեց և ավերեց Ուսուցի (Սոնսիա) շրջակայքը²¹, նահանջի ճանապարհին նա Դիյար Բագրում բնկավ ծուղակի մեջ և սպանվեց Մարվանյանների կողմից: Իրև ալ-Ազրակը սխալմամբ գրում է, որ, իբր, այդ արշավանքը դեպի Դիյար Բագր Սալար Խորասանը կատարեց սուլթան Տուղթուի բեկի հրամանով, մինչդեռ սուլթանն այդ ժամանակ մահացել էր (1063 թ.). նրան փոխարինել էր Ալֆ-Արսլանը (1063—1072):

Իրև ալ-Ազրակը գրում է, որ Հիչրի 458 թ. ոտքի ալ-ավալ մամին (1066 թ. փետրվարին) հինգ հազարանոց զորքի գլուխն անցած Սալար Խորասանը մտավ Դիյար Բագր և պաշարեց Մայլաֆարիկինը: Մարվանյան վեզիր Արուլ-Տադուի Իբրահիմ իրև ալ-Անրարին բանակցութուններ վարեց Սալարի հետ և խոստացավ վճարել 300 հազար դինար: Մինչ անհրաժեշտ գումարի հանձնումը, Մարվանյան վեզիրը զավաղրաբար, որպես պատանդ, Սալարի մոտ ուղարկեց նիզամ ադ-Դինին թշնաբար տրամադրված նրա երեք եղբայրներին՝ Հասանին, Տադդուունին և Մամեկին: Ապա, խաբելով Սալարին, մի քանի զորականների հետ նրան հրավիրեց պալատ և իսկույն ձերբակալեց բոլորին: Դրանից հետո Մարվանյան զորքը հարձակվեց Մայլաֆարիկինը պաշարած սելջուկների վրա: Այդ բնթացքում սելջուկներն սպանեցին նիզամ ադ-Դինի երկու եղբայրներին, մեկին էլ տանջամահ արեցին: Երկու կողմների միջև անցի ունեցած ճակատամարտում սելջուկները պարտութուն կրեցին՝ ալով շատ գերիներ: Մի քանի օր անց նիզամ ադ-

Դիմելը գլխատեց Մալար Խորասանին և պաշտում ձերբակալված սելջուկ մյուս զորավարներին²²։

1070/71 թ. սուլթան Ալփ-Արսլանը Դիյար Բագրի վրայով արշավանք ձեռնարկեց դեպի Հալեպ։ Իմանալով այդ մասին, ինչպես գրում են արաբալեզու մի քանի հեղինակներ, Մարզանյան ամիրան զեաց և դիմազօրեց նրան։ Իր հնազանդությունը հայտնելով սուլթանին՝ նիզամ ադ-Դիմը նրան ավելց նաև հարյուր հազար շիկար, Ալփ-Արսլանը մտավ Ամիդ և հիանալով հիասքանչ գավառով, մեկնեց Ուսհա, Զհարոզանալով նվաճել քաղաքը՝ նա թուլեց այն և իր ճանապարհը շարունակեց դեպի Հալեպ²³։

Այսպիսով, Մարզանյան իշխան նիզամ ադ-Դիմը ևս մանաչեց սելջուկ Ալփ-Արսլանի զերիշխանությունը։ Մեզ այլ մանրամասներ հայտնի չեն երկու կողմերի բանակցությունների և հանդիպման ընթացքի մասին։ Եղած կցկտուր տվյալներից կարելի է ենթադրել, որ նիզամ ադ-Դիմը խոստացավ ռազմական օժանդակություն ցույց տալ սելջուկներին։

Նույն ժամանակաշրջանում սելջուկները ռազմական ակտիվ գործողություններ ծավալեցին կայսրության հարավարևելյան սահմաններում։ 1070 թ. Ալփ-Արսլանը գրեթե առանց դժգոհության գրավեց Մանազկերտը։ Նա դաժան հաշվեհարդար տեսավ բնակչության հետ, որը պարտության էր մատնել նրա հորեղբորը՝ Տուգրիլ բեգին։ Վերջինս, ըստ Մ. Ուսհայեցու, մեռնելուց առաջ իր կտակել էր նրան՝ վրեժխնդիր լինել²⁴։

Կայսրությունը կանգնած էր սարսափելի վտանգի առջև։ Իհարկե, դժգոհ էր ասել՝ այդ ժամանակ սուլթանը մտադիր էր հարձակում գործելու Բյուզանդիայի վրա, քե չէ, բայց կարելի է ենթադրել, որ նա զեռնս հաշվի էր նստում կայսրության հզորության հետ։ Մինչև Եգիպտոսի վրա հարձակում գործելն Ալփ-Արսլանի խնդրի մեջ մտնում էր սուլթանության հյուսիսարևմտյան սահմանների ամրապնդումը։ Այդ ընթացքում հակառակ վեժն կայսրից կայսր Ռոմանոսը։ Նա գտավ, որ կարելի է ռազմական գործողություններ սկսել սելջուկների դեմ։ Նրա շրջապատի շատ մարդիկ կարծում էին, որ մեկ հարվածով հնարավոր է վերջ տալ թյուրքական վտանգին և կայսրին խորհուրդ տվեցին շտպասել, այլ անցնել հարձակման²⁵։

Ըստ արարալեզու հեղինակների, 1071 թ. բյուզանդական կայսր Ռոմանոս Գրոզիկեսը տարբեր ազգերից կազմած 200 հազարանոց զորքով հասավ Մանազկերտ: Այդ լուրը լսեց Ալփ-Արսլանը, որը Հալեպից վերադարձել էր Ատրպատական և զտրեւում էր իւր քաղաքում: Նա շտապեց դեպի Մանազկերտ և Խալթի մոտ մարտեր մղեց հոռոմների դեմ: Սուլթանը շուտով Ռոմանոսին առաջարկեց հաշտութիւն կնքել, որը մերժվեց, և 1071 թ. օգոստոսի 19-ին սելջուկներն անցան հարձակման: Դաժաւանութիւն հեռանալով բյուզանդական բանակը խայտառակ պարտութիւն կրեց, ինքը՝ կայսրը դերի ընկաւ²²: Սելջուկները կողոպտեցին այդ շրջանները, և ավերածութիւններ կատարելով բազմաթիւ մարդկանց սպանեցին: Սուլթանը վերադարձավ Ատրպատական և կառավարիչ նշանակեց Խալթում ու Մանազկերտում, որով, ինչպես գրում է Իրն ալ-Ազրակը, այդ երկու շրջանները խլվեցին Մարզանյաններից²³: Դա Ալփ-Արսլանի կողմից ավյալ տարածքում Մարզանյան իշխանների գերիշխանութիւնը սահմանափակելու ուղղութիւնով անաշին լուրջ միջոցառումն էր: Սակայն, հաճանաբար հաշվի առնելով Մարզանյանների հաճատարութիւնը սելջուկյան զիմանին, Ալփ-Արսլանը, որպես փոխհատուցում, նրանց վերադարձրեց Խալթը²⁴:

Սելջուկ-բյուզանդական վերը նշված հակամարտութիւնների վերաբերյալ Իրն ալ-Ազրակը հազորդում է ընդարձակ մեկ այլ տարբերակ: Նրա կարծիքով, Ալփ-Արսլանը ոչ թե Ատրպատականից, այլ Իրաքից մեկնեց Գիլար Բաքը՝ հոռոմներին ճակատաժարտ տալու համար: Սուլթանի հետ էր Մարզանյան Նիզամ ադ-Գինի եղբայրը՝ Ամիդի տեր Սալիզը: Վերջինս Հիլրի 460 թ. (1067/68 թթ.) եղբոր հետ ունեցած հերթական վեճի պատճառով կրկին բողոքել էր սուլթանին և գտնվում էր նրա պալատում: Իրն ալ-Ազրակի շարադրանքից երևում է, որ Նիզամ ադ-Գինը, խուսափելով սելջուկներից սպանանալու վտանգից, մեծ քանակութիւնով դրամ և թանկարժեք իրեր նվիրեց Մայլաֆարիկին ժամանած սելջուկյան հայտնի վեզիր Խալաթա Նիզամ ալ-Մուլքին:

Ըստ Իրն ալ-Ազրակի, Մայլաֆարիկինում Մարզանյան գերդաստանն իր կանանցով սելջուկյան վեզիրին խնդրեցին՝ միջնորդելու սուլթանի մոտ՝ Նիզամ ադ-Գինին լվնասելու համար: Ընդառաջելով նրանց խնդրանքին՝ վեզիրը քուրդ իշխանին տարավ

Ալփ-Արսլանի նամարը, որը գտնվում էր Տիգրիսի ափին: Ներգամ ալ-Մուլքի միջնորդությամբ սուլթանն ընդունեց ներգամ-ազ-Գինին և նրան հանձնեց եզրորդ՝ Մալիդին, որով փոստորեն նա փոխեց իր որոշումը՝ հարձակվելու Մալլաֆարիկինի վրա^ա: Սուլթան փաստերը, որոնք թեև չեն արձանագրվել այլ սկզբնաղբյուրներում, վկայում են, որ սելջուկների յուրացանչյուր թալլ լարված իրազրույթուն էր ստեղծում Գիյար Բաքրում, ամեն անգամ հարկազրեյով Մարվանյաններին՝ ինչ-որ ձևով միջոցներ ձեռնարկել:

Այսպիսով, 1071 թ. Մանսուկերաի նահատամարտից հետո, զեալով նկատելի գարձավ սելջուկյան սուլթանության առավելությունը Բյուզանդիայի նկատմամբ: Զնայած սկզբնաղբյուրները տարբեր տվյալներ են հաղորդում նահատամարտի և նրա հետ կապված իրադարձությունների մասին, բայց, ի վերջո, ցույց են տալիս, որ Բյուզանդական կայսրությունը կամա թե՛ անամա ստիպված եղավ հաշվի եստել նոր և զորեղ հակառակորդի ապական ներուժի ու կարողությունների հետ^ա:

Մանսուկերաի նահատամարտից հետո Մարվանյանները մի քանի տարի կարողացան պահպանել իրենց գոյությունը: Մակայն սուլթան Մելիքշահի որոք (1072—92) սելջուկները որոշեցին վերջ տալ Մարվանյաններին ետ^ա: Սկզբնաղբյուրներում եղած նյութերը ցույց են տալիս, որ այդ գործում շափազանց մեծ դեր խաղաց Մարվանյան զինատիրալի նախկին վեզիր, արաբազգի Ֆախր ադ-Դաուլա իրն Զահիրը: Դա տեղի ունեցավ ներգամ ազ-Գինի որդու՝ նասիր ադ-Դաուլա Մանսուրի (1080—1085 թթ.) տիրապետության ժամանակաշրջանում: Վերջինս հոր և հորեղբոր՝ Մալիդի մեռնելուց հետո միացրել էր զինատիրան, որին ենթարկվում էին գլխավոր քաղաքները՝ Ամիզն ու Մալլաֆարիկները:

Նասիր ադ-Դաուլա Մանսուրից բավական զժգո՛ւ էր սուլթան Մելիքշահի զիվանը: Քուրդ իշխանն իր նախնիների պես թեև շարունակեց ճանաչել սելջուկների գերիշխանությունը, սակայն իր զիրքերն ամրապնդելու նպատակով բարեկամական կապեր հաստատեց Մոսուլի հարևան ուկայլիների ամիրա Շարաֆ ադ-Դաուլայի հետ: Վերջինս, 1082—1083 թթ. նվաճելով Միջագետքի և Զաղիրայի որոշ վայրեր, հասել էր Հալեպ և գրանց միացրել իր տիրույթներին: Այդ հողի վրա Շարաֆ ադ-Դաուլան ընդհարվեց Դամասկոսի տեր, սուլթան Մելիքշահի եղբոր՝ Քուբուլի հետ: Բա-

ցի այգ, նա կապ էր հաստատել սելլուկյան սուլթանութիւնի կրօնական և քաղաքական զինամօր հակառակորդներին մեկն՝ Զաթիմյան Ազիզասուի խալիֆայի հետ²²։ Սուլթանի դիմանք զգոհ էր նաև նասիր ադ-Շաուլայից նրա համար, որ նա իշխանութիւն վեզիր էր նշանակել ոմն քրիստոնյա քփչկ Աբու Սալիմին, որն իր կնոջ հետ վարում էր իշխանութիւնների ողջ զործերը²³։ Նոր վեզիրը պաշտպանում էր քրիստոնյա, հիմնականում հայ, ազգաբնակչութիւնի իրաւունքները, որն էլ առաջացրեւ էր մահմեդական բնակչութիւնի զգոհութիւնը։ Ահա, թե ինչու էրն Զահիրը զրգեց Մելիքշահին՝ վերջնականապես նվաճել Գիլար Բաքրը և այն միացնել իր սուլթանութիւնը։

Մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը ցույց են տալիս, որ 1083/84 թ. Արրասյան ալ-Կալիմ խալիֆայի վեզիրի պաշտոնից ազատվեց էրն Զահիրը, որին փոխարինեց որդին՝ Ամիր ադ-Շաուլան։ Այս առթիվ տարբեր տեղեկութիւններ են հաղորդում միջնադարյան աղբյուրները։ Առանձին հեղինակներ գրում են, որ այգ թվականին (շիշ. 476 թ.) Մելիքշահի և սուլթանութիւնի վեզիր նիզամ ալ-Մուլթի խնդրանքով Բաղդադից Իֆահան մեկնեց էրն Զահիրը իր զերդաստանով։ Սուլթանը նրան տվեց Գիլար Բաքրը, հրամայեց շա-ժիվել այնտեղ և այն խելի Մարզանյաններից, խուժրա տալ իր (Մելիքշահի—Ա. Փ.) պատվին և անունը դրոշմել դրամի վրա²⁴։ Ապա (1084/477 թ.), սուլթանը թյուրքմենական զորք ուղարկեց էրն Զահիրի ուժերը համալրելու համար, որովհետև նասիր ադ-Շաուլան դիմել էր Շարաֆ ադ-Շաուլային՝ միացյալ ուժերով հանդես գալու բնդգեմ սելլուկների՝ նրան Ամիրը տալու պայմանով²⁵։ Մարզանյանների դեմ ձեռնարկվող արշավանքին սուլթանի հրամանով մասնակցեցին խարբերդի Զուրուք ամիրայի զորքերը, Մանազկերտի և Մուշի ամիրա Սանդուկը, Իրաքում նվաճումներ կատարող Արթուկ բեգի և սելլուկների, Միշագեստի վասալ մի քանի արաբ ամիրաների բանակները²⁶։ Երկու կողմերը՝ Մարզանյան և արաբ ուկայլիների միացյալ ուժերն ու սելլուկյան զորքերը, գոտեմարտի բռնկեցին Ամիրի մոտ։ Նկատելով ուժերի անհավասարակշռութիւնը և շցանկանալով վնաս պատճառել արաբներին՝ էրն Զահիրը դիմեց խորամանկ քայլի, առաջարկելով հաշտութիւն պայմանագիր կնքել։ Թյուրքմենական զորավարները կռահեցին էրն Զահիրի մտազրոյթիւնը և գիշերով հարձակման ան-

ցան ու շախչախեցին հակառակորդին: Շարաֆ աղ-Դաուլան պաշարման մեջ ընկավ և, հազիվ ազատվելով, փախավ Թակկա: Սուլթանի զորքը հաշվեհարդար տեսավ արաբների հետ և տիրեց Մասուլի մարզին⁴¹: 1085 թ. ապրիլ ամսին Իրն Զահիրը գրավեց Ամիզը, իսկ Նույն թվականի սեպտեմբերին ներխուժեց մարզանյան մայրաքաղաք՝ Մայյաֆարիկին: Թե՛ Ամիզը և թե՛ Մայյաֆարիկինը հանձնվեցին երկար պաշարումից հետո: Իրն Զահիրը բռնազրավեց Մարզանյանների մեծաքանակ հարստությունը և այն ուղարկեց սուլթանին⁴²: Նույն թվականին խիստ դիմազրույթունից հետո Իրն Զահիրին ենթարկվեց Զազիրա իրն Օմարը, որով, ինչպես գրում են արաբալեզու հեղինակները, անկում ապրեց Մարզանյան իշխանությունը⁴³:

Վերահիշյալ զեպքերի ավելի մանրամասն նկարագրությունը տալիս է Իրն ալ-Ազրակը: Նրա հաղորդած տվյալները, մեր կարծիքով, ավելի հավաստի են, զրանք պարզորոշ ցույց են տալիս իրազարժույթունների ողջ ընթացքն ու ավարտը:

Իրն ալ-Ազրակը ամբողջ մեղքը բարդում է Իրն Զահիրի վրա և զտևում, որ իշխանության կործանման հիմնական պատճառը նրա ազատությունն էր: Հանգամանորեն անդրազանալիցով Իրն Զահիրի գործողություններին՝ Իրն ալ-Ազրակն ավելացնում է, որ, իմանալով Մարզանյանների իշխանության քայքայման, ներքին երկպառակությունների մասին, նա համոզեց սելջուկյան վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքին, խոստանալով նվաճել այդ տիրույթը և տիրել Մարզանյանների հարստություններին: Ըստ Իրն ալ-Ազրակի, սելջուկյան վեզիրն իր հերթին այդ ամենի մասին հայտնեց սուլթանին, որը հավանություն ավեց նրա ծրագրերին և Իրն Զահիրի գլխավորությամբ զորք ուղարկեց Դիյար Բաքր: Այդ ընթացքում Մարզանյան ամիրան՝ Նասիր աղ-Դաուլան, Մայյաֆարիկինի մեծամեծներից կազմած մի պատվիրակությամբ մեկնեց Զազիրա, այնտեղից էլ Իսֆահան՝ սուլթանի մոտ: Մեղիքաշեղ Նասիր աղ-Դաուլային առաջարկեց հանձնել Դիյար Բաքրը, նրան թողնելով միայն Ամիզն ու Մայյաֆարիկինը: Նասիր աղ-Դաուլան կարակալեապես հրաժարվեց և վերադարձավ Մայյաֆարիկին:

1085 թ. Իրն Զահիրը մտավ Դիյար Բաքր, միաժամանակ պաշարելով Ամիզն ու Մայյաֆարիկինը: Նրա զորքերը համարելու համար սուլթանը նոր ուժեր ուղարկեց, որով հնարավոր դար-

ևս՛ իրականացնել իշխանութիւն թուր զա՛վաների պաշարումը: Երկար դիմադրութիւնից հետո, Իրն ալ-Ալքրանի խոսքերով, 1085 թ. մայիսին հանձնվեց Ամիզը: Նույն թվականի օգոստոսին (կամ սեպտեմբերին) սելջուկների ուժեղ հարձակումից և քաղաքի պարիսպը քանդելուց հետո ընկավ նաև Մայլաֆարիկինը: Ապա հետքահան Իրն Ջահիրի գլխավորած սելջուկյան զորքերը նվաճեցին ողջ Դիյար Բաքրը: Մարզանյան ամիրային սուլթանն աքսորեց Իրաք և որպէս կալվածք նրան տվեց Բաղդադի վերնում գտնվող Հարբա գյուղը³⁵:

Մայլաֆարիկինը նվաճելուց հետո Իրն Ջահիրը, ինչպես վկայում են հղած նյութերը, լավ վերաբերվեց բնակչութիւն հետ, վերականգնեց քաղաքի պարիսպը, ողջ Դիյար Բաքրում պաշտոնյալներ և հարկահաններ նշանակեց:

Այսպիսով, 1085 թ. Մելիքշահի հրամանով գնալի Դիյար Բաքր ձևնարկված արշավանքով սելջուկները վերջ տվեցին Մարզանյան իշխանութիւնը: Այդ շրջանը միացվեց սելջուկյան սուլթանութիւնը և, իրոհ տիրույթ, հետագա տարիներին անցավ տարրերի մարդկանց³⁶: Ինչ³⁷ քացատրել սելջուկների այդ քայլը, մասնավորապէս որ Մարզանյան վերջին ամիրան ևս, ինչպես նշվեց, շարունակեց հանաչել սուլթանի դիվանի գերիշխանութիւնը: Այդ առթիվ պետք է նշել, որ Մարզանյան իշխանութիւնը քաղկացած էր հիմնականում Մայլաֆարիկինի (նփրկերտի), Ամիզի, Խլաթի և այլ շրջաններից: Միայն Մայլաֆարիկինի շրջանում կային շուրջ երեսուն քաղաք և այգքան էլ բերդեր: Բացի մահմեդականներից՝ քրդերից, արաբներից, Դիյար Բաքրի հիմնական ազգաբնակչութիւնը, բնականաբար, հայութունն էր, Տարածքը ուներ ուղեմատրատեղիական կարևոր նշանակութիւն և այնտեղ Մարզանյանների առկայութիւնը տվյալ ժամանակաշրջանում արդեն լրջորեն խանգարում էր սելջուկներին՝ իրենց ազգական ժրագրերն իրագործելու համար: Բացի այդ, Դիյար Բաքրը և նրա գլխավոր քաղաքները՝ Մայլաֆարիկինը, Ամիզը, Խլաթն ու Բաղեշը գտնվում էին հիմնականում երկու մայրուղիների հանգուցակետերում, որոնք կապում էին մի կողմից՝ Իրանը Տրապիզոնի և Սիրիայի վաճառական նավահանգիստների և մյուս կողմից՝ Բյուզանդիայի կենտրոնական և արևմտյան նահանգների, այդ թվում՝ Կ. Պոլսի հետ³⁸: Դրա հետ միասին տարածքի ազգամատրատեղիական նշանակու-

թյունը գնալով մեծանում էր՝ Մելիքշահի հակառակորդ Անաստիայի Սուլեյմանի հիմնած սուլթանությունը վերջ տալու համար Ռասաի, Մելիքշահի առջև խնդիր էր դրված իր աշխարհակալության ծավալապաշտական ծրագրերն իրագործելու համար վերացնել Մոսուլի, Զազերասի և Հալեպի տիրակալ ուկայլի Շարաֆ ադ-Դաուլային և Դիյար Բաքրի Մարզանյաններին³²։ Պատահական չէ, որ սուլթանի դիվանը և վեզիր նիզամ ալ-Մուլլան խելույն հավանություն ավելցին Ֆախր ադ-Դաուլա իրն Զահիրի առաջարկին և դիմեցին գործնական քայլերի։

1092 թ. Մելիքշահի սպանությունից սուլթանությունում ստեղծվեց խառնաշփոթ իրավիճակ։ Դրանից փորձեց օգտվել Մարզանյան նասիր ադ-Դաուլա Մանսուրը։ Նա Իրաքից բարձրացավ Զազերա իրն Օմար, որի կողմն էր հակված Մալլաֆարիկինի քնակչության մի մասը։ Միե՛նույն ժամանակ Սիրիայից գեպի Դիյար Բաքր շտապեց Մելիքշահի կորստը՝ Քուբուլ Քաշ ադ-Դաուլան։ Նա մտավ Նիսիբին (Մծրին) և դաժան հաշվհարգար տեսավ քնակչության հետ։ Նրա հրամանով ավերվեց քաղաքի պարիսպը, սպանվեց շուրջ երկու հազար մարդ, բռնաբարվեցին կանայք³³։ Մալլաֆարիկինի քնակչության մի մասը դիմեց Քուբուլին՝ քաղաքը նրան հանձնելու խնդրանքով։ Այնուամենայնիվ, Մարզանյան նասիր ադ-Դաուլային հաջողվեց 1093 թ. սկզբին մտնել Մալլաֆարիկին։ Նույն թվականին Քուբուլը գրավեց Ամիդը և արշավեց գեպի Մալլաֆարիկին։ Նիսիբինի լուրերից ստորագահար մալլաֆարիկինցիները 1093 թ. ապրիլին առանց դիմադրության նրան հանձնեցին քաղաքի բանալիները։ Հետզհետե Քուբուլին ենթարկվեց ողջ Դիյար Բաքրը։ Նրա վալիները մեկնեցին Մոսուլ, Սինյար և ալլուր, որտեղից փախուստի դիմեցին արար ուկայլիները³⁴։ Մարզանյան ամիրան՝ նասիր ադ-Դաուլան, նույնպես հեռացավ Մալլաֆարիկինից, որի երկրորդ իշխանությունը, ըստ իրն ալ-Ազրակի, տևեց ընդամենը հինգ ամիս³⁵։ Նա ապրեց Զազիր իրն Օմարում, ուր և մահացավ 1096 թ.։ Դրանով Դիյար Բաքրն առհավեռ խլվեց Մարզանյաններից և շուրջ մեկ դար գտնվեց թյուրք-մենական գինաստիաների (Սոքման Շահարմենների 1100—1207 թթ., Արտուխյանների 1101—1231 թթ.) հսկողության տակ³⁶։ Մարզանյան գերդաստանի շառավիղները որոշ ժամանակ պահպանեցին իրենց գոյությունը Դիյար Բաքրի առանձին վալրերում։

1136 թ. Արաուիւիյան Հուսամ ադ-Դինը նրանցից խնց վերջին ամ-
բոցը՝ Հեթախը²⁰:

Անփոփեւով՝ ասենք, որ XI դ. 40—50-ական թթ. Մերձագոր և
Միջին արևելքում սելջուկ-թյուրքերի ի հայտ գալով տեղի ունե-
ցան պատմական խոշոր փոփոխութիւններ, վերափոխվեց ա-
րաւածաշրջանի քաղաքական քարտեզը: Արևելքի երբեմնի ամենա-
հզոր պետութիւնը՝ Աբբասյան խալիֆայութիւնը գոնա X դ.
40-ական թթ. սկսել էր քայքայվել և սելջուկների ժամանակ ևս
չարուեակում էր ձեականորեն գոյութիւն ունենալ: Իսկ Բյուզան-
դական կայսրութիւնը ներքին խմորումների և արքեր չակատ-
ներում մղած պատերազմների հետևանքով խիստ թուլացել էր և
գնում էր գնալի մայրամուտ: Տեղական իշխանութիւնների մի մա-
սը վերացել էր պատմութիւնի ասպարեզից, առաջացել էին նոր
իշխանութիւններ: Ողջ արածքում մասնատվածութիւնի քոսոր
ուղեկցվում էր մշտական հակամարտութիւններով և ռազմական
ընդհարումներով²¹: Բնականաբար նման պայմաններում Մար-
զանյան, այդ թվում՝ քրդական մյուս իշխանութիւնները, ի վի-
ճակի չեղան երկար գիմազրել և մեկը մյուսի հետևից անկում ապ-
րեցին: Չնայած Մարզանյանները, ինչպես նկատվեց, զգալի ջան-
քեր գործադրեցին պաշտպանելու իրենց իշխանութիւնը, սակայն
ներքին երկպառակութիւնների և հատկապես արտաքին՝ սել-
ջուկյան հուժկու հարվածների տակ վերացան պատմութիւնի թա-
տերաբեմից:

ARSHAK POLADIAN

THE MARWANID DYNASTY AND THE GREAT SELDJUKS

Among the Kurdish emirates of X—XI A. D. the most remarkable was the Marwanid dynasty of Diyarbakr (?—1096) with the capital in Mayafarikin. The thorough study of the medieval Arabic, as well as Armenian and some other sources reveals that the relations between Marwanid Kurds and Turkic nomad tribes had begun in the forties of XI century.

Thus, before the conquer of Great Seldjüks, Turkic-speaking tribes penetrated the Marwanid territory and the neigh-

bouring areas through Atrpatakan region, where they had established themselves since the beginning of XI century. According to the sources, the migration of these barbaric tribes in Diyarbakr, as well as other regions of the Abbasid Caliphate, to some extent contradicted to the interests of Seldjuk rulers. Having their military and political interests, the Seldjuk court did not undertake serious steps against Marwanid Kurds. Nevertheless, beginning from forties as a result of active military actions against Byzantine Empire and Armenia, the Seldjukes had caused serious disturbances to Marwanids, too. Although they continued their existence for a long time, they accepted the supremacy of the Seldjuk rulers and issued 'khuba' in the honour of Sultans. Through these and other measures Marwanid emirs had tried to prevent the Seldjuk threat. Emir Nasr ad-Dawla was the one who had exerted a lot of efforts in that direction. With his mediation the Byzantine Emperor Constantine X had managed to convict Tugryl to release the captured Georgian prince Liparit.

After the death of Nasr ad-Dawla his domain was divided between his sons-Nizam ad-Din and Said. Although the Marwanid might had already passed its upper point, they continued diplomatic maneuvers with the Seldjukes even after the Byzantine defeat at Manazkert in 1071. During numerous military campaigns against Byzantine Empire and Armenia the Seldjuk army continually attacked the Marwanid capital, Mayafarikin. And every time the Marwanids had to pay off with a lot of money and valuable presents. Nevertheless, Sultan Malik-shah considered it necessary to expel the Marwanids from Diyarbakr. The Abbasid vezir Fahr ad-Dawla Ibn Djahir, who before that had served the Marwanids, played the decisive role. Ibn Djahir had the permission of Malik-shah to invade the Marwanid territory. In 1085, after furious battles the Marwanid domain was captured and incorporated into the Seldjuk Empire. The last Marwanid, Mansur, lived in Jazira till 1095. During next centuries, Diyarbakr was controlled by Turkmen dynasties.

Նարիչ Իբն ալ-Րիզ Գարզի՝ Հփքե Ոքմ Լե Բժույ Շեժ
 Գևքիփ Գուր՝ Ղաջե Մոհմ Շփիփ Գրեժ՝ Գևքերե՝ ԳՅԿ
 Իբն ԳԿիր՝ Գեժմ Գն Գնարիչ՝ Գ ԿՎ՝ Գևքերե-
 Իբն Գոջուրի՝ Մեժքժմ Գն Գնարիչ ԳԿժ՝ Գ Կ՝ ԳԿ
 Կեժր՝ ԿԿ՝ ԿՅԿ

Իբն Կլժոժ՝ Կժժ Գեժր Գժուժ Գժեժժ ԳԿժժ ԳԿժժ
 Մեր՝ ԿժԿ

Իբն Կժիր՝ Կժեժ Գժեժ Գժեժ Գժեժ Գ Կժ
 Իբն Գժեժ՝ Կժեժ Գժեժ Գժեժ Գ Կժ
 Կժեժ Իբն Գժուրի՝ Գ Կժ՝ Գժեժ՝ ԿժԿ

Ք Արհեստակն Կստիժեղի, Գստմաժրոն, Մարզ. Կ. Ա. Արգաղյանի, Երկ-
 ղան, 1971 թ., Մասրեժն Ոստանեղի, Մամաժեժեղարիժրոն, Մարզ., Կժեժ. և
 Մանիժ. Կժեժ Մարժիժյանի, Երևան, 1972:

Իբն ԳԿիր՝ Գեժմ Գ Կժ՝ ՄժԿ-ՄժԿ
 Իբն ԳԿիր՝ Գեժմ Գ Կժ՝ ՄժԿ-ՄժԿ
 Գ Կժ՝ ՄժԿ-ՄժԿ Գ Կժ՝ ՄժԿ-ՄժԿ

11 Նուրն Կժեժուժ:

11 Իբն ԳԿիր՝ Գեժմ Գ Կժ՝ ՄժԿ-ՄժԿ

12 Նուրն Կժեժուժ: ՄժԿ՝ ՄժԿ-ՄժԿ

11 Նարիչ Իբն ալ-Րիզ՝ ՄժԿ-ՄժԿ

15 Արհեստակն Կստիժեղի Մ. Մանեղյան, Կարաստանը և Կժեժուժեղը
 ՄԿ-ՄԿ ԳԿ., Երևան, 1980 թ., էջ 46-55:

16 Երն Կժ-Արհեստակն Կժեժուժ Կժեժուժը Կժեժուժը և Կժեժուժը
 Կժեժ՝ Կժեժուժեղի իժեժուժ: Կժ՝ ՄժԿ-ՄժԿ Գ Կժ՝ ՄժԿ-ՄժԿ

17 Կժեժուժի իժեժուժ Կժեժուժի Կժեժուժի Մժեժն Կժ՝ Ա. Կստիժեղի, էջ
 80-81: Մ. Ոստանեղի, էջ 107, Կժ՝ ՄժԿ-ՄժԿ Գ Կժ՝ ՄժԿ-ՄժԿ

18 Մ. Մանեղյան, Կժեժուժ Կժեժուժուժը, էջ 57:

ابن كثير 'البدایة والنهایة' ج ١٢ ص ٥٩ ابن الاثیر^{٢٥}
الکامل' ج ٨ ص ٥٢ ٩٥

20 Նուրն ազգում, Այս ժամանակ անհատարակ լուսով են հարկաբան և բարձրագույնագույն ազգայնները:

تاریخ ابن الوردی' ج ١ ص ٣٥٤ ابن الاثیر' الکامل'^{٢٦}
ج ٨ ص ٦٧

22 U. Pundakyan, Եզգած աշխատություն, էջ 71:

ابو الفداء 'المختصر' ج ٢ ص ١٧٥ ابن الاثیر' الکامل'^{٢٧}
ج ٨ ص ٧٨

ابن الاثیر' الکامل' ج ٨ ص ٩٢^{٢٨}

25 K. Bosworth, Мусульманские династии, М., 1977, с. 88.

تاریخ ابن الوردی' ج ١ ص ٣٦٧ أبو الفداء 'المختصر'^{٢٩}
ج ٢ ص ١٨١ ابن الاثیر' الکامل' ج ٨ ص ٩٢

تاریخ ابن الأزرقي' ص ١٨١^{٣٠}

28 V. Nandakyan, էջ 92:

29 Նուրն ազգում, էջ 92:

30 Նուրն ազգում, էջ 92-94:

31 Նուրն ազգում, էջ 104:

تاریخ ابن الأزرقي' ص ١٨٢-١٨٤^{٣١}

32 *Imad ad-Din al-Katib al-Isfahani. Histoire des Seldjoucides de l'Iraq (text arab); par. M. Houtsma, II, Beiden, 1890, p. 37.*

تاریخ ابن الوردی' ج ١ ص ٣٧٣ أبو الفداء 'المختصر'^{٣٣}
ج ٢ ص ١٨٧-١٨٦ ابن الاثیر' الکامل' ج ٨ ص ١٠٩

34 V. Nandakyan, էջ 128:

35 История Византии, т. II, М., 1967, с. 285-286.

ابن الاثیر' الکامل' ج ٨ ص ١٠٩-١١٠^{٣٤}

تاریخ ابن الأزرقي' ص ١٩٠^{٣٥}

36 U. Pundakyan, Եզգած աշխատություն, էջ 209:

تاریخ ابن الأزرقي' ص ١٨٦-١٨٨^{٣٦}

³⁷ *Imad al-Din al-Isfahani*, Iraq ve Horasan Selçuklari tarihi, 1943, p. 37; W. Ruzbejani, էջ 132; H. Isakhanly, էջ 101-102; Հովհաննես Ավետիսյան, Յուսուպ աղբյուրների Հայաստանի և Հայերի մասին, I, Քյոպենհագեն աղբյուրներ, 9, Թարգմանություն քննարկով, Առաջարկ և Պատճառագրություններ՝ Հայ Բարձրիկների, Երևան, 1979, էջ 241-242.

³⁸ تاریخ ابن الأرقیٰ ص ۲۰۰ '۱۹۳

³⁹ H. Ruzbejani, էջ 102 աշխատություն, էջ 209.

⁴⁰ تاریخ ابن الأرقیٰ ص ۲۰۶

⁴¹ ابن الاثیر 'الکامل' ج ۸ ص ۱۳۳

⁴² H. Ruzbejani, էջ 102 աշխատություն, էջ 211.

⁴³ *al-Isfahani*, էջ 102 աշխատություն, էջ 75, 'ابن الاثیر' 'الکامل' ج ۸

ج ص ۱۳۳ 'ابن خلدون' کتاب العبر' ج ۳ ص ۳۷۴

⁴⁴ ابن الاثیر 'الکامل' ج ۸ ص ۱۳۴-۱۳۵

⁴⁵ Եսայի տեղում, էջ 136.

⁴⁶ Եսայի տեղում, էջ 136. Ազնիվ մտերմության տ՛ա ետն՛

تاریخ ابن الوردیٰ ج ۲ مصر '۱۲۸۵' ص ۳۸۳ ابن

کثیر 'البدایة والنهاية' ج ۱۲ ص ۱۲۶-۱۲۷ ابن

خلدون' کتاب العبر' ج ۳ ص ۴۷۵ 'ابو الفداء' المختصر

ج ۲ ص ۱۹۶ '۲۰۰' ابن خلدون' ذبیات الاعیان' ج ۲

القاهرة '۱۸۸۷' ص ۸۷

⁴⁷ تاریخ ابن الأرقیٰ ص ۲۰۶-۲۱۴

⁴⁸ Եսայի տեղում, էջ 220-224.

⁴⁹ H. Ruzbejani, էջ 102 աշխատություն, էջ 210.

⁵⁰ Եսայի տեղում:

⁵¹ القلائسی 'ذیل تاریخ دمشق' بیردت-لیدن '۱۹۰۸' ص ۱۲۲

⁵² Եսայի տեղում, էջ 122, 129.

⁵³ تاریخ ابن الأرقیٰ ص ۲۲۹-۲۳۰

⁵⁴ K. Bosworth, *Мусульманские династии*, с. 88.

⁵⁵ القلائسی 'ذیل' ص ۲۶۲

⁵⁶ Հայ մարզերի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 466.

ԳՈՐԱՆ ՑԵՂԱՄԻԱՎՈՐՈՒՄԸ

Գորան կամ գուրան անվանումը լայն իմաստով գիտական գրականություն մեջ կիրառվում է գորանի լեզվով (ավելի ճիշտ գորանիի բարբառներով) խոսող՝ գորանիախոս էթնիկ խմբերին բնորոշելու համար (գորան եզրի մասին մանրամասն՝ Ասատրյան): Մակայն պետք է ճշտել, որ այս անվանումը պատկանում է, նախև առաջ, գորան ցեղամիավորմանը և միայն հարմարություն համար կիրառվում գորանիախոս մյուս զանգվածների համար (Minorsky, p. 77): Այսպիսով, պետք է տարբերակել գորան ժողովուրդը (գորանիախոս էթնիկ տարրը) և գորան ցեղամիավորումը¹, որին էլ մանրամասն կանգրդառանանք այս ակնարկում:

Տեղաբաշխումը. Գորան ցեղամիավորումը զբաղեցնում է Իրանի Փերմանշահան նահանգի արևմտյան և կենտրոնական շրջանները: Հարավում այդ տարածքը սահմանափակվում է Հսլամաբադ-Հոսեմե-Շոմայի-Հասանաբադ, իսկ հյուսիսում՝ Ղասր-և Եիրին-Ղահար-Հոլուլի-Ղամքան գծով, Արևելքում այս տարածքի սահմանները հասնում են գրեթե մինչև Փերմանշահ, իսկ արևմուտքում՝ Իրանա-իրաքյան սահման: Ցեղամիավորումը կենտրոնացած է Գորան, Բանզարգե, Ղալխանի, Ղահար, Փոշթ-Քանդ, Գահվարե, Ղալե-Ղանշիր, Մալլե-Քարուզ և Քարանդ, Բիզենիչ, Ջեզարու, Նասրաբադ, Փաթաղ բնակավայրերում: Այստեղ գորան ցեղամիավորման թիվը, 1976 թ. տվյալներով, հասնում էր 70 հազարի (Soltani, pp. 321—322)²:

Ցեղերը և կլանները, սոցիալական կառույցի առանձին ուրվագծեր. Ինչպես իրանական և ոչ իրանական շատ ցեղեր, գորան ցեղամիավորումը նս, ավելի շուտ տարածքային-տնտեսական, իսկ ոչ վաղ անցյալում՝ նաև ռազմական միավոր էր, քան արյունակ-

ցական կամ ժաղումնարանական միատարր հանրութուն: Այն քա-
ժանգում է երկու մեծ էլուզի կամ ցեղի (պրսկ.՝ բալխի)՝ գո-
րան-ն ղալ՛ը-զանջիբի (այսուհետև՝ զանջիբի) և գորան-ն ֆարան-
դի (այսուհետև՝ ֆարանդի), որոնք էլ իրենց հերթին արոճվում են
բազմաթիվ կլանների՝ տոճմերի (պրսկ.՝ բիրե), գերդաստանների
(պրսկ.՝ դուլման) և ժիբերի (պրսկ.՝ լանվար): Գորանական այս
երկու ցեղերի անվանումներում էլ առկա են գառնի նրանց կենտրո-
նական բնակավայրերի՝ Ղալէ-Ղանջիբի և Փարանգի անունները:

Նախկինում զանջիբի ցեղը բազկացած էր իշխանական գեր-
զաստանից (պրսկ. ղուլման-ն ղալեբ), որը հայանի էր Միր-Խու-
րովի, հետագայում՝ Յասեմի անունով, և յոթ կլաններից, որոնք
կրում էին բնոճանրական՝ գորանի յոթ սուլթանական (պրսկ. հաֆթ
սուլթան-յի գորան) անունը: Փաստորեն, զանջիբին իր բնույթով
առզմական-ցեղային համակարգ էր, որն էլ կանխորոշում էր սո-
ցիալական կառույցի ենթարկումը առաջինի պահանջներին, Իշխա-
նական բնաներքը զեկավարում էր գորանական աշխարհազորը
(պրսկ.՝ ֆուլը), իսկ մյուս կլանների գլխավորները (պրսկ.՝ սուլ-
թան)՝ աշխարհազորի յոթ գասականները:

Ներկայումս զանջիբի էլուզի կորիզն են հանդիսանում ղալ-
խանի (ապաբեի և բանբամի խմբերով), քոֆանդլի (երկու էլու-
զով) և զանվարն ցեղերը, բնո գրում, վերջինս առաջին աշխար-
համարանց հետո է առանձնացել ղալխանիից:

Քարանդի էլուզը բազկացած է տաանլորս փոքր ցեղերից,
որոնք կրում են իրենց բնակավայրերի անունները (Soltani, pp.
318—319, 421—423, Ասատրյան 21—22): Ինչպես և զանջիբիի
զեկացում, այստեղ էլ աշխարհազորի անհրաժեշտությունը պատ-
ճառ է դարձել սոցիալական կառույցի՝ առզմականին ենթակայու-
թյան և, շնայած մեր օրերում առզմական-ցեղային ինտերուտի
կատարյալ վերացմանը, վերջինիս թողած հետքերը ակնհայտ են:
Մասնավորապես ցեղապետը (պրսկ.՝ իլխան) միևնույն ժամանակ
կրում է հրամանատար (պրսկ.՝ սարքիփ) տիտղոսը և այլն
(Soltani, p. 466):

Գորան ցեղամիավորման հոգևոր և քաղաքական-առզմական
իշխանութունների միմյանցից տարանջատումը արդեն փաստ էր
Ղաչարական շրջանում, ինչը, ի դեպ, այս ցեղամիավորմանը զա-
նազանում է առկա ի հակզ դավանանքի հետևորդ մյուս ցեղերից:

«Փառաքանկան» իշխանութիւնը ավանդաբար իրականացվում է վերահիշյալ Յանսմի (Նախկինում Միր-Խուրալի) ազնվականական կլանի կողմից:

Հոգևոր կառավարման լծակները իր ձեռքում է պահում Բար-զանջի սեյիդների տոհմը (պրսկ.՝ օշադ-ն սադաթ), որն ընդհան-րապես անլի-ի հակղի բոլոր հետևորդների մոտ վաշխում է հսկա-յական հեղինակութիւն: Միավորման առանձին ցեղերում (ղալ-խանի, քաֆանգչի) նշանակալից գեր ունի նաև Հիյդարի հոգևորական տոհմը: Անհրաժեշտ է նշել, իհարկե, որ հասարակութեան ցեղային կառուցվածքը մեր սրբերում այլևս կորցրել է այն հասակ ու կանոնարկված բնույթը, որ ուներ անցյալում:

Էրեիկ պատկանելութեան հիմնադրուք.

Չնայած գորան ցեղամիավորման մասին աղբյուրների շատ հաճախ իրարամերձ ու հակասական տեղեկութիւնները անմիջու-կանորձն անգորադատելու և զժվարացնում են խեղրի լուսարանու-մը, այսուհանդերձ, առանց որոշելու գորան ցեղամիավորման տե-ղը գորան ժողովրդի կազմում, անհնար է զատնում վերջինիս իր-կատար և համապարփակ ուսումնասիրութիւնը:

Նախ, ընդհանրապես, ինչ շափանիչերով պետք է առաջնորդ-վել էթնիկ-լեզվական, դավանական և ցեղային այնպիսի խայ-տարդեա պատկեր ունեցող մի տարածաշրջանում ինչպիսիս Իրա-նի հյուսիս-արևմուտքն է և, մասնավորապես, գորանիախոս տար-րի զբաղեցրած տարածքը: Գորան տարրը մյուսներից տարանջա-տեղու Նախապայմանը, մեր կարծիքով, պետք է համարել, նախն-առաջ, գորանիով խոսելու՝ գորանիախոս լինելու հանգամանքը: Ընդ որում, նման հատկանիշներ, ինչպիսիք են՝ դավանանքը, էթ-նոսիմը, սոցիալ-հասարակական կացութիւնը, մշակութի տար-րերը, և այլն, պետք է դիտել որպես լրացուցիչ՝ օժանդակ միջոց-ներ: Ընդհանրապես պատկանէ գորան էթնիկ միավոր կարելի է ընդունել միայն ավրամանի (հավրամանի, հավրամի) ցեղը, որին բնորոշ են գորանիախոս (գորանիի հավրամի բարբառով), անլի-ի հակղի հետևորդ լինելը, նստակյաց կենսակերպ, ոչ ցեղային, ավելի շուտ կրոնազավանական սոցիալական կառույցը: Սակայն գորան էթնիկ միավորից չպետք է զատել նաև գորանիի Գանդուլայի բար-բառով խոսող, իսկ դավանանքով՝ տասներկու-իմամական շիա

հանդիսացող Բանդուլա ցեղը (զանաւնա ոչ գորան ցեղամիավորման մեջ), Իրաքում բնակվող զանգանա անվան առկ հանգնս կկող սուլեհիագավան ցեղերը, որոնց բարբառը մտա է Բանդուլայի բարբառին (Soltani, 242) և գորանիի բարբառներից մեկով խոսող և սուլեհի-շաֆիի ուղղութիւն հետևող բաշալան ցեղամիավորման գերակշիռ մասը (Soltani, 882—884): Գորան էթնիկ աարրի անբակտի մաս պետք է համարել նաև Իրանի Քերմանշահան և Քորդեսթան նահանգներում փոքրիկ կղզայակներով պահպանված գորանիախոս, հողագործ բնակչութիւնը: Ընդ որում, Քերնս միայն վերջինս է, որ լինելով գորանիախոս, միաժամանակ որպես էթնոսիմ (կամ, լի բացառվում, նաև որպես սոցիալական բնորոշում) կրում է գորան անունը:

Արդ, արդի՞ք էթնիկապես գորան է գորան ցեղամիավորումը: Այս միավորման ճշտող մեծամասնութիւնը, ըստ աղբյուրների տվյալների, խոսում է Բախուրիի բարբառներից մեկով (Soltani, pp. 371, 391): Քալհուրիին, հավանաբար, պետք է համարել հյուսիս-լուրական բարբառ (ավելի ճիշտ՝ բարբառների համակարգ)՝ հագեցած քրդական, Քերնս, նաև գորանական փոխառութիւններով: Վերջին՝ գորանական փոխառութիւններով հարուստ լինելու և, ըստ երևույթին, գորանական սուբստրատ ունենալու հանգամանքը պետք է առավելապես վերագրել քալհուրիի այն բարբառին, որը տարածված է գորան ցեղամիավորման շրջանակներում: Սոլթանին, խոսելով գորան ցեղամիավորման լեզվի մասին, այն բնորոշում է, որպես քալհուրական քրդերեն՝ գորան բնակչութիւնը հառուկ բարբառ» (Soltani, 371, 391)⁴: Նման արտահայտութիւնը, հավանաբար, պետք է դիտել որպես վերնում ասվածի ապացույց: Ուշագրավ է, սակայն, այն, որ հիշյալ ցեղամիավորման մեջ մտնող նստակյաց՝ ուսիյաք բնակչութիւնը խոսում է գորանիով (Soltani, p. 326, Soam, pp. 381—382): Բացի այդ, գորանին մայրենի լեզու է նաև գորան ցեղամիավորման հոգևոր առճմերի՝ սեյիզների համար: Զպետք է մտանալ նաև այն հանգամանքը, որ այն համարվում է ահլ-ի հակղի դավանական և ընդհանրապես գրական լեզու նաև ոչ գորանների համար:

Իր մեջ ընդգրկած էթնիկ զանգվածների տեսանկյունից հիշյալ ցեղամիավորումը կարելի է բնորոշել որպես լուրական-գորանական մի միավորում: Գեոևս Շարաֆ-խանը, խոսելով Բախուր տի-

բակալների մասին, Եշում է, «ևրանց աշիրաթը (ցեղամիավորումը) կուշում են գորան» (Шараф-Намэ, с. 364): Եկատի առնելով, որ քալհուրին և գորանին շեն կարող եույնացվել (Минерский, с. 14) և, հետևաբար, այդ լեզուների կրողներին ևս պետք է զանազանել, ապա «Շարաֆ-նամեհե-ի այս միտքը, որը, ի դեպ, տեղիք է տվել բազմաթիվ թյուր կարծիքների, պետք է մեկնարանել հետևյալ կերպ. արգեն 16-րդ դ. քալհուրական (յուրական) մեկ կամ մի քանի ցեղեր էրնիկ գորան ցեղամիավորման մասն էին, կամ ազելի Նիշա՝ իշխող մասը: Այս եզրահանգման օգտին է խոսում ևսև այն փաստը, որ Միր-խոսրովը, որի գերդաստանը մինչև օրս էլ գորան ցեղամիավորման իշխանական տոհմն է, ծագումով յուր, որի մասին վկայված է ևսև ախլ-ի «ազլի սուրբ գրքում» «Ատրան-ջամուս». այստեղ հանգես է գալիս որպես Սիլիզ Մահմադդի մարմնավորում (պրակ.՝ մազհիար)՝ Միր-խոսրով Լորեսթանի անունով: Իզուր չէ, որ դեռևս Սոնը Եշում էր, որ «Սթե անցկացվեն էթևուղիական հետազոտություններ, հնարավոր է, որ գորան ցեղը համարվի ոչ թե քրդական, այլ յուրական (ընդգծումը մերն է—Վ. Ո.) կամ պարսկական» (Soan, p. 381):

Այսպիսով, գորան ցեղամիավորումը իր էթնիկ և լեզվաբանական պատկերով հիմնականում ներկայացնում է յուրական-գորանական պատմական մի հետաքրքիր համաձուլվածք, ըստ որում նրանում մինչև օրս պահպանվել է թե՛ մեկ և թե՛ մյուս էթնիկ տարրը, իհարկե չպետք է մոռանալ ևսև փոխադարձ ձուլման փաստերը, որում յուրական տարրը լեզվական առումով «հազթող» հանդիսանալով, այսուհանդերձ կրում է «պարտվածի» էթնոսիմը և, հավանաբար, ևսև լեզվական տարրերը՝ սուրստրատի մեծ: Գորան ցեղամիավորման բազմաաարք հանրությունը՝ միավորող թերևս միակ գործոնը պետք է դիտել ընդհանուր գավտանքը, այն է՝ ախլ-ի հակղի հետևորդ լինելը:

Նաշվի առնելով այն հսկայական դերը, որը ժամանակին խաղացել են գորանիախոս տարրերը ներկայումս մեծամասամբ յուրականացված (քալհուրականացված) այս միավորման կազմավորման գործում և էթնիկ-լեզվաբանական տեսանկյունից անհնար համարելով այս ցեղախմբի դիտարկումը գորան ժողովրդի կազմում, իհարկե բացառությամբ առանձին խմբերի, այսուհանդերձ առանց զրա մանրակրկիտ հետազոտման, թերևս անհնար է ամ-

VARDAN VOSKANIAN

THE GORAN TRIBAL CONFEDERATION

The Goran tribal confederation is one of the most considerable tribal units in the NW of Iran. In this article we made an attempt to separate the concepts of the Goran tribe and the Goran ethnic element. The Goran tribal confederation from the ethnic and linguistic points of view is a very interesting historical mixture of Lurs (Kalhurs) and Gorans (Goran speaking population), in which the linguistic domination of the Lurs (Kalhurs) is attended with the preservation and dissemination of the Goran ethnonym among the ethnically non-Goran elements of the above mentioned confederation.

Մ Ա Ն Ո Փ Ա Վ Ր Ո Ւ Փ Յ Ո Ւ Ե Ն Ե Ր

1 Մենք չենք անդադրանում գորան ցեղամիավորման մեջ ոչ վաղ սեջյալում մտած, այսպես կոչված, չափական Լառյակիե կամ չափ-գրան ցեղերին, բուեզի գրանք ունեն սիներն քրդական հատվածներն, որոնց անդադրանույց տեսնելի է՝ կլեկով հոգվածի ծագումն (Չափ-գրան միավորման մասին մանրամասն տե՛ս Ասատրյան, Sallān):

2 Քալար բնակավայրերի, Նթևիկ անվանումների, անձնանունների և անբնիկների համար հիմք է ընդունված մամուկանից պարսկերենի առաջադրումը, որոշ բացառություններով միայն:

3 Այս խնդրի որոշ կողմերին անդադարել է, Քերև, միայն Գ. Ասատրյանը (էջ 28—29):

4 Հնդհանրապես միևն քա վերջնականորեն չի որոշված Կալհուրիի սնչը իրանական ընդունելի համակարգում: Գրա պատճեններից մեկն էլ, Քերև, այս բացառով կամ չկոչվով գրաված էյուրների բացակայությունն է, աշուհանդեր, հնապատանների մեծ մասի կործանում, այն պետք է զիտվի չուրական բարբառների համակարգում (Курдоен, с. 18):

5 Անուտի ունենք, որ ցեղամիավորման մեջ անընդհատ ձուլվել են նաև քրդախոս աարերը, որի ապացույց կարող է լինել նաև ներկայումս քրդախոս (տարանխոս) և սուենի չափի՝ ուզզության հետերոջ չափական ցեղերը:

ՏՆ՝Ն Գ. Վանաքյանի Գեորգիանի տիրան-Լուրդ, ՔՅԳ. 1 (2), 1986, էջ 21—20.
К. Курдыев. Грамматика курдского языка на материале курманджи и сорани, М., 1978.

В. Минерский. Курды. Заметки и впечатления. Г., 1915.

Шариф-Нама, т. I. М., 1967.

V. Minorsky. The Gurani—BSOAS, 14/1 (1913), pp. 75—403.

E. B. Souse. To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise, London, 1926.

M. A. Saltani. The Historical Geography and Comprehensive History of Kermanshah'an, vol. 2, 3, Tehran, 1993 (in persian).

Выступая при именах собственных, суффикс *-ng* передает значение пренебрежительности: *Hasōng* от *Hasō*, *A'dōng* от *A'dō* и т. п.²

Из сочетания суффикса *-lk* с *-ng* получается сложный суффикс *-king* с пейоративно-уменьшительным оттенком; ср.: *gadaking* „мальчишка“ от *gada* „мальчик“, *birāking* „братышка“ от *birā* „брат“, *havāking* „дружок“ от *havā* „друг“ и т. п.³ Суффикс *-king* передает порою и значение собирательности; ср.: *zāfking* „детвора“ от *zāf* „дитя, ребенок“.

Все эти типы употребления *-ng* сходны с функционированием суффикса *-ak* в персидском языке, также образующего формы эмоциональной оценки и новые лексемы.

2. Суффикс *-ng* возник, по-видимому, в результате осмысления в качестве отдельной суффиксальной морфемы сочетания *-ng* в исходе слова, встречающегося в различных образованиях. Возникновение этого сочетания в финальной позиции, исключая те случаи, когда оно фигурирует в составе корневых форм (типа *dang*, *tang*, *žang*, *fang* и т. п.), исторически обусловлено двумя фонетическими процессами.

а) Инфигированием *-p* перед конечным гуттуральным *-k/g* после долгого гласного (при случае с *-k* происходит его озвончение под влиянием *-p*): ср.: *čōng* от *čok* „колени“ (ср.: *Siyābandē Sillivī sarē xwa dānī sar čōngā xājē* „Сиабанд Сливви положил голову на колени Хадже“ КЭПС, 159), *č/cīrōng* от *č/ctrōk* „сказка, рассказ“, *p'īšrūng* (ГКТ, 238) от *p'īšrūk* „мучная каша“ (JJ, 80), из ари. диал. *p'šruk*, *xāng* (из арм. *hak*, диал. *hag*) „сырой, неспелый“, *brāng* „браток“ от *birāk'*, *tēng* „дорожка“, от **tēk'*. Ср. также *sārōng* из русск. *сапог* (ср.: *lāwkē mīn sakīniya sar xāniyā, sārōng tanga pāča p'iyā* „Мой парень остановился у дома, сапог(и) узкие не лезут на (его) ноги“, ДШК, 23), *pīšing* „кошка, кот“ от *pīšik*, *pīvōng* „съедобное растение“ от *pīvōk*, *pēzīng* „близкий“ от *pēzīk*, и т. д.⁴

б) Приращением *-g* к конечному *-p*, следующему за долгим гласным: *pūng* от *pūp* „насед“ (<арм. диал. *pūp*,

pûn), sîrdâng „посуда для молока“ от sîrdân, xwêdang от xwêdân „мешочек для соли, который носят при себе пастухи для овец; солонка“¹, pâng от pân „хлеб“, sîng „грудь“ (ср. перс. sîna), hâng от hân „местом. 2-го л. мн. ч.“ и т. п.

GARNIK ASATRIAN

THE SUFFIX -NG IN KURMANJI

The nominal suffix -ng in Kurmanji is used for the formation of diminutives with hypocoristic meaning. It has also substantivizing function with explicit pejorative connotation.

The origin of this suffixal formant might be explained by two separate developments.

1) The addition of infix -n- before -kig after a long vowel

2) The addition of -g to -n in final position following a long vowel.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ И. А. Орбел. Словарь курдского языка области Мосул (рукопись); A. Christensen, K. Barr. I asiatische Dialektaufzeichnungen aus dem Nachlass von F. C. Andreas. Berlin, 1939, S. 173.

² К. К. Курдоев. Суффиксация в курдском языке. В кн.: Краткие сообщения Института народов Азии, 67, М., 1963, с. 35.

³ См. там же.

⁴ Ср. mâk „мать“; самка < *mâdk- (о женщинах: (млт рт) только в слове bîrâmâk „единорогий брат“ и в непристойной бр-не: mîa zî-mâkâ (a gûyî), dâk „мать“, „матушка“ и т. д.

⁵ lê:l „дорога“ из *râbîyû- или с эпентезой -*râbîyû- (ср. перс. râh, согг. râ) < *râi(i)yû-, см. G. Morgenstierne. Early Iranian Influence upon In'o-Aryan — In: Commémoration Cyrus, vol. 1, Leiden, 1974, p. 276, n. 9; W. Eilers. Verbreitung und Fortleben alter Epenthese. — In: Ibid., S. 288.

⁶ Инфигирование -n после долгого гласного засвидетельствовано и перед -d: xri:nâk от xri:dâk (перс. xeridâk) „тепость“. Об ироническом -n- в сложных словах (см. E. Dj. Bedr Khan, R. Lescot. Grammaire Kurde (Dialecte Kurmandji), Paris, 1970, § 40, p. 25.

7 См.: И. А. Орбели. Указ. соч.

* Маловероятно происхождение $h\bar{a}ng$: а * $h\bar{a} < ar$ -прим. * $uz\bar{a}ma-$ + - ag , как полагают Р. Л. Цоболов (см.: Р. Л. Цоболов, Очерк исторической морфологии курдского языка. М., 1978, с. 24), ибо обычной в курманджийских диалектах является форма $z\bar{a}ng$, засвидетельствованная и в классической курдской поэзии, что указывает на ее первичность по отношению к форме $h\bar{a}ng$. Последняя выступает факультативно лишь в многих диалектах; к тому же, суффикс - ag , по всей вероятности, довольно позднего происхождения. Более приемлемо предположение того же автора о происхождении $h\bar{a}ng$ из * $h\bar{a}m < *h\bar{a}ma < *h\bar{a}ma < *h\bar{a}ma$ —(скорее $h\bar{a}ma$). См.: Р. Л. Цоболов, Д. Н. Эдельман. К вопросу о словообразовании местоимений в идишских языках. В кн.: Индийская и иранская филология. М., 1971, с. 153, примеч. 6.

СОКРАЩЕНИЯ

- ГКТ — Ч. Х. Баклео. Говор курдов Туркмени. М., 1962.
ДШК — О. Шахал. Дылокед шыма'та к'орд. Ереван, 1964.
КОП — М. Б. Руденко. Курдская обрядовая поэзия. М., 1982.
КЭПС — Курдские эпические песни, сказки. Подготовка текстов, предисловие и комментарии А. Джали. М., 1962.
J1 — A. Jaba, P. Justt, Dictionnaire Kurde-français. StPb. 1879.
KDS II — D. N. Mackenzie. Kurdish Dialect Studies—II. London, 1962.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ԵՂԻԱ ՄՈՒՇԵՆԴՅԱՆԻ ԴՊՎԱՆՈՒՄ

Հայ իրականութեան մեջ հայանքի եւ մեծ թվով երախտագոր-
նեք, գիտութեան մշակներ, անխոնջ բանահամարներ, մեծագործերի
ընդգործակողներ, բառարանագիրներ, հասարակական գործիչներ,
ինչպէս նաեւ վաճառականներ: Եղիա Մուշեղյանի՛ անվանը կզատա-
շուեն թվարկված բոլոր տախտակները: XVIII դարի հետաքրքրա-
կան դեմքերից մեկի, բազմաբեղուն այդ գործիչի կյանքի ու գոր-
ծունեութեան, մտնաժանդ նրա զիջանի հետազոտումը, որքան էլ
անհրաժեշտ, սակայն տակալին հեռու է բազարաբ լինելուց:

Մուշեղյանի կ' կյանքը, կ' գրական ժառանգութեանը տպա-
վորիչ եւ իրենց արտասովորութեամբ՝ բոլոր առումներով, արտա-
կարգ եռանդ, ունակութեաններ, հետաքրքրասիրութեան, կյանքի
փուլերի արտակարգ զիզգագներ, արտասովոր քեզուն գործունեու-
թեան եւ յանձնի միմյանց անհարիր բնագաղափարներում եւ իրրեւ ար-
դյունք այս բոլորի՛ արտասովոր մի զիջան:

Անսպասելի շատ վաղրիվերումներով է անցել Մուշեղյանի
կյանքը: Այստեղ հետազոտութեան ունենք միայն թուրքիկ խոսք
ասելու նրա կենսագրութեան վերաբերյալ, առանց խորանալու
մանրամասների մեջ: Մեզի է 1688 թ., կյանքի առաջին փուլն
անցկացնելով ծննդավայր Կարինում, Եղիան, որի մեջ խոսում էր
աշխարհէն համակողմանիորեն ճանաչելու ոգին, մեկնում է հայ-
րենի տանից՝ սկիզբ դնելով իր աստանդակական կյանքին: Գրեթե
տասնամյակ տնամ դեղերումներին հաջորդում է կանգառը Քաղ-
րիզում 1717 թ., որով և սկսվում է նրա կյանքի երր, ամենատր-
գասավոր փուլը: Այստեղ է, որ Եղիան՝ առևտրի մեջ արդեն կեն-
սափորձ ունեցող մի հմուտ վաճառական, ծառայութեան մտնելով

Արևելյան հողական ընկերության ֆրանսիական բաժանմունքի Քալ-
րիզի մասնաճյուղում (որի տնօրենն էր ֆրանսիացի Բորեզարը),
ունենալով մեծ կապեր, առևտրական, նաև հասարակական լայն
գործունեություն է օժտւում, միաժամանակ ծնունդ տալիս այն
հսկայաժառանգ գիղանին, որի գիտական, պատմամշակութային
արժեքը գերազանահասելի զժամար է:

Մուշեղյանի կյանքի հաշտոգ փուլերը գրամատիկ ընթացք
ունեցան: Զնայած այն հանգամանքին, որ նա մեծ հեղինակու-
թյուն ուներ ոչ միայն իր շրջապատում, առևտրական աշխարհում,
այլև վարչական օղակներում, կյանքը, սակայն, նրան մատուցեց
այնպիսի անակնկալներ, որոնք մեծ հիասթափություն պատճա-
ռեցին, փոխելով նրա պատկերացումները շրջապատի մասին:
Ուղղակիորեն կամ միջնորդավորված՝ Եղիայի համար (որը կա-
թոլիկություն էր դադանում) վճարող էն եղև կաթոլիկ և պարս-
կահայ համայնքների, վարչական այլևայլ պաշտոնյաների, իր
տնօրեն Բորեզարի, ապա վերջինիս ու պարսիկների փոխհարաբե-
րությունները: Եղիան նույնիսկ ցուցակ է կազմել՝ ամեր թշնա-
միքն են Քարվեղը՝ Հակոբյա ուժերի բախումներից հոգնած ու
ձանձրացած Եղիան 1724 թ. լքեց Պարսկաստանը, օգտագործելով
հարմար պահը, երբ պարսից նորընծա շահ Քահանապի ուղերձ-
ները Եվրոպա առաքելու անհրաժեշտություն առաջացավ: Պատ-
վիրակության կազմում ընդգրկվեց նաև Մուշեղյանը, որը, ըստ
երևույթի, և զեկավարել է այն: Իրականացնելու համար իր վա-
զմի նրազանքը՝ հանգիպելու առևտրական ցարին (թուրք-պարսկական
գերիշխանությունից հայերին ազատագրելու ակնկալությամբ),
Եղիան որոշում է պատվիրակությունը տանել Ռուսաստանի վրա-
յով, գիտենալով հանդերձ, թե ինչ վտանգներով է դա հղի: Մեկ-
նումից առաջ եղբորը՝ Մովսեսին, գրում է. «Աստուծով ես պիտիմ
Հաշտարխանու վրայովն գնալ՝ իմփրատոտի կուշտն, անտի ֆուսն-
սիզ թագաւորին...»: Որ Եղիան որոշել էր իր եանից կամուրջներն
այրել, վկայում է թեկուզ այն փաստը, որ մեկնելիս իր հետ վեր-
ցրել է իր ամբողջ գիղանը: Սակայն նրան վիճակված էր մնալ
Ռուսաստանում: Բաղձալի հանդիպումը Պետրոս Մեծի հետ այդ-
պես էլ չկայացավ. գրան փոխարինեց Եղիայի ձերբակալությունը
Ատորախանում (1724 թ.), բանտարկությունը, տարիներ տևած
հարցաքննությունների ծանր շղթան, ապա՝ արգարացումը և հե-

ոսցումը Ռուսաստանից 1736 թ.³: Չնայած Սղիայի բազում ջանքերին, զիվանը երես չվերադարձվեց և ներկայումս պահվում է Մոսկվայում⁶:

Ռուսաստանի փուլին հաջորդած բազմամյա դեզերումներից հետո, որոնց նպատակն էր վերագտնել իրեն, Մուշեղյանը հանդրրվանում է իր ծննդավայրում և 1747—1749 թթ. թղթին հանձնում իր հուշագրությունը⁷: Մահվան ստույգ թվականն անհայտ է:

Մուշեղյանի զիվանը ժամանակի պատմական, գրական-մշակութային ու այլ տեղեկությունների մի շտեմարան է, որտեղ ուսումնասիրության նյութ կարող են գտնել (այս կամ այն շափով) պատմաբանն ու գրականագետը, լեզվաբանն ու բժիշկ-հետազոտողը, մաթեմատիկոսն ու աշխարհագրագետը, գրամագետը, տնտեսագետը, նաև կնքագետը, անվանաբանը, եռլեզուկ՝ սեյմազետը: Մեծ են զիվանի նյութերի նաև աշխարհագրական սահմանները՝ համապատասխան այն միջբրեհականներին, որտեղ միայն ոտք էր դնում աշխարհաան հայ վաճառականը (Իրան, Իրաք, Հնդկաստան, Անդրկովկաս, Ռուսաստան, Քուրդիա, եվրոպական երկրներ):

Պատմական և, զլիսավորապես, տնտեսական վավերագրերի այդ հավաքածուն գոյացել է տարածանք միավորներից. գրանք, առաջին հերթին, նամակներ են ապա՝ հաշվեմասայաններ, պարտավորագրեր, պարտամուրհակներ, համաձայնագրեր ու առևտրական այլևայլ փաստաթղթեր, զանազան ցուցակներ, կտակներ, խնդրագրեր և պետական պաշտոնական վավերագրեր, գումարած՝ տարբեր աշխատություններ, թարգմանություններ, ընդորինակություններ, զանազան ժողովածուներ: Ժամանակակից կյանքի, թերևս, ոչ մի, փոքր ի շատե կարևոր մարդ գուրս չի մնացել Սղիայի տեսադաշտից: Անհատնում եռանդի տեր, նա առևտրականի բազմազարդ իր առօրյայում՝ լի հարատև հաշվարկներով, նամակագրություններ, զանազան գրագրություններով, առևտրի աշխարհի հարուցած դավերի դեմ պայքարի թուրքոհով, կարողացել է նաև բավարարել իր գրական-գիտական հետաքրքրությունները՝ գրի առնելով և սերունդներին թողնելով իր ժամանակի բազմախոսուն պատկերը: Միայն հեռվից լսած լինելով Մուշեղյանի զիվանի մասին, Հ. Ոսկյանը՝ Մուշեղյանի առաջին հետազոտողներից մեկը, զարմանքով գրել է. «Աշխարհիկ ուղևոր է մը,

վանառական է մը, հալածեալ է մը այսքան գործերու շարագրութիւնն հիրավի անսպասելի էր⁹:

Գիվանի մասին առաջին հիշատակութիւնը հանդիպում ենք հայ ժողովրդի պատմութեան վերաբերյալ փաստաթղթերի ժողովածում¹⁰, բայց գիվանի առաջին ուսումնասիրողը, ըստ էութեան, ակադ. Ա. Հովհաննիսյանն է եղել, որը դարձաւ զենեւ 10-ական թվականներէից սկսել է հետազոտել և դիտական շրջանառութեան մէջ դնել նրա փաստաթղթերը¹¹: Այնուհետև գնալով մեծացել է հետաքրքրութիւնը գիվանի նկատմամբ¹²: Սակայն մինչև օրս նրանից հրատարակած նյութերի մէջ ամենածափալունը Ա. Արքահամյանի կազմած ժողովածուն է, որն ամփոփում է գիվանի նամակների որոշ մասը և մի քանի փաստաթղթեր¹³:

Արդեն նշեցինք Մուշեղյանի գիվանի ընդգրկման և թեմատիկ բազմազանութեան մասին: Հիրավի, իրագնկման այդ լայն կտաւի վրա առօրյա ցանկացած թեմա իր արտացոլումն ունի: Այդ թվում է և բանաստեղծութիւնը: Ըստ երևույթին, Եղիան առանձին ոգևորութեամբ է վերաբերվել շափածոյին և ինքն էլ հակում է ունեցել ստեղծագործելու: Գիվանի էջերում հանդիպում ենք բանաստեղծութիւններ գրելու նրա առանձին փորձերի¹⁴:

Տարբեր հեղինակների բանաստեղծութիւններ ևս անկա են գիվանի զանազան թղթապտեղներում: Սակայն առանձին ուշագրութեան է արժանի բանաստեղծութիւնների ամբողջական ժողովածուն, որը կազմում է շիբիր խաչից և երաժշտականացու: Ահա մեռագրի համառօտ նկարագրութիւնը. թերթերը՝ 164, մեծութիւնը՝ 16,4×10,6 սմ, նյութը՝ թուղթ, վիճակը՝ բավարար, գրութիւնը՝ միասուն, գիրը՝ նոտրգիր, գրիչ՝ Եղիա Մուշեղյան, վայրը՝ Քաղիչ, ժամանակը՝ 1721 թ.: Ժողովածուն եղրագրական բանաստեղծութիւններից մեկը գրվել է 1723 թ. հունվարի 30-ին, որը և հիմք է տալիս եղրականելու, որ Մուշեղյանն այս պիրքը կազմել է երկու տարվա ընթացքում:

Չեռագիրն ամփոփում է ժամանակի և ավելի վաղ շրջանի շուրջ 60 հեղինակների հայատառ 201 (Եղիայի համարակալմամբ) բանաստեղծութիւն՝ մեծ մասամբ թուրքերեն և ազրերեւաներեն, ապա նաև հայերեն ու պարսկերեն: Հայատառ օտարալեզու գրականութիւնը հայ իրականութեան մէջ հանրահայտ իրողութիւն է,

և սույն ժողովածուն ևս վկայում է, որ XVIII դ. առաջին կեսին երևույթը ծաղկում էր ապրում:

Սույն ժողովածուի բանաստեղծութունների մեծ մասը բաղկացած է 5 տեղից, մյուսների մեջ՝ նվազագույնը 1 տուն է (զրանք Ֆորդ-երև են), առավելագույնը՝ 57: Ընդհանուր առմամբ ժողովածուն կազմում է մոտ 1000 տուն: Այն գրվել է բանավոր, հավանաբար նաև գրավոր աղբյուրների հիման վրա: Այսպիսի եզրակացություն համար հիմք են ծառայել, նախ, կաղմողի առանձին նշումները այս կամ այն հեղինակի կամ բանաստեղծութուն վերաբերյալ (տոմանք ասնև, բյսեմք յայլոցո, սմեք որչանք յսեմք, գրեմք աստա): Սա անվիճելի վկայություն է: Իսկ թե ովքե՞ր կարող էին լինել բանավոր աղբյուրները, պետք է ենթադրել, որ հիմնականում թավրիզարևակները, քանի որ ժողովածուն գրի է առնվել այնտեղ: Բայց և միանգամայն հնարավոր ու արամարանական է, որ աղբյուր կարող էին լինել նաև Պարսկաստանի այլ քաղաքներից ու գյուղերից, ապա նաև Անդրկովկասից ու Քուրբիայից թավրիզ ժամանած անձինք: Բացառված չէ նաև, որ Եզրան ինքը, լինելով հիշյալ վայրերում, ունկնդիր է եղել ու գրի առել գրանք: Սակայն նշմարելի են անուղղակի փաստեր, որոնք հուշում են նաև գրավոր հիմքի հնարավորությունը ժողովածուի համար: Այնպիսի մի հրկարաշունչ բանաստեղծություն, որպիսին է 57 տեղից բաղկացած «Ասմունք Միրզա Ալուն» ենթադրում է ավելի շուտ գրավոր, քան բանավոր աղբյուր (թեև զա անվերապահորեն պնդել չի կարելի): Դրավորի ենթադրությունն է մզում բանաստեղծական ձևերի բազմազանությունը և, հատկապես, վերնագրերում գրանց արձանագրումը: Ցուրաքանչյուր ոտանավոր վերնագրված է բանաստեղծական ձևի և հեղինակի անվանումով (ինչպես՝ «Էղտզալ Ֆիզուլի», «Թաննիս ալիֆլամա Միրանին», «Վարսաղի Ղալիբին» և այլն): Թվում է, թե բերնբերան անցնելիս հազիվ թե կապահասնվեր որոշակի զատորոշումը բանաստեղծական այնքան շատ ձևերի և հեղինակների: Մյուս կողմից, ակերհայտ է որոշ բանաստեղծությունների վերնագրումը Եզրայի կողմից: Կարո՞ղ էր Եզրան վերնագրել թուր ոտանավորները, գրա համար պետք էր քաշահմուտ լինել: Մի բան, որ բացառված չէր, անշուշտ: Բայց ժողովածվում մեծ բաժին ունեն Եզրայի վերնադրած «Ասմունք»-ները: Կարծում ենք, որ այն ճեպքերում, երբ

բանավոր երգը ըստ տեսակի տարբերակված չի եղել, հետևապես վերնագիրը չի ունեցել, Եղիան վերնագրել է «Աստուծո յայտնչի» կամ ուղղակի՝ «Աստուծո» (էրբ հեղինակը հայտնի չէր): Մնացած դեպքերում, հավանաբար, գործ ունենք գրավոր ազդուրների հետ, մանավանդ, որ առկա է նախադեպ, դիվանի մեկ այլ ժողովածու (Ղովտիի երգերից բաղկացած) Եղիան գրի է առել «Ղովտի քրտապի» (Ղովտիի գիրք), հավանաբար, ձեռքից ձեռք շրջող գրքից (1719 թ.): Անկախ գրանից էլ աներկբա է, որ լինելով գրասեր և գրքասեր¹⁴, Եղիան հետամուտ կլիներ քրտապներ: ձեռք բերելուն՝ արտագրելու համար: Ուրեմն, լրացատենք նույն նրևույթը խնդրո առարկա ժողովածվի հարցում, որում կարող էին զուգորդվել գրավոր և բանավոր ազդուրների գրառումները:

Հետազոտողները ժողովածուն անվանում են առաբան, և դա, իրոք, պատշաճում է, եթե նկատի ունենանք նրա բովանդակած նյութի մեծ մասը: Մուշեղյանի տված խորագիրն իսկ գրավկայությունն է: Ի դեպ, «Գիրք խաղից և երաժշտականաց» վերնագրին հաջորդում է Եղիայի մեկնաբանությունն այն մասին, որ այս գիրքն իրեն հետաքրքրում է, որովհետև ուրախությունը գերազասում է բամբասանքից¹⁵, կարծում ենք, սակայն, որ նրանում առկա են նաև ոտանավորներ, որոնք երաժշտությունը չեն ուղեկցեցվել: Դա ակնհայտ է Եղիայի տված բացատրություններից, որոնցում շեշտվում է այդ ոտանավորների ասելը, բայց ոչ՝ երգելը (անշուշտ, խոսքը շխաղ ասելու, շխաղ ասելու տարբերակների մասին չէ): Եղիան ինքն էլ, կարծես, առանձնացնում է երգվող և պարզապես շափածո ստեղծագործությունները, նշելով, որ իր այս ձեռագիր մատյանը հավաքածո է քաղես պես խաղի, դազալի, երգացու: Անշուշտ, հարցը վիճարկելի է և պահանջում է լայն հետազոտություն:

Ժողովածվում ընդգրկված հեղինակների թիվը պատկանելի է, ընդ որում՝ հանրահայտ անունների (Փուլակ, Յիզուլի, Խաթայի, Քյոսուզլի, Նախիժի, Միրան և այլն) հետ մեկտեղ առկա են անծանոթ շատ հեղինակներ (Ալի էքպար¹⁶, Ղուլփիրի, Ղարաճուղան, Մաֆուր, Մէմին, Ղուրպաթ, Հուսէին և այլն): Եթե ամիշնագարյան հայ գրականության մեջ հազվագեղ են ամուսույթանո գրողների անունների հիշատակությունը¹⁷, ապա Եղիայի սույն ժողովածուն ամփոփում է մեծ մասամբ հենց այդպիսի անուններ:

Անշուշտ, չի կարելի ենթադրել, որ բուրբ վնց տասնյակ հեղինակները Հանաչված բանաստեղծներ են եղել: Բայց մի բան ակնբախ է. բանաստեղծութունը ժողովրդական լայն զանգվածներին հոգնարագատ է եղել, և սույն ժողովածուն էլ զրա հավաստումն է: Բանաստեղծութունը ծնվում էր ամեն օր, անօրայում, հաճախ հանպարտապօրց (ինչպես աշուղների մոտ էր սովորաբար): Եղաթայ Ալի էրզարինս II անից բազկացած թուրքերեն բանաստեղծութիւնը նախորդում է Եղթայի ժանուցումն այն մասին, որ հեղինակը զպիր է և այս սգովասաննս նվիրել է Ֆրանսիացի նարտարապետ Դայանստիննս շես իմ անունն և պարոն Յահաննէս Մկրտչի անունն մէջն ասացա¹⁸:

Հայ գրականութիւն մասնագետներին, անտարակուշա, կհնտաբրբրեն Փուշակ, Ղազար, Սարգիս, Միրան, Մաննուն և այլ բանաստեղծների կամ աշուղների ստեղծագործութիւնները, որոնք (թեև մյուսներից անհամեմատ ազելի սակավաթիվ) տեղ են գտել ժողովածվում: Առաջնի մեծաքանակ ոտանավորներով ներկայացված է Միրանը, որի զրչին են պատկանում տարատեսակ ազրբջաներեն բանաստեղծութիւններ (մուխամմասներ, թաննիսներ (բառախաղեր), վարսաղներ, ալիֆիամաներ, զուրիթներ և այլն): Հանգրպում ենք Միրանի նաև հայերեն բանաստեղծութիւններին, և այս փոստը զայիս է մեկ անգամ ևս հավաստելու հայ բանաստեղծների երկնզու ստեղծագործելու իրողութիւնը: Վերջինիս վկայութիւնն է նաև Փուշակի ստեղծագործութիւնը: Ժողովածվում առկա է նրա՝ թուրքերեն երկու բանաստեղծութիւնը, որոնց հետ ի մոտո ծանոթութիւնը, մեր կարծիքով, կարող է նպաստ բերել որևէ (թեկուզ փոքր) լրացում արձանագրելու քուշակագիտութիւն մեզ, մանավանդ, որ այս անվան շուրջ առկա են տարակարծութիւններ: Գիտական մանրազնին վերլուծութիւնը թողնելով մասնագետներին, նշենք միայն հետևյալը: Խնչպես հայտնի է, վիճարկվել են Փուշակի անվան սուլաբանութիւնը, ստեղծագործելու վայրը և այլ հարցեր, մասնավորապես՝ Փուշակ—հայրեններ կապը¹⁹, իմն այս հարցերից զեթ մեկի լուսարանմանը զուլզն իսկ նպաստեն նշված բանաստեղծութիւնները, ապա այս ժողովածվի գիտական արժեքն առաջնի պիտի բարձր նանալվի: Հիշյալ երկու բանաստեղծութիւն տակայութիւնն իսկ աներկրայորեն հավաստում է մեզ հասած հիշատակութիւնն այն մասին, որ Փու-

շակը ոչնորհք է անեցնել հայերեն և թուրքերեն երգեր հորինելու և մեծ համբավ է վայելել²⁰։ Ավելի քան մեկ հարյուրամյակ է, ինչ սկսել են Քուչակ հրատարակել, այդ ընթացքում նրան են վերագրվել բազմաթիվ հայրեններ, վիճարկվել, հաստատվել ու հերքվել են այնչառ տաղերի համար նրա հեղինակությունը։ Ընդ նրան զրա պատճառը ումանց կողմից համարվել է այն, որ «նահապետ Քուչակի երգերը ցրված են զանազան ձևազարդում և շեն կրում հեղինակի անունը»²¹, ապա սույն ժողովածվի պարագայում արամազոտորեն հակառակ մի պատկեր է. երկու բանաստեղծությունն էլ վերջին տան մեջ կրում են Քուչակ անունը՝ կարծես իբրև ստորագրություն²² (ինչպես ընդունված էր տաղասացների և աշուղների մոտ)։

Նետազոտողները անսեննացնում են երկու Քուչակ. պապ՝ նահապետ և թո՛ւ՝ Վանեցի (կամ աաշրդո)՝²³։ Հիշյալ բանաստեղծություններում Քուչակն իր անունը հիշատակում է մի ղեպքում Քուչակ, մյուսում՝ Վանի Քեռչակ ձևով²⁴։ Թերևս նետազոտողներին այս ավյալները հետաքրքրեն։

Ժողովածվի հեղինակները, ըստ երևույթին, կզի են հիմնականում աշուղներ և մեծ ժողովրդականություն են վայելել։ Ըղիան իր ժողովածուն համարում է պիրք... բանաստեղծ արտեղ նաբեալու։ Ամենայն հավանականությամբ, այս բանաստեղծ այրերից շատերի անուններն իրենց ստեղծագործություններով հանդերձ կոտտեից փրկվել ու մեզ են հասել շնորհիվ Մուշեղյանի ժողովածվի։ Հարկ շիա թվարկելու գիտությունը վազուց հայտնի այն գրական հուշարձանները, որոնք բնագրով շեն պահպանվել, սակայն մեզ են հասել հայերեն թարգմանությամբ։ Ըղիայի գիժանի սույն ժողովածուն, մեր համոզմամբ, ևս մեկ օրինակ է հիշյալ իրողությունի։

Բանաստեղծություններն ըստ բովանդակության տարարնույթ են. կրոնական, խոհական-փիլիսոփայական, գերիշխում են սիրային տաղերը։ Առկա է նաև պանդխտության թեման՝ հայրենաբաղձության շեշտված պաթոսով.

«Վաթանս հեռու ա, լի հասնի ձեռո».

Փափաքիմ տեսնեմ քուրս ու ախպերս (Միրան)²⁵։

Հետաքրքրութիւնն զսուրբ լին ռ ձեռնաթիւ վախ բանաստեղծութիւննէրը, որոնք իրագործութիւննէրի անմիջական արձագանքն են, ինչպէս՝ «Ողբ ի վերա Դավթէժու» 1721 թ. երկրաշարժի ժամանակ Պապրիզի ազերժան մասին. և կամ նվիրված են այս կամ այն գործիչին: Դրանով իսկ (նաև Ողիայի իրագնկումներով) ժողովածուն ինչ-որ շահով պատմական սկզբնաղբուրի դեր կարող է խաղալ:

Ժողովածուն գնահատելի է նաև իրեն հարուստ աղբուր միջնագարյան արեւելյան բանաստեղծական արվեստի ուսումնասիրման համար. տաղաչափության, գեղարվեստական հնարանքների, լեզվի ու ոճի, բանաստեղծական կառուցվածքի և քնարերգութիւնն ալլեալլ տառնձնահատկութիւննէրի հետազոտման համար: Այն բանաստեղծական ձևերի մի ամբողջ պատկերասրահ է, որտեղ մասնագետը կգտնի այդ ձևերին բնորոշ բազում հատկանիշներ: Ահա ժողովածվում տեղ գտած բանաստեղծական ձևերի ու ժողովրդական երգատեսակների ցանկը (տալիս ենք այրբեական հերթականութիւնը, բնագրի ուղղագրութիւնը).

այիֆլամա	զտեճիրլամա	զաթա	տուվալ(ը)
ասմունք	թաճնիս	մանի	վարսաղ(ի)
բահրի(ը)	թասնիֆ	մուխամմազի	վիճուարլամա
բինիաթլամա	լումարա	ողբ	ուլլամա
դիվանի	զազալ	ուսպալի	ֆարա
զուրեյթ	զազալ-դիվանի	սաքիլլամա	

Մուշեղյանը չի բավարարվել բանաստեղծութիւննէրի ու երգերի հավաքմամբ. ժողովածուն հարստացրել է առանձին մեկնաբանութիւննէրով այս կամ այն հեղինակի մասին: Դրանք զլիաՎորապես բանավոր զրույցների գրառումներ են, որոնց մեջ առկա մանրամասնները կարող են օգտակար լրացում լինել մեր գիտելիքներին և կամ նոր հարց հարուցել: Բանաստեղծ կամ տաղացաց Մաշնունի (Մաճնուն՝ ըստ Ողիայի) «Ամսոնքին» նախորդում է նրա մասին հետեւյալ տեղեկութիւնը. «Այս Մաճ(ն)ունս էր ազգու հայ ի քաղաքէն Յամիթա, մեռաւ և թաղեցաւ՝ ի քաղաքն Կարին: Բազում բան է ասացեալս²⁸: Եարունակելով տեղեկութիւնը, Ողիան պատմում է քաղաքի փաշայի առաջարկի մասին, որ-

պետքի Մաշնունը նրա և իր երեք սրբու մասին ասի շքան զօգուսանութեան, որք և զնեղզած է ժողովածովում²²: նույն կերպ Եղիան իրազեկում է Քրիստոսու մասին, որն շէր ազգաւ տանիկ, ապստամբէր թագաւորէն և այլն, հաճաստեղով, որ նրա մասին պատմութիւնները բազում են:

Եղիա Մուշեղյանի ձեռագիրն աննկատ շի մնացել մասնագետներէց. նրան անդրադարձել են մի շարք հետազոտողներ (Խ. Սամվելյան, Ա. Երևանլի, Գ. Քարզեղյան, Մ. Սեիդով, Ա. Արքաւանյան և այլն), գիտական պարբերականներում հրատարակվել են մի շարք բանաստեղծութիւններ, որոնցից նշելի են Միբրանի աղբրեշաներեն բանաստեղծութիւնների հրատարակումը Մ. Սեիդովի կողմից²³, Քրիստոսու 13 երգերիւր՝ կատարված Ա. Արքաւանյանի և Գ. Գարբիւլյանի կողմից²⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, ցարդ կատարվածը սկիզբն է միայն, և ժողովածվի ամբողջական հրատարակութիւն անհրաժեշտութիւնն անժխտելի է: Այն շահնկանորեն կհարստացնի գրականագիտութիւնն աղբյուրային բազան նոր միավորով և մասնագետներին հարազտութիւն կընձեռի համակողմանիորեն հետազոտելու գրական մի ինքնատիպ մասյան:

Այսպիսով, ժողովածուն նյութ է տալիս, նախ, միջնադարյան տաղերի հետազոտման, ժերնալորարանային գրականութիւնների պատմութիւն, ժողովուրդների գրական-մշակութային տոնչութիւնների ուսումնասիրման համար. ժանտթացնում է մեզ հայտնի բանաստեղծների նոր ստեղծագործութիւններին, ներկայացնում նոր անուններ ու նրանց ստեղծագործութիւններից նմուշներ, պատկերացում է տալիս XVIII դ. առաջին թաւորում Պարսկաստանի և Անդրկովկասի տարածքում ժողովրդի ընդերքում եղած գրական հետաքրքրութիւնների ու պահանջմունքների մակարդակի, ժամանակի գրական-բանահայտական տարազրանքի մասին. վկայում է մեզ հասած ամենահին անքտերի մասին, փաստում հայ հեղինակների աղբրեշաներեն, ինչպես և երկնկու ստեղծագործելու իրողութիւնը: Վերջապես, նրա մեջ արտացոլված ենք տեսնում տարբեր ժողովուրդների՝ տարբեր ակունքներ ունեցող գրական-մշակութային արժեքների ու հոգևոր գանձերի փոխներթափանցման ու փոխհարստացման անհերքելի իրողութիւնը՝ ի հեճուկս և ի հակակշիռ նրանց միջև հարստեւ ներհակութիւն:

COLLECTION OF POEMS WRITTEN IN ARMENIAN
LETTERS IN THE ARCHIVES OF YEGHIA MOUSHEGHIAN

Yeghia Mousheghian (Astvatsstourian, Karnetsi) was a prominent figure in the 18th century Armenian culture. He lived in Persia in 1717—1724. The wide range of his interests is reflected in his bulky archives, now in the „Archives of Russia's Foreign Policy“, Moscow.

Besides single poems that are found in different piles of the archives, a valuable collection of poems compiled by Yeghia Mousheghian attracts attention. The collection includes about two hundred Armenian, Turkish, Azeri and Persian poems written in Armenian letters by about sixty poets, bards and unknown authors.

The collection presents a valuable material for the history of Armenian, Turkish, Azeri and Persian literatures.

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Կ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ե Լ Ե Կ Ի

1 Եղիայի պատկերահան ազգանունն է Մուշեղյան, սակայն նա որդեգրվել է նաև Աստվատստուրյան ազգանունը՝ ըստ իր հայրանկան նրան զերտազրվել է նա երկու ազգանուն՝ Սարենցի, Էրզրումցի:

2 Մուշեղյանի ձեռագրած թվականը ցարյ համարվել է 1689-ը, Սակայն մի շարք նոր փաստերի պահանջներ (զեմանի էլերից մեկին արված մեղային նշումը, նրա կնիքի դրոշմը հուշագրության էլերին և այլն) մեծը Էրզրումցիներ, որ Եղիա Մուշեղյանը մեկնել է 1688 թ. (տե՛ս Լ. Գաննույան, Եղիա Մուշեղյան Սարենցի, Քուրդերեն-Հայերեն բուսարան (2002 ԳԱ սխարհըր (Հաս. գիտ.), 1989, թիվ 2, էջ 160):

3 Այն պահպանվել է զեմանի B-5 թղթագրանագրում՝ գտնազան մանր հաշիվների շարքում (թ. 18 ը):

4 Ուղերենները պետք է հանձնվեն Լյուպիվիվոս XV-ին, Կարչուս VI-ին և Լեռնի Պապին:

5 Եղիայի ներդրակառուցյան ու հարցաքննությունների ընթացքն արտաքուց գործը պահելում է նաև արտիվում, որտեղ Եղիայի զեմանն է (տե՛ս սուրբ):

6 Եղիա Մուշեղյանի զեմանը պահելում է Թուսաստանի արտաքին շաղարկանության արխիվում, ԵԹուսաստանի հարաբերությունները Հայաստանի հետ ֆանդում (Архив внешней политики России, фонд 100—«Свошения России с Арменией» (արտունակ՝ АВПР):

7 Հաղագրության նամակ առնուհանդիս է Վանկոթյոնե, Ճանրամագազինը պահում է Մաշադյան մասնագրություն:

8 Հ. Սեկյան, Եղիա Աստվածատուրյան Մուշկեան և իր գրական արտագրությունները, Վրեննա, 1927, էջ 71:

9 «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», т. I, М., 1833, с. 363.

10 Ե. Հովհաննիսյան, Պատրիարքի Սարգիս Գրիսեանց, էջմիածին, 1918, էջ 3, ելույնը, Հայ-ուսա արևմտաարևելի ժողովան խնդիրը, էջմիածին, 1871, Հավելված, վավ. 3, 4, 6 և այլն:

11 Բազմաթիվ են միայն մի քանի Վեդեակները թվարկումով, որոնք գրագրվել են զինվանի ստաներն ժրագրությունը նախագամածը, Պ. Հարությունյան, Բ. Զաչառյան, Կ. Արարամյան, Կ. Երևանյի, Հ. Արապի և այլն:

12 Եղիա Նարեկյան զինվանը, Աստղարածը և Սանթապարտյունները գրագր. Ա. Գ. Արարամյանի, Երևան, 1955, (Մեր պատրաստած սեղիա Մուշկեանի նամակներն էլ ԳԱԱ Հրատարակչությանն է հանձնվել 1958 թ. և ցուրց սպասում է ապագաման):

13 Գրվանի սարգիս էջերում մեզ հանդիպել են ընկեր (2), որոնքում չհասկում է Եղիայի սեաներ՝ ԵՔրիստոսի մասն էլիան և որոնք, Հովհաննար, պատահանում են Վեդե երա գրվել: Իսկ ահա նամակներից մեկում Եղիան բանաստեղծություն է նվիրել Հայքնասիրտը՝ Հովհաննիսյան (ԱՅՈՒՐ, յ. Ե—31, յ. 31 սժ):

14 Գրվանի էջերում, հաղվածայաններում, ձևաանորոնում քաղում հիշատակություններ կան Եղիայի կողմից գրից կամ գրքից զինելու մասին: Տե՛ս նաև Բ. Զաչառյան, Եղիա Մուշկեանի (Նարեկյան) գրագրությունը (2002 ԳԱ սկզբից (հաս. գիտ.), 1983, թիվ 1):

15 ԱՅՈՒՐ, յ. Ա—3, յ. 2:

16 Պահպանում ենք ընտրի սաղագրությունը և՛ այսուհ, և՛ բանաստեղծական մեկը թվարկելու:

17 Բ. Զաչառյան, Հայ-իրանական գրական անլուծություններ, Երևան, 1967, էջ 47:

18 ԱՅՈՒՐ, յ. Ա—3, յ. 158:

19 Հմմտ. Ա. Տնկանցի, Մ. Արևելյանի, Կ. Հովհանյանի, Կ. Մանուկյանյանի, Մ. Մկրչյանի և այլոց կարծիքները (Կ. Առաքելյան, Հայ ժողովրդի մասնագր ժրագրության զարգացման պատմություն, Երևան, 1975, էջ 255—256: (Արտահան՝ Կ. Առաքելյան):

20 Աղթամարի ա. հաշվանի թիվ 247 մեազրի հիշատակարան (սե՛ս Կ. Առաքելյան, էջ 259):

21 Անգ:

22 Մ. Արևելյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Երևան, 1945, էջ 417, 418: Կ. Առաքելյան, էջ 288:

23 Տե՛ս ԱՅՈՒՐ, յ. Ա—3, յ. 131, սժ. 163 սժ:

24 ԱՅՈՒՐ, յ. 58, սժ:

25 ԱՅՈՒՐ, յ. 24 սժ:

26 ԱՅՈՒՐ, յ. 12 սժ:

Մ Հետաքրքիր է, որ այս տարածանությունը նախորդում են շարժում (չէր, որոնք մասն են զգան ընդհանրում է. «Տեղի թափում», որ շարժում լսելը այլոց է գրեթե գրեթե մտմանով) (անգ):

Մ Մ. Սիրզով, «Լույս բանաստեղծ Միքայիլ ազգայնական բանաստեղծությունները» (Երևան, 1952 թ. հրատարակչություն է լեզվի ինստիտուտի տարածանություններ, Բարս, 1952, թիվ 3 (ազգայնական)):

Մ Ա. Արամյան և Գ. Գաբրիելյան, «Մյուս-տղայի նորագույն երգերը» (2002 թ. «Տեղի»-ի տարածանություն, 1954, թիվ 3):

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ НАЗНАЧЕНИЕ И МОДЕЛЬ
ОБРАЗОВАНИЯ ПАРЕМИОЛОГИЗМА

(На материале курдского языка)

В специальной литературе широкое распространение имеет мнение, согласно которому устойчивые словосочетания и предложения, в число которых входят и паремнологизмы, образуются по грамматическим (синтаксическим) моделям переменных словосочетаний и предложений и подобно им имеют структуру формально-смысловой сцепки, т. е. являются единствами, одну сторону которых образует сцепление форм компонирующих слов, связанных между собой формальными связями, а другую сторону — сцепление значений компонирующих слов, связанных между собой смысловыми связями¹. Однако в результате исследования паремнологического материала курдского языка выясняется, что паремнологизмы образуются по особой, присущей только им структурно-семантической модели и реализуются как структурно-семантические элементы, а не структурно-семантические сцепки. Обнаружение этой модели обуславливает коренные изменения во взглядах на природу паремнологизмов. Оно имеет принципиально важное значение для определения паремнологического состава языка и его отграничения, с одной стороны, от других типов устойчивых словосочетаний и предложений и, с другой стороны, от малых жанров устного народного творчества, в число которых включаются они некоторыми исследователями.²

Ниже приводится краткое описание этой модели.

Анализ паремиялогизма (так же, как и других языковых единиц) в целостном (интегральном) аспекте на уровне причинно-следственных связей выявляет его лингвистическое назначение в системе языка и модель, по которой он образуется.

1. Под назначением имеется в виду свойство удовлетворения потребности: языковые образования, в том числе паремиялогизмы, возникают из потребности в общении—в передаче (выражении) определенного идеального содержания—единицы мысли. Из этого следует, что языковые образования имеют свойство удовлетворения потребности, ибо то, что возникает из потребности, обладает свойством удовлетворить эту потребность. Таким образом, рассматривая языковые образования в их связях с порождающей их потребностью, мы обнаруживаем у них особое обособленное свойство—свойство удовлетворения потребности, изначально присущее им. Это свойство, до сих пор не отмеченное в литературе, условно названо автором лингвистическим назначением языкового образования. Оно представляет собой единство двух сторон (аспектов) языкового образования: цели, которой оно служит в системе, и определяющегося этой целью его языкового устройства, обладающего тремя типами особенностей:

- а) всеобщих, присущих всем языковым образованиям;
- б) общих, свойственных только определенному кругу языковых образований;
- в) индивидуальных, присущих только данному конкретному языковому образованию.

Эти три типа особенностей вместе с целью, которой служит языковое образование, позволяют ответить на три разных вопроса, касающихся природы структурно-семантической организации языкового образования: из чего оно состоит (характер материала), что оно отражает или обозначает (характер действительности) и как оно отражает (специфика отражения) и, в зависимости от этого, каков характер его организации. Таким образом, термин «назначение» применя-

ется здесь в двух планах: назначение как совокупность всех частных признаков языкового образования вместе с целью, которой оно служит в системе; назначение как анализ по назначению, как метод, прием установления последнего. Этот метод, условно названный в некоторых работах автора социолингвистическим методом,³ имеет то преимущество перед существующими в лингвистической литературе методами определения внутренних границ языка, и, в частности, различными методами определения объекта и границ различных научных дисциплин, что приводит к выявлению одного, единого, истинного критерия разграничения различных типов языковых единиц—специфики их назначения: подобно тому как язык отграничен от других общественных явлений спецификой своего назначения, соответствующей специфике породившей его потребности, различные типы проявления языка—языковых единиц на наиболее общем уровне его членения отграничены друг от друга спецификой своего назначения, соответствующей характеру различных типов породившей их потребности в общении. Между тем встречающиеся в языкознании разные методики выделения и анализа языковых единиц, направленные на их научное определение, построены на явном несоблюдении соизмеримости исследовательского направления с задачей исследования. В то время как вопрос «что такое язык?» требует ответа—научного определения, основанного на его назначении, прикладываемые ему определения не касаются этого аспекта. В частности, существующие определения языка как средства человеческого общения основаны на специфике его назначения главным образом в части цели его возникновения как его социальной сущности. В отношении же интерпретации самой лингвистической сущности языка—его устройства в аспекте его связей с потребностью они отстают. С другой стороны, в то время как при определении языка главное внимание уделяется социальной стороне его сущности—его функции общения, при определении языковых единиц, наоборот, основной упор делается на лингвистическую сторону их сущности—на осо-

близости их внутренней структуры или внешние собственно структурные связи. Причиной появления в науке разных определений языка и языковых единиц является не недостаточность их изучения в частных аспектах, не преимущество одних из этих аспектов перед другими, в основном то, что вопрос об определении языка и языковых единиц решается без выбора для этой цели соответствующего общего аспекта исследования. Несоответствие выдвинутых частных аспектов исследованию задаче научного определения, приведшее к порождению множества разных определений одного и того же объекта является причиной того, что лингвистика до сих пор не обладает единым критерием определения внутренних границ языка.

Лингвистическое название языкового образования не относится к числу его частных свойств, не находится на одном уровне с его структурно-семантическими и функциональными особенностями. В зависимости от этого аспект изучения элементов языка в их связях с потребностью подлежат строгому различению и отграничению от традиционно выделяемых трех аспектов: структурного, семантического и функционального. Главной особенностью такого исследования является то, что позволяет выявить не только особенности внутренней структуры языкового образования, но и цель, которой оно служит в языке. Именно эта особенность и является обязательным условием для соответствия данного подхода задаче исследования, состоящей в раскрытии назначения как объективной основы определения языкового образования. Любое определение языкового образования, не содержащее указания на то, какой цели оно служит, не может быть полноценным определением. Сам вопрос «что такое языковое образование?» уже предполагает ответ, основанный в его названии.

Единственно объективное определение языка—это определение, основанное на его назначении. Из определения языка, основанного на его назначении, мы выводим определение его единиц. Метод их выделения и анализа по назна-

чению применяется в соответствии с их важнейшим признаком—спецификой их значения, являющейся критерием их разграничения на наиболее общем уровне членения языковой системы. По этому критерию устойчивые словосочетания курдского языка дифференцируются на следующие разновидности: фразеологизмы, устойчивые речевые единицы, имеющие контактно-устанавливающее значение, синтаксические, переменные-устойчивые обороты и паремииологизмы.⁴

Паремииологизмами являются устойчивые языковые образования, обладающие паремииологическим значением. К ним относятся обороты типа: *хэта хар бун гае пирданэ* (букв.: кривая борозда находится под старым быком), *жын стина малейэ* (букв.: женщина—это колонна (опора) дома) и т. д. От других типов устойчивых предложений языка, а также от слов и фразеологизмов они отличаются прежде всего характером отражаемой ими действительности и спецификой самого отражения. Референтами паремииологизмов являются общие закономерности сферы социальной, а нередко и внесоциальной жизни и характеризуют паремииологию как народную философию, как своего рода дидактический кодекс народа в его познавательной деятельности.

Законы общества познаются на основе накопления опыта наблюдений над их отдельными, частными проявлениями, являющимися их конкретными реализациями в действительности. Отдельные частные проявления еще непознанной общей закономерности, встречающиеся повсюду, отражаются в сознании в форме единицы мысли, имеющей структуру суждения. В результате познания связи между подобными рода проявлений одной и той же закономерности и установления взаимоотношений между самими суждениями о них из последних возникает умозаключение о самой закономерности, являющееся особой формой отражения действительности. Как только умозаключение возникает, оно требует своей языковой объективизации—формы своего выражения. Таким образом, паремииологизм возникает как языковой представитель социальной закономерности на основании умоза-

ключения о ней. Наличие умозаключения, определяющего собой сложный комплекс особенностей, характерных только для строения паремнологизма, является важнейшим и неизменным условием его образования. Но при этом оно формируется и становится фактом языка лишь благодаря форме его лингвистической объективации, с которой оно образует неразрывное языковое единство. Что касается формы (материальной оболочки) паремнологизма, то она не представлена в готовом виде, а впервые складывается из имеющихся в языке готовых элементов-слов из потребности в выражении умозаключения. Это означает, что паремнологизм образуется, опираясь, с одной стороны, на результаты познавательной деятельности человека, а с другой — на достижения его языкотворчества. В зависимости от этого определение паремнологизма в качестве двуплановой единицы не представляется полным без указания на взаимоотношения между его двумя планами. Этот аспект изучения паремнологизма особенно важен тем, что ведет к выявлению тех качеств паремнологических значений—умозаключений и паремнологических форм, благодаря которым они вступают в связь друг с другом и образуют соответствующие паремнологические единства.

2. Если языковое образование возникает из потребности в выражении единицы мысли идеального содержания, то правомерно моделировать процесс его образования в схеме «значение → форма», где стрелкой указывается направление процесса его построения, начинающегося значением и завершающегося формой. При этом в такой схеме выявленная универсальная лингвистическая модель имеет разные типы проявления, которые лежат в основе организации различных форм языкового материала—становления языковых единиц разных систем строения. В частности, в особом типе проявления она лежит в основе образования слов, в другом типе своего проявления она встречается у фразеологических единиц, в специфических формах она лежит в основе образования некоторых типов устойчивых словосочетаний, в число

которых по признаку устойчивости входят паремнологизмы. Эти типы проявления универсальной лингвистической модели отличаются друг от друга своей схемой функционирования, особенностями состава наполняющего их языкового материала. О некоторых из них, характерных для слов, фразеологизмов и переменных словосочетаний и предложений, сообщается в наших работах, посвященных описанию фразеобразовательной модели.² Здесь же приводятся некоторые сведения о типе проявления данной модели, лежащем в основе образования паремнологизмов. Его можно условно называть паремнообразовательным типом проявления модели или, для удобства, просто паремнообразовательной моделью. Однако прежде чем приступить к его описанию, отметим еще и то, что он функционирует в двух вариантах: развернутом и свернутом, по которым паремнологический состав ямка дифференцируется на две разновидности: паремнологизмы, образующиеся по развернутому варианту, и паремнологизмы, образующиеся по свернутому варианту. Паремнологизмы развернутого варианта имеют развернутую материальную оболочку, представленную полностью переосмысленным компонентным составом. Паремнологизмы же свернутого варианта имеют свернутую материальную оболочку, представленную непереосмысленным или частично переосмысленным компонентным составом.

Попытаемся воспроизвести паремнообразовательную модель сперва в ее развернутом варианте на примере паремнологизма *Хэта хар бьн гае пирдан* (букв.: кривая борозда (находится) под старым быком). Со стороны воспроизводящего схема этого паремнологизма в самой общей форме представляется в виде «значение (умозаключение) → форма», где стрелкой указывается направление процесса его построения, начинающегося значением и завершающегося формой. Эта же схема со стороны воспринимающего паремнологизм приобретает форму обратную — «форма → значение (умозаключение)», где стрелка означает направление процесса восприятия паремнологизма, который начинается

формой и завершается значением. Паремнололизм сперва воспринимается в части звучания—сцепления форм компонирующих слов, связанных между собой формальными связями и образующих формальную сцепку *Хэта хар бьн гое дирдань*. Вслед за этой формальной сцепкой воспринимается суждение «кривая борозда (находится) под старым быком»—в смысле: «причина кривой борозды (коренится) в уклончивости старого быка», представляющее собой сцепление значений компонирующих слов, связанных между собой смысловыми связями и образующих смысловую сцепку, облученную в данную формальную сцепку и составляющую вместе с ней отдельную формально-смысловую сцепку. В составе паремнололизма эта формально-смысловая сцепка выделяется как отдельный, самостоятельный блок, который служит основой образования его материальной оболочки. Следом за этим блоком воспринимается некое суждение в виде «причина неполадок (неприятности, ссоры) коренится в неискренности старшего (руководителя)», связанное с этим блоком как формой своей объективации на основе отношения сравнения—уподобления—отождествления с суждением «причина кривой борозды (коренится) в уклончивости старого быка», с которым имеет общий признак «нечестность (неискренность)». Оно вместе с этим блоком образует другой, отдельный, самостоятельный блок в следующей структуре:

«Хэта хар бьн гое дирдань—звучание—(подобно тому как (причина кривой борозды (коренится) в уклончивости старого быка → (так и) причина неполадок коренится в неискренности старшего (руководителя)», где стрелка означает, что первая часть структуры, т. е. первый блок выступает формой лингвистической объективации следующего за ним суждения, образуя и вместе с ним новый блок. Но восприятие паремнололизма формированием этого—второго блока не завершается. Вслед за ним воспринимается некая единица мысли в виде умозаключения «(так что) причина неполадок исходит от старшего (руководителя)», имеющего в хэ-

честве формы своей объективации этот блок и образующего вместе с ним другой, отдельный, третий блок на основе установления причинно-следственных связей с предшествующим ему суждением «причина неполадок коренится в неискренности старшего (руководителя)». Умоаключение воспринимается как вывод, заключение из этого причинного суждения и в то же время как его следствие. Им же завершается восприятие паремнологизма.

Структурно-семантический состав воспринятого паремнологизма представляет собой сложную конструкцию, состоящую из трех блоков:

Первый блок: формально-смысловая сцепка—*хэта хар бын гае пирданэ*.

Второй блок: первый блок+суждение «причина неполадок коренится в неискренности старшего (руководителя)».

Третий блок: второй блок+умоаключение «(так что) причина неполадок исходит от старшего».

Со стороны воспроизводящего—образующего паремнологизм порядок расположения этих блоков представляется в обратной форме:

Первый блок: умоаключение «(так что) причина неполадок исходит от старшего»+второй блок.

Второй блок: суждение «(потому что) причина неполадок коренится в неискренности старшего»+третий блок.

Третий блок: формально-смысловая сцепка *хэта хар бын гае пирданэ*.

В этом случае сцепление трех блоков отражает полную картину процесса образования паремнологизма:

«Причина неполадок исходит от старшего (руководителя)» → (потому что) причина неполадок коренится в неискренности старшего (руководителя)» → «(подобно тому как) причина кривой борозды (коренится) в уклончивости старого быка»—звучание—сцепление форм komponирующих слов».

Из этой интерпретации паремнологизма явствует, что представленные в нем блоки находятся в своеобразных ме-

иерархических отношениях: третий блок—носитель суждения—сравнения содержится в составе второго блока в качестве его строительного материала, а последний—в составе первого блока. Первый блок отражает модель образования—воспроизведения пареммологизма в форме «значение—форма», где значением выступает умозаключение, а формой—второй блок.

Умозаключение облекается во второй блок на основании причинно-следственных отношений, устанавливаемых между ними:

«Причина неполадок исходит от старшего, потому что причина неполадок коренится в старшем». Это суждение является сложноподчиненным суждением с придаточным причинным. В нем главной частью является:

«Причина неполадок исходит от старшего», а придаточной частью—«(потому что) причина неполадок коренится в неискренности старшего».

Между обеими частями выявляются причинные отношения: в придаточной части указывается причина того, о чем говорится в главной части. Из этого следует, что собственно пареммологической семантемой, из потребности в выражении которой возник данный пареммологизм, является главная часть—умозаключение. Будучи выводом, заключением из причинного суждения, умозаключение не обладает собственным средством языкового выражения. Оно объективируется путем включения этого суждения в связь с суждением о некоторой внесоциальной закономерности, облекаясь в его материальную оболочку. Суждение причинное соединяется с суждением-сравнением о внесоциальной закономерности по ассоциации—на основе установления между ними отношений сравнения—умодобления—отождествления: суждение «причина неполадок коренится в неискренности старшего» на основе ассоциации по сходству вызывает суждение «причина кривой борозды коренится в уклончивости старого быка», облекаясь в его материальную оболочку.

Модель «умозаключение → второй блок» в своем развернутом варианте, присутствующая у всех паремнологовизмов с полностью переосмысленным компонентным составом, в несколько упрощенном, свернутом варианте лежит в основе образования паремнологовизмов с непереосмысленным или частично переосмысленным компонентным составом. В последнем случае она вместо четырех допускает наложение трех элементов, которыми являются:

а) умозаключение, б) причинное суждение, в) звучание—сцепление форм компонирующих слов.

Проиллюстрируем ее на примере паремнологовизма *дэш у марьш дэжым*, в котором все компоненты сохраняют свои значения

а) умозаключение «(так что) спящий человек без «сознания» (не знает, что творится с ним и вокруг него), б) причинное суждение «(потому что) сон то же самое, что и смерть, сон и смерть (спящий и мертвый)—одно и то же», в) звучание—сцепление форм компонирующих слов.

Рассмотрим другой пример: *жым ступа малейш*, обнаруживающий частично переосмысленный компонентный состав:

а) умозаключение «дом (семья) основан на женщине», б) причинное суждение «(потому что) женщина (как колонна)—опора дома (дом опирается на женщину)», в) звучание—сцепление форм компонирующих слов.

Эти и аналогичные примеры паремнологовизмов с непереосмысленным или частично переосмысленным компонентным составом обнаруживают сцепление двух блоков:

Первый блок: умозаключение+второй блок.

Второй блок: суждение причинное—звучание—сцепление форм компонирующих слов.

Таким образом, в подобного рода паремнологовизмах отсутствует третий блок, а точнее, образующее его суждение—сравнение. Однако отсутствие этого суждения не означает нарушения паремнообразовательной модели, поскольку, как это видно из приведенных примеров, причинное суждение, само по себе построенное на основе отношения сравнения

уподобления—отождествления между предметами (сон и смерть, женщина и клона), своеобразно компенсирует суждение—сравнение, выступает комполовой функцией двух блоков.

Итак, назначение паремнологизма—служить языковой констатацией социальной закономерности на основании умозаключения о ней.

Паремнологизм образуется по особой модели в структуре «умозаключение+второй блок», реализуемой в двух вариантах. Этой моделью определяется особый характер комплексной организации паремнологизмов, отличающий их от других типов языковых единиц, выделяющихся на наиболее общем уровне членения языковой системы. В связи с этим правомерно предоставить паремнологии право на существование в качестве отдельной, самостоятельной научной дисциплины, а в зависимости от этого и выделить подчиненную ей отрасль паремнографии и поместить ее в один ряд с лексикографией и фразеологией.

MAKSIM KHAMOIAN

THE LINGUISTIC APPOINTMENT AND THE MODEL OF FORMING PAREMEOLOGISM

(On the material of Kurdish)

Paremeologism are the units of the language with the structure of the sentence, only with their own structural—semantic models and they possess a specific linguistic appointment in the system of language. The linguistic appointment of paremeologism is its isolating global property, its satisfying property demanded by social necessity which is presented as a unit of its two aspects: the aim with the help of which it serves in the system and connected with this aim its complex structure which has three kinds of peculiarities: general peculiarity which all the language formations have, common pecu-

liarity connected only with the paremeologism and individual peculiarity. These peculiarities, with the aim of paremeologism, give us an opportunity to answer three different questions connected with its social and linguistic nature:

1. What does it consist of? (the character of material).

2. What does it reflect? (the specific reflection).

3. How is its reflection? (the specific of reflection) and depending upon this.

4. What is the character of its order?

Paremeologism appears as language representative of the conformity with the law in the sphere of social life on the basis of conclusion. Paremeologism is formed with the following universal structural—semantic model „Conclusion + cause thinking + comparative thinking + utterance“. But something it is realised by this scheme „Conclusion + cause thinking (built on the basis of comparison) + utterance“.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ См.: А. В. Кунин. Фразеология современного английского языка. М., 1972, с. 2; А. Н. Молотков. Основы фразеологии русского языка. Л., 1977, с. 32; А. Г. Назарян. Фразеология современного французского языка. М., 1976, с. 53.

² См.: Ю. В. Рождественский. Введение в общую филологию. М., 1979, с. 20.

³ М. У. Хамов. Основы фразеологии курдского языка. Ереван, 1988, с. 13.

⁴ Там же, с. 65.

⁵ Там же, с. 68.

САМВЕЛ КАРАБЕКЯН

МОРФОНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЕГМЕНТОВ С ТАВНИНОМ В АРАБСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Обращение к гносеологическим основам арабской языковедческой традиции и разработка на этой основе системы описания в терминах современной лингвистики и с учетом достижений тех или иных ее дисциплин (в частности, морфологии) создает предпосылки для дополнительного рассмотрения ряда проблем, связанных со структурой арабского слова.¹

Особенности строения основ и словоформ арабского литературного языка приводят к тому, что их анализ непосредственно в терминах согласных и гласных фонем и экспонируемых ими морфем не всегда оказывается достаточным без дополнительного обращения к содержательной природе и функционированию традиционного элемента лингвистического описания, принятого в арабской грамматической теории харфа.² В контексте традиционной системы анализа последний предстает той узловой промежуточной единицей, через которую преломляются языковые функции согласных и гласных фонем. Возникает система их опосредованного (через харф) участия в формировании экспонента морфологически значимых единиц. В этой системе языковое содержание согласных и гласных фонем определяется их функцией выражения значений *jaṣ* (звучание) и *ḥayāka* (движение), комбинация которых служит формой харфа, а степень и форма экспликации этого содержания в пределах харфа определяет закономерности функционирования последнего в

качестве минимальной единицы словообразовательного плана.

В таковом своем качестве харф определенным и непротиворечивым образом описывает все значимые формы, иначе говоря, любая такая форма, как правило, без остатка членится на харфы. Проблема возникает лишь при членении конечных сегментов именных форм, содержащих таивнию (танвин) и словоизменительные показатели, которые описываются в терминах не харфов, а их интегралов—главных компонентов.

Так, например, в именной форме *tu.da.t Ø.rī.suḥ* членение конечного сегмента *suḥ* на харфы наталкивается на серьезное препятствие, связанное с возникновением морфемной границы внутри харфа *su*, в гласном компоненте которого локализуется словоизменительное значение. Следующий за тем таивни также традиционно рассматривается в качестве субхарфной единицы, хотя очевидно, что в просодическом отношении он воспринимается как самостоятельный харф.

Тем самым морфологическое строение таивинных сегментов определенным образом диссонирует с основополагающим принципом осново- и словообразования в арабском литературном языке.

В данной статье делается попытка определить глубинный механизм формирования таких сегментов на основе анализа морфонологических процессов, затрагивающих конечный харф основы и морфемы, реализуемые в следующих за ним морфонологических позициях.

Предположение о возможности таких процессов основывается на целом ряде фонологических и морфологических данных. К их числу, в частности, относится заметное сходство между таивинным сегментом *su* и последовательностью морфем $Øu + na$ в соответствующих формах множественного числа (ср., например, *tu.da.t Ø.rī.suḥ* и *tu.da.t Ø.rī.su Ø.u,na*). Внешнее сходство, а также функциональная родственность компонентов обоих сегментов (ср. -и (ед. ч.)

и - ʒu (мн. ч.) — словоизменительное значение ga ; танани (ед. ч.) и нуи (мн. ч.) — исходное значение (раздельности именной формы) проливают определенный свет на природу возникновения тананинских сегментов, имеющую, безусловно, морфологический характер: реализация примыкающих к основе морфологических позиций соответствующими формальными показателями создает на этом участке именной формы определенную, «напряженность» фонологического (ритмико-просодического) характера, вследствие чего возникает ситуация «наложения морфов»,³ приводящая к образованию тананинского сегмента. Направление такого морфологического процесса можно представить в следующем виде:

$$\text{tu.da.r}\text{ʒ}.\text{ri.su} < \text{tu.da.r}\text{ʒ}.\text{ri.s} [\text{u} + (\text{ʒu.n}\text{ʒ})],$$

где: $\text{p}\text{ʒ}$ — морфема с исходным значением раздельности
 ʒu — морфема со словоизменительным значением ga
 $\dots\text{u}$ — субморф, незначимый элемент, выделяемый в составе основы в силу его вовлечения в морфологический процесс, обусловленного фонологическим окружением.

Тананинский сегмент возникает в результате наложения морфов ʒu и $\text{p}\text{ʒ}$ и своеобразного сращения их с основой, представляя собой алломорф не одной морфемы, а морфемосочетания $\text{ʒu} + \text{p}\text{ʒ}$. В основе такого наложения лежит фонологическая (ритмико-просодическая) невозможность соположения в речи двух неполных морфов ($\text{ʒV} + \text{C}\text{ʒ}$). Возникающий при этом «амальгамированный» вариант морфемосочетания (реализация двух морфем в одном морфе), разумеется, лишен внутренних границ. Морфологические границы восстанавливаются лишь в таком отрезке, где реализуются раздельные алломорфы каждой из морфем. Тем самым вопрос о «морфемном членении» конечного харфа основы лишается смысла.

При анализе именных форм типа $\text{tu.da.r}\text{ʒ}.\text{ri.su}.\text{ʒu.na}$, конечная часть которых, на первый взгляд, представляет собой то же сочетание морфем, что и исходно в форме tu.da ,

г. $\emptyset$ rl.slп ($\emptyset$ и + па, функционально равное $\emptyset$ и + п $\emptyset$) возникает вопрос, почему здесь не происходит аналогичного «свертывания»? Это, на наш взгляд, обусловлено совершенно иным, фонологическим контекстом, определяющим иное направление и характер морфонологического процесса.

$$\text{tu.da.r}\emptyset.\text{rl.su.}\emptyset\text{u.pa} < \text{tu.da.r}\emptyset.\text{rl.s}[u + (\emptyset\text{u}1 + \emptyset\text{u}2)] > \\ > \emptyset\text{u} + \text{п}\emptyset > \text{па}].$$

где: $\emptyset\text{u}1$ — морфема со значением мн.ч.

$\emptyset\text{u}2$ — морфема со словоизменительным значением таг.

п $\emptyset$ — морфема со значением раздельности.

Здесь, как можно видеть, также происходит наложение морфов, при котором морфемосочетание $\emptyset$ и + $\emptyset$ и реализуется в одном морфе $\emptyset$ и. Невозможность дальнейшего свертывания приводит к другому варианту избежать запретного соположения $\emptyset V + C\emptyset$ — трансформации $C\emptyset > CV$ (в нашем случае — п $\emptyset > \text{па}$).

Аналогичная картина и в форме tu da.r $\emptyset$ .rl.sl. $\emptyset$ l.pa:

$$\text{tu.da.r}\emptyset.\text{rl.sl.}\emptyset\text{l.pa} < \text{tu.da.r}\emptyset.\text{rl.s}[u + (\emptyset\text{u} + \emptyset\text{l})] > \\ > \emptyset\text{l} + \text{п}\emptyset > \text{па}].$$

где: $\emptyset\text{u}$ — морфема со значением мн.ч.

$\emptyset\text{l}$ — морфема со словоизменительным значением таг.

п $\emptyset$ — морфема со значением раздельности.

Здесь происходит наложение морфов $\emptyset$ и + $\emptyset\text{l} > \emptyset\text{l}$ с возникновением «амальгамированного» морфа (под воздействием которого субморф... и принимает форму ...i), а также обычная в данном морфонологическом контексте трансформация п $\emptyset > \text{па}$.

Запрет на третью словоизменительную форму в этих случаях, как известно, справедливо связывается с возникновением совпадения морфем в позиции выражения числа и словоизменительного значения (в обоих случаях — алиф). Морфонологический анализ дает возможность выявления механизма такого совпадения.

Для потенциальной, нереализуемой формы mansub мн. ч. он выглядит следующим образом:

$$\begin{aligned} \text{mu.da.r}\emptyset.\text{ri.s} [u > \text{a} + (\emptyset u + \emptyset \text{a}) > \emptyset \text{a} + \text{n}\emptyset > \text{ni}] > \\ > \text{mu.da.r}\emptyset.\text{ri.sa}\emptyset \text{a.ni}, \end{aligned}$$

где: $\emptyset u$ — морфема со значением мн. ч.

$\emptyset \text{a}$ — морфема со словоизменительным значением pasb,

$\text{n}\emptyset$ — морфема со значением раздельности.

Для реализуемой формы marfu дв. ч.

$$\begin{aligned} \text{mu.da.r}\emptyset.\text{ri.s} [\text{a} + (\emptyset \text{a} + \emptyset u)^{\text{t}} > \emptyset \text{a} + \text{n}\emptyset > \text{ni}] > \\ > \text{mu.da.r}\emptyset.\text{ri.sa}\emptyset \text{a.ni}, \end{aligned}$$

где: $\emptyset \text{a}$ — морфема со значением дв. ч.

$\emptyset u$ — морфема со словоизменительным значением taf,

$\text{n}\emptyset$ — морфема со значением раздельности.

Невозможность третьей словоизменительной формы в дв. ч. также связана с тем, что морфонологический процесс приводит к ее матеральному совпадению с прямой словоизменительной формой.

Ср.:

дв. ч., реализуемая словоизменительная форма marfu:

$$\begin{aligned} \text{mu.da.r}\emptyset.\text{ri.s} [\text{a} + (\emptyset \text{a} + \emptyset u) > \emptyset \text{a} + \text{n}\emptyset > \text{ni}] > \\ > \text{mu.da.r}\emptyset.\text{ri.sa}\emptyset \text{a.ni}, \end{aligned}$$

дв. ч., нереализуемая словоизменительная форма mansub:

$$\begin{aligned} \text{mu.da.r}\emptyset.\text{ri.s} [\text{a} + (\emptyset \text{a} + \emptyset \text{a}) > \emptyset \text{a} + \text{n}\emptyset > \text{ni}] > \\ > \text{mu.da.r}\emptyset.\text{ri.sa}\emptyset \text{a.ni}. \end{aligned}$$

Рассмотренные здесь морфонологические процессы сопутствуют (а возможно, являются одной из причин) возникающей избыточности категории словоизменения в арабском языке.⁵ Ведь образующийся при наложении морфов сегмент -un в силу своего «выпадения» из системы легко

квертируется дальше до нуля, а во второй подсистеме выражения словоизменительных значений в совокупности значений, выражаемых в позиции «амальгамированного» морфа, доминирует семантика числа (в разговорной речи, например, где категория словоизменения нейтрализована, употребляются варианты с морфом $\emptyset$ 1, связанным не с исходным значением числа, а восходящим к морфеме со значением словоизменения).

В заключение хотелось бы отметить, что, говоря о рассмотренных морфонологических явлениях, следует иметь в виду, что речь идет прежде всего о синхронных процессах, а не исторических деривациях. В них можно выделить два уровня: глубинный, где действуют правила построения ритмико-просодических схем (они лежат в основе наложений типа $\emptyset u + \emptyset u > \emptyset u$; $\emptyset u + n\emptyset > u$ и т. п.), и поверхностный, где действуют правила «озвучивания» заданных ритмических позиций (они лежат в основе трансформаций $pa > pa$ и т. п.), обеспечивающие большую вариативность и продуктивность исходно ограниченного числа ритмико-просодических схем.

Эти проблемы связаны с углубленным анализом морфонологических процессов и заслуживают особого рассмотрения.

SAMVEL KARABEKIAN

THE ANALYSIS OF THE „TANVIN“-ENDING OF LITERARY ARABIC

The article deals with the internal mechanism of „tanvin“-ending through the analysis of morphonological processes regarding the morphemes in the stem and in following morphological positions.

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Автор считает, что применительно к анализу арабского текста было бы вернее избегать оперирования термином «слово», как виду неодно-

значности своего термина (применительно к арабскому языковому материалу см. об этом, например: Габучан Г. М., Ковалева А. А. О проблеме слова в свете фактов арабского литературного языка.—В сб.: Арабская филология М., 1969, с. 40—51.), так и (что более важно) в силу того, что языковые единицы, традиционно воспринимаемые как глагольные словоформы, представляют собой предикативные структуры. Тем не менее, исходя из необходимости не перегружать данное изложение терминологическим анализом, здесь используется общепринятый понятийный аппарат.

² Относительно интерпретация этого понятия см.: Габучан Г. М. К вопросу о структуре семитского слова (в связи с проблемой «внутренней флексии»).—В сб.: Семитские языки, вып. II, ч. I, с. 114—127.

³ О наложении морфов см.: Касевич В. Б. Морфология, Л., 1986, с. 74—83.

⁴ Морфологические трансформации типа $\text{ʕ} > \text{ʕ}^{\text{a}}$ в определенном фонетическом окружении известны. См., например: Сегаль В. С. К фонологической характеристике долгих гласных в литературном арабском языке.—В сб.: Семитские языки, вып. II, ч. II, с. 451—458).

⁵ См. об этом: Габучан Г. М. Уровневая концепция в арабском словопроизводстве.—В сб.: Вопросы теории современного литературного арабского языка. Лейпциг, 1988, с. 193—213.

ՀԱՅՆՐԱՆԻՑ ԹՈՒՐԳՆԵՐՆԵՐԻ ԱՆՑԱՄ ԿՈՐԱՀԱՅՑ
ՓՈՒՆԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Շուտով լրանում է մեկ հազարամյակ այն օրից, երբ թուրքական առաջին քոչվոր ցեղերը հայտնվեցին Հայկական լեռնաշխարհում: Բնականաբար այդքան ժամանակ էլ թուրքերենի և հայերենի մերձեցումների պատմությունն է կազմում: Հարևանության մեջ գտնվող լեզուները շնն կարող խուսափել փոխառություններից, սակայն, երբ լեզուներից մեկը պարտադրողն է, այսինքն՝ նվաճող լեզուն է, ապա փոխառությունների շափը երկուստեք, բնականաբար, ասարբեր է լինում: Եթե հայերի համար թուրքերենը պարտադիր-պաշտոնական պեճական լեզու էր, և հայերենը չէր կարող խուսափել թուրքերենից կառարկող փոխառություններից, ապա թուրքերենը, որպես տիրող լեզու, այս տեսակետից ազատ էր և հարկադրական պայմաններում չէր: Ուստի առաջին հայացքից տպավորություն է ստեղծվում, որ այն կարող էր շննթարկվել հայերենի ազդեցությանը: Սակայն ե՞՞՞ման տպավորությունը սոսկ անհրճույթ է ու խարտուհի: Որքան էլ թուրքերենը խուսափել է հայերենից տերմիններ փոխ առնելուց և փոխառության կարիքի դեպքում առաջին հերթին դիմել է արաբերենին ու ֆարսերենին (պարսկերենին), այնուամենայնիվ երան շի հաջողվել զերժ մեայ հայերենի ազդեցությունից և այսօր նրա զրական լեզվում և բարբառներում հարյուրավոր հայերեն բառեր կան, որոնց զգալի մասը անփոխարինելի է այլ համարժեքներով:

Բնակչիմայական նոր պայմանները, քոչվորությունից նստակեցության անցնելու նոր կենսաձևը, ինչպես նաև տնտեսական նոր հարաբերությունները աստիճանաբար օսմաներենի և ապա թուրքերենի բառապաշարում հանգեցրին նոր հասկացողությունների և տերմինների ի հայտ գալուն: Իհարկն այդ նույն ընթացքը

էլ տեղի էր ունենում Հայերենում, քանի որ նոր տիրապետողների պարտադրած վարչաանտեսական կացութեանը նոր տերմինների և հասկացողութիւնների համար ստեղծել էր նոր բառերի փոխառութեան պայմաններ: Այնուամենայնիվ, մե՛ծ թուրքերենի, մե՛ Հայերենի համար երկուտեք կատարվող փոխառութիւնները երկու մակարդակով էին տեղի ունենում ժողովրդախոսակցական և գրական-գրքային: Վերջին հաշիւով, գրական լեզուներ թափանցած բառերի անունքը ժողովրդական-խոսակցական լեզուն է, այսինքն՝ կենդանի մերձեցումների, շուկայական հարաբերութիւնների միջոցը, որը ազատ է հանգուցիւնից և, բնականաբար, ենթակա է հախուռն ներգործութեան: Մինչդեռ գրական լեզուները զուսպ են հախուռն ներթափանցումների հանդեպ. ժողովրդախոսակցական լեզուների բառապաշարից հազվագեպ են դիմում փոխառութիւնների: Այս իսկ պատճառով էլ որևէ լեզվի ազդեցութիւնը մեկ այլ լեզվի վրա ճիշտ գնահատելու համար սխալ է միայն գրական-գրքային փոխառութիւնների վրա հենվելը: Գրական լեզու քափանցած բառապաշարը միայն ստացվածն է վերջրյա մասն է, մինչդեռ աներևույթ ստորջրյա մասում է մնում հիմնական բառապաշարը, այսինքն՝ տերմինորհալ (տարածքային) խոսակցական լեզուներին՝ բարբառներին անցած բառերի քանակը: Այս է հիմնական պատճառը, որ թուրքերենի բուռնացումը հայերեն փոխառութիւնների քանակը իրականութեանը չի համապատասխանում:

Ն. Անտաշանը դեռևս 1902 թ. ուսումնասիրութիւն է հրատարակել «Թուրքերենի ազդեցութիւնը Հայերենի վրա. թուրքերենէ փոխառյալ բառերը Հայերենի մեջ»՝ վերնագրով, ուր խոսում է Հայերենի մեջ ներթափանցած 4,000 թուրքերեն բառերի մասին, որոնցից զործածական է համարում 170-ը, իսկ գրականին անցածների թիվը կարծում է, որ 20-ից էլ չի անցնում:

Հաճախ ենք նկատում, որ մեծ մասամբ ուսումնասիրվում են օտար լեզուներից հայերենին անցած փոխառութիւնները, սակայն հակառակ երևույթը՝ Հայերենի թողած ազդեցութիւնը այլ լեզուների վրա, քիչ է ուսումնասիրվել: Եիշա է, դեռևս անցյալ դարի կեսերից հայկական պարբերական մամուլում սկսում են հրատարակվել այս կամ այն բնակավայրում հայերից թուրքերեն անցած բառեր, սակայն ամբողջական որևէ ուսումնասիրութեան փորձ չի

արժեքի: Լ. Անտոյանի շահերն արմատական բառարանում: Ի մի են բերված հիշյալ՝ միայն մամուլում հրապարակված հայերեն բառերը, որոնք զործ են անվում թուրքերենի այս կամ այն բարբառներում:

Մի կողմ թողնելով վիճահարույց բառերի հարցը՝ մենք ներկա հոդվածում կանգրադառնանք անվիճելիորեն հայերենից թուրքերենին անցած բառերի քննությունը, որոնք ոչ թե զբոսային կամ զբրական փոխառություններ են, այլ զբացիական հարաբերությունների ժամանակ հայերից տեղական թուրքերեն անցած ամենաանհրաժեշտ կենցաղային, առտևին իրերի, բույսերի, տան կահավորմանը վերաբերվող իրերի, գործիքների անուններ են, որոնք հոմանիշները շատ զեղբերում բացակայում են թուրքերենի բառապաշարում: Այս առաջնություն շեղումով էլ նրանք կայուն տեղ են զբաղել ու-զբրական թուրքերենի խոսակցական տարածքային բարբառներում: Մեծ մասամբ ուշադրություն է զարձակել զբրական լեզվին անցած փոխառությունների վրա, իսկ բարբառներին անցած փոխառությունները մնացել են տեսազուշտից դուրս:

Այստեղ կարող է օրինական մի հարց բարձրանալ, ինչպես պատահեց, որ թուրքերենը դիմեց հայերենի օգնությանը այնպիսի մի ժամանակ, երբ հայերը կամ արզեն չկային կամ այնքան էին նվազել թուրքիայում, որ տեսակարար կշիռ չունեին: Մինչդեռ թուրքերենի բառարաններում հայկաբանությունները գնալով շատանում են:

1936-ական թվականներին սկսվեց շահազատ թուրքերենի (մաքուր թուրքերենի) շատագոյնների շարժումը, որոնք թուրքերենից դուրս էին շարժում ու թուրքերեն՝ արաբերեն և պարսկերեն բառերը (Ֆարսի)՝ փոխարենը ժողովրդական-խոսակցական լեզվից վերցնելով շուրքերենն ընդհանրապես, որոնք էլ, վերջին հաշվով, հայերեն ծագում ունեցող բառեր դուրս եկան: Այս հայերեն բառերն արդեն բազմաթիվ հարյուրամյակներ զարձակել էին թուրքերենի ժողովրդական բարբառների անջրկալի մասը, որտեղից էլ սկսեցին ներմուծվել զբրական ու զեղարժեստական զբրականություն մեղ: Ուրեմն հայկաբանությունները շեղարանությունները չեն թուրքերենի համար, այլ անհրաժեշտությունից խոսակցական լեզվից զբրականի մեղ կյանքի կոչված բառեր:

Երկա հողգածի նպատակը միայն հայերենից թուրքերենին անցած փոխառությունները քննելը չէ, այլև պարզել ընդհանուր լեզվաբանական մի շարք հարցեր, որոնց պատասխանը լեզվաբաններին միշտ էլ հուզել է, և կամ այդ հարցերը մնացել են անպատասխան ու հանելուկային: Ահա այսպիսի հանելուկային հարցերից մեկն էլ ծածկալեզվի՝ արդոյի կամ պայմանական լեզվի առաջանալն է յուրաքանչյուր լեզվի մեջ: Ի՞նչ ակունքներից է սնվում արդոն, ինչպե՞ս է այն գոյանում և ո՞րն է նրա գոյատևման պայմանը: Մեզ թվում է՝ թուրքերենի՝ հայերենից կատարած փոխառությունների միջոցով հնարավոր է պարզել արդոյի՝ ծածկալեզվի, առաջացման ուղիներից մեկը և թերևս՝ ամենազխազորը: Ահա թե ինչպես: Թուրքերենի բառարաններում բազմաթիվ հայերեն փոխառությունների դիմաց զբված է արցո (ծածկալեզու) կամ բալայմանական լեզու՝ ծանոթագրությունը, իսկ երբեմն էլ թուրքերեն mecaz «վախաբերություն» նշումը, սակայն, առանց հզելու դրանց հայերեն ծագումը: Պարզվում է, որ դրանց մեծ մասը ծագումով նայելեն բառեր են:

Այսպես, որինակ, «Թուրքերեն-ուսերեն» բառարանը (Բակակով և գործընկերներ) նշում է oski «թիրա» (թուրքական դրամի միավոր) բառի դիմաց արցո⁴, որը հայերեն քսիլի բառն է, որ արևմտահայերենի բարբառներում ունի օսլի հնչումը (այն գործ է անվում «թիրա», դրամն էլանակոթյամբ⁵, որտեղից էլ անցել է թուրքերենի խոսակցական լեզվին, ապա՝ գրականին: Հայերեն ավանակ՝ «էշ, հիմար» բառը թուրքերենում գործ է անվում նույն՝ avanak ձևով և ունի «հեշտություն» համոզվող և խարվող մեկը, հիմարն էլանակոթյունները⁶: Նրանից կազմվել են նոր ձևեր՝ avanaklik (հիմարություն, դյուրահավատություն), avanekca (հիմարաբար, ապուշավարի), որոնց դիմաց բառարանները ոչ մի զեպրում փոխառության ակունքը չեն նշում, թեև գործածվում են գրանք որպես ծածկալեզու:

Թուրքերենի բարբառներում և գրական լեզվում գործ է անվում angut կամ angit՝ «հիմար, ապուշ» բառը, որը փոխառու է հայերենից և նշվում է որպես արցո⁷: Անշուշտ թուրքերենում նրա միասական ան-ածանցը չի զիտակցվում, բնական է, որ չի զիտակցվում նաև նրա արմատը գե՞տ-ն է, թե՞ կուտ, անկո՞տ, թե՞ անգիտ ձևից, թերևս կա նաև բազարկոթյան պահը:

Հայերենի բազմաթիվ բարբառներում օսկոր՝ սոսկր, բառքունի եւսն սկաշառք⁸, Եշանակութիւնը, որն այս Եշանակութիւնը էլ անցել է թուրքերենի բարբառներին: Derleme sözlüğü բարբառային բառարանը տալիս է oskor (և oskur) բառի «կաշառք» բացատրութիւնը:

Հայերենի բազմաթիվ բարբառներում, ինչպես որինակ, Վանի, Ակնի, Պոլսի, Ադանայի և այլն, ներմակ-նուր Եշանակում է սօզի¹⁰, Նույնութիւնը այս արտահայտութիւնը, որ Հայերենի ծածկալեզվից է փոխառված, գտնում ենք թուրքերենում carmak, carmakçur (նարմակչուր) ձևով, որը որպէս արջո տրված է Քասկակոզի և զործընկերների բառարանում¹¹: թուրքերենին հատուկ ձայնավորների ներգաշնակութիւն օրենքով Հայերենի ներմակ բառը հտադարձ անմանութիւնը վեր է ածվել նարմակ-ի, ուր և ձայնավորը ա-ի ազդեցութիւնը գարձել է ա: Երբեմն օգտագործվում է միայն արmak-ը՝ carmekçur-ի փոխարեն:

Հայերենի մոտիվ բառը թուրքերենում գարձել է ծածկալեզվի բառ moruk ձևով, սակայն ձեռք է բերել զգառամած, ծեր, քոփակ, մեկ սաքը գերեզմանում¹² Եշանակութիւնները. զործ է ածվում նաև բայական ձևով moruklamak, moruklaşmak՝ զգառածել, խորխլվել, քայքայվել՝ Եշանակութիւններով¹³: Այս բառն էլ բառարանները նշում են արջո-ի տակ:

Հայերեն երբալ բալի հոգնակի առաջին դեմքը՝ երբանք, փութերենում գարձել է ertak՝ սղե,՝ գեռեք, շարժվենք, հայդա՝ Եշանակութիւնը և որպէս ծածկալեզվի բառ նշում են թուրքերենի բառարանները¹⁴: Հայերեն մատ բառից բարբառներում ունենք մատիկ բնել կամ մատ բնել, մատ խառնել, մեշը մատ ունենալ, մի մատ մեղր անել և այլ արտահայտութիւններ, որոնք էլ փոխանցվել են թուրքերենին madik՝ սխարղազանք, մեքենայութիւն, կենցառութիւն, բանասրկութիւն, զավ, խորամանկութիւն՝ Եշանակութիւններով և հետևյալ գարձվածներով՝ madik almak, m adik oynamak, madik etmek՝ սխարղազանել, կենցել, մեքենայութիւններ անել, madik yutmak՝ ծաղակը, թակարգն ընկնել, խարվել, կա նաև madikci՝ սխարղախ՝ բառը, որոնք բոլորն էլ զործ են ածվում որպէս ծածկալեզու¹⁵, Եվ այսպէս կարելի է բերել ևս մի բանի նման օրինակներ:

Քանի որ հայերենից վերցված մի շարք բառեր թուրքերենում ենթարկվում են բաղադրության և ընկալվում են որպես «թուրքերեն» բառեր, այստեղ կփորձենք քննել նման մի քանի բառեր: Հայերենի տաղավար՝ «հյուղ, վրան, մացառով, շինված խրճիթ»¹⁶ բառը թուրքերենում հնչում է *qulbavar. daravar*, այսինքն՝ ենթարկվում է կանաամինացիայի որպես թուրքերենի *dal*՝ «հյուղ» բառից և -*avt* ածանցից կազմված մի ձև, որի բացատրությունը գրեթե բառացիորեն նույնն է հայերենի հետ՝ «վրան մացառով ծածկված այգու, բանջարանոցի հյուղ, խրճիթ»¹⁷, -*var* ածանցը թուրքերենում առկա է բազմաթիվ բառերում, օր. *bülbavar*՝ «սոխակավար», *ümitvar*՝ «հուսով, հուսալից» կամ *canavar* «գայլ, գիշատիչ գազան» և այլն: Թեև այն պարսկերենից փոխառյալ ածանց է, սակայն գիտակցվում է թուրքերենում և բառն ամբողջությամբ ենթադրվում է որպես թուրքերեն:

Թուրք հեղինակներն իրենց ուսումնասիրություններում նշում են բազմաթիվ հայկական պարերի փոխանցումը, իրենց աճուճներով հանդերձ, որոնց մի մասի անվանումը նույնպես ենթադրվում է որպես «թուրքերեն» արմատից կազմված ձև: Հայկական Հոյնար, ենթարկվելով բաղադրության, դարձել է *Oynar*, այսինքն՝ գիտակցվում է որպես թուրքերենի *oynamak*՝ «խաղալ, պարել» բառից կազմված *oynar*՝ «շարժուն, շարժվող» մի ձև¹⁸:

Հայերենի ժամկոչ բառը դարձել է *zangoç*, ուր ծամ բառը փոխարինվել է զանգ-ով, որը ծանոթ է թուրքերեն *zeng*՝ «զանգ», *zengele*, *zengel*՝ «զանգուլակ, զանգակիկ» պարսկերեն ձևերից: *Zangoç*-ը արգեն ոչ թե «ծամ հրավիրող, եկեղեցի կանչող», այլ «ծամհար, եկեղեցու զանգ հնչեցնող»¹⁹ իմաստով է գիտակցվում: Ավելի ժիժաղելի, անհեթեթ բաղադրության է ենթարկվել այս բառը Գաղիանիսյի բարբառում, ուր այն հնչում է *camgöz*²⁰, որ կարելի է թարգմանել՝ «ապակյա աչքով»:

Շատ հետաքրքիր է «մաքուր թուրքերենի» շատազուգների բղնած գիրքը, երբ հարկադրված իրենց բարբառներից բառեր են փոխ առնում: Սովորաբար նման բառերի ծագումը նրանք չեն նշում բառարաններում: Մինչդեռ գրանք ստուգաբանվում են միայն հայերենով: Այսպես, օրինակ, թուրքերենի բարբառներում (Կարս, էրզրում, Օլթի, Բայրուրդ, Սարիկամիշ) *girgit* (I) նշանակում է «գոգնած», իսկ նույն էրզրումում և Օլթիում *girgit* (II) նաև՝

*ածիշուկը դժգոյր էլնող բնկույզու Բլուր-Փուլուրի բարբառում այս բառը հնչում է kirkit, ալլուր՝ glikit, girtit (I) և նշանակում է բարձրագոյն կամ զորք զործնելու հանգույցը, կապը պնդացնող մի տեսակ սանրու²²։ Նույն նշանակութուններում այն առկա է հայերենի բարբառներում՝ կրկում՝ Սասնա բարբառում Կարկիբ՝ աստե-
 բանն էրկաթ, որով փալաս զործնելու ծնծում են, թիկերը նստեց-
 նում», նաև Կարկիբ՝ բզգոյր կթգոյր անասուն», այլ բարբառնե-
 րում՝ կրկիւս բնկույզ՝ *ածիշուկը դժգոյր էլնող, պինգ բնկույզու
 Կրկիւս բնկիբ, որ ձնորքից շրկնի»*։ այս ամուտ, պինգ, կարծե,
 սեղմող նշանակութուններից էլ առաջացել են բզգուծ, կծծի,
 ժլատու նշանակութունները²²։ Կա և հայերենում կրկնի՝ Կույզ գույ,
 սեղմվել, պնդանալու նշանակութունները, որոնց արմատն է կրկ՝
 Եպինդ, սեղմ, ամուր, կծկված»։*

Մեկ այլ կապ արմատից քակը, քակիչը հայերենի բարբառ-
 ներում կոչվում է նաև կոփիչ, կոփիք, կեփիք, կիփիք, կուփէն,
 զործ է անվում Եուրագ, թակչ, Ելվացքի թակչ, Ետոփանչ, ինչ-
 պես նաև բարբառների սանրանն թակիչ» (կուփիք) նշանա-
 կութուններով, որն անցել է նաև թուրքերենի բարբառներին köpüc,
 Ելվացքի թակիչ²³ ևնով։

Կապած չեն կարող հարուցել նաև թուրքերենի քոք (II),
 բթոների կոք²⁴ բառի առնչութունը հայերեն կող-ի հետ, ինչպես
 նաև tapon՝ ԲՆնացած, անպնայ, նետվելիք, մոզայից Ելած²⁵
 բառի կապը հայերենի քափոն-ի հետ և այլն։

Հողմածի շրջանակներում հնարավոր չէ բույր բուսերը քն-
 նության հնթարկել, ուստի մենք կրավարավենք ստորև միայն
 նորահայտ հայկարանութունների ցուցակը տալով, որոնք բաղ-
 ված են գնրազանցապես թուրքերենի բարբառներից։

ԵՎԿՐԱՆՈՐԾԻԹՅՈՒՆ, ԳՅՈՒՂԱՅՆՅԵՍՈՒԹՅՈՒՆ, ԱՅԳՆԳՈՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

- cirnar 2 (DS, 1188) — առաջ շրկու համար բազմած առու-լուծու (ՔՄԳ, 488)
- pular 1 (DS, 3485) — փարթկ բարեանք, բլուր-լուծ
- goru 3 (DS, 2116) — վրան քայ փորված առու-կոնի (ԳԲ, 328)
- gorut 2 (DS, 2*06) — մարդուր բաժանող թմբի-կոտակի (ՀԲԲ, 362, ՍԲ, 75)
- gagcin, gajgin (DS, 1895) — կով, կովային հող-կապիլե, կապիլե, կապիլե
 (ՔՄԳ, 328 ՀԱԲ, 2, 486)

- Եօր (DS, 3471) — խոնոյ ժամանակ պէնք, շոր ժամանակ կրայի՞ն Հող-պոսք
 (ԳՔ, 322)
- per III, pere III (DS, 3427) — սաղարի կըմբելու անգը (աչքչ) — քեր (ԳՔ, 122)
- put, puts vermek (DS, 3492—3) — բուս, բուխու սրգած անասուն-բուս, բուկ
 (ԳՔ, 206), ՀՔՔ, 637)
- mirik III, mirik VIII (DS, 3185, 3187) — ճանք Հարք, գարձան — մեկ (ԳՔ, 802)
- օրն (Ք, 108) — շրջապահ պատերիկի թան արջուր-արջու (ՔՄԳ, 421), որս
 (ՀՔՔ, 185)
- քօքքօ I (DS, 2107) — փայտիկ շրջան-պշտան, պշտն (ԳՔ, 240—250)
- pulul II, pulur (DS, 3455) — շաղած խոտի կամ արտի զեղ-փայտու, փլույ,
 բույու, ըլու (ԳՔ, 180, ՀՔՔ, 101)
- քսոլ (DS, 2108) — փայտարի կոթուն-կարու (ԳՔ, 224)
- tas, last (lord) (DS, 3053, 3067) — Հեծած խոտի կույս-լաս, լասս (ԳՔ, 412)
- քիքի (DS, 3457) — փոխն, բարձր-պարսկ (ԳՔ, 827)
- օտտ (DS, 3299) — խաղաղի նսած և շարժած Հյուզեր-արքայ, սերս, սրթ
 լասս (ԳՔ, 363)
- օմ II (DS, 3309) — խաղաղի նսած Հյուզեր-լստ անկ (ԳՔ, 307, ան'ա սրթաս)
- քիքի II (DS, 3451) — ճանքի նուրք արձանանքը-պննիկ, պննիկ, բուկիկ (ԳՔ, 210)
- քսիք (DS, 3410) — փանաշ շորի-պատիկ, պատուն (ՔՄԳ, 464)
- քար (DS, 3129) — Հրոզ կզնուց-մարխ (ՀՔՔ, 489)
- քսիք, քսիք I (DS, 993) — փայլ անուր ժաշակ-կարս, կարս
- քորք, քորք (DC, 3210) — քարք քիչ, Հրոզ-մարն, մարնիկ (ԳՔ, 744)
- քորու (kor+otu) (DS, 3092) — շրթի կզնուցիկն բուսուց խոտ-լոր, լոր
 (ՀՔՔ, 2, 208)
- քօքքօ (DS, 2107) — Հերկելուց դուրս կից շաղանախան արձանք կանդկ
 (ՀՔՔ, 328)
- քիքի, քիքի (DS, 3448) — փայտ-փշտ (ՅՀՀՔՔ, 4, 555)
- քիքի II, քիքի (DS, 2025, 2076) — կզնուց-կեծն (ԳՔ, 579)
- քօքքի I (DS, 994) — փանաշ կզնուց լեծած ընկուզ-կզնուց (ՀՔՔ, 439, ԳՔ,
 723)
- քեր I (DS, 3174) — արթասուկ, խաղաղի բուք և Հյուզերք-մուկ (ԳՔ, 733)
- քարսի (DS, 3130) — ժարսիկ-մարսիկ (ԳՔ, 462, մարսիկ, ԳՔ, 765)
- օրիմ, օրիմ V (DS, 3288, 3290, 3457) — արտերսած անոց զնասասու բույս-օրիմ
 (ԳՔ, 814)
- քարսի, քարսի (DS, 3902) — ճու, ժարսիկ-մարսիկ (ՔՄԳ, 411)
- քոր I, քոր II (DS, 3203) — ճու, ժար-մար (ԳՔ, 793, 794)
- քօքքօ, քօքքի, քօքքի I (DS, 2094) — փանաշ կզնուց լեծած ընկուզ-կեծն (ՀՔՔ,
 472)

- gigof (DS, 2036) — հասունացող շեկույզի կանաչ կնիք (ԳՔ, 256)
- giya (DS, 2086) — էղնակազգիներից (փշուռերեններից) մի ծառատեսակ-ը. զիճի (ԲՅԳ, 140)
- nivik, nevek (DS, 3250) — թթվաչափ անբնական կերակուր պատրաստելու նուրբ, հզիկ (ԳՔ 218, 2ԲԲ, 208)
- pişpişik (DS, 3449) — սուտի խոտ-փշփշուկ (ԳՔ, 1073)
- ialik II (DS, 3061) — պոփոք, լուրիկ-լուրիկ (ԳՔ, 431)
- horun dutu (P, 102) — կարմիր, թթվաչափ թուփ-հասած բույս, սառնի բույս (ԳՔ, 662) (ԲՅԳ, 347,
- pampik, pambuk (DS, 3287) — բամբակ-բամբակ (ԺՀԲԲ, 4, 606)
- post etmek (DS, 3472) — փոքր սենյակ, փոքրիկ-փայլուն սենյակ (ԳՔ, 1082)
- manger, manker (DS, 3121) — փայտե փոքր-մանկու (ԳՔ, 751—757, 2ԲԲ, 483)
- marā, maran III (DS, 3126) — սալի միջի ստիստակները-մտան (սալի սերմի մարգարտե աստիստակներ (ԳՔ, 753)
- gerrap (DS, 2008) — կալի սաքաթիլու գործիչ-կտան (ԳՔ, 552, 2ԲԲ, 261)
- nat (DS, 2241) — գերակցու բանակը-նայ (ԳՔ, 202)
- nezik IV, nezük IV (DS, 3250) — թեկերի մայանի սարքի նախարակի սարք-նազակ (ԳՔ, 202)
- pişiri (P, 1, 82) — ձկնկույզ, կրկնիկ անջը-քուլարի(կ), զինվորիկ (ԳՔ, 104, 204)
- patat VI (DS, 3408) — թուրի մեջ նայ թեկու նարմարակ-փարսք, բազուկ (ԳՔ, 1060)
- İaran (DS, 3095) — մաղի սարքի գործի կող-լառակ (ԳՔ, 412)
- peđirik II, peđirik (DS, 3419) — մաղի, սանր, սլորիկու զենակի հասցված բամբակի բուլա-պատույզ (ԳՔ, 202)
- perdiç, pardiç II (DS, 3496, 3498) — փոխ թուրի պատերը մաղիլու կողմի փառ՝ մալի թալիկ-փարսիլ (ԳՔ, 1082)
- göre I (DS, 2158) — կրկնազգրի փառ-խուս (ԳՔ)
- por III (DS, 3478) — սուր բազիլու կալի անակ-չով (ԳՔ, 202)
- musur III, muruk, musluk VI (DS, 3222, 8228) — կերի ստիստակի անակ-մուս, մուսի սենյակ (ԳՔ, 432)
- piç (DS, 3464) — թալի սրած կրկնիկ խոտ-բիլ
- İambak (DS, 3062) — կանթիկ հուսված պարակ-լամբակ, լամբակ (ԳՔ, 463)
- put II (DS, 3492) — սուրի կրկնիկ խոտի միացնող հեն, սեղ փուր (ԳՔ, 1082)
- marā III, nari II (DS, 3239) — մուրի սուր կողմը-նարիկ (2ԲԲ, 500)
- egan (DS, 1672) — հունիկ մարդի հրիլու հարմարակ-նալակ (ԳՔ, 283)
- İing II, İink I (DS, 3080) — հանիկ-լինիկ (ԳՔ, 422, 2ԲԲ, 3, 450—451)

- mazı I, mazu (DS, 3145) — առյի կրկու անկիկերը կազմը տմուք փայտն անկի
 մազի, մզիկ. (ԳՐԲ, 702)
- loliklemek, loliklemek (DS, 3088) — ալորի, փաթաթիկ- լուկ, լուկի, լուկ
 ցնի (ՀԱԲ, 2, 202, ԳՐ, 421—422)
- palavara I, palavra (DS, 3384) — գանձի կամ լուսամուտների վերին հաստ
 տան փայտը-բալախար, բալխար (ԳՐ, 101, ՀԲԲ, 81—3)
- purul, purulu (DS, 3458) — Հոգից պատրաստված ամանեզն-բուստ (ՀԱԲ, 202)
 kille (P, 105) — բաժրակի փրկա-եղիս (ՀԲԲ, 142, 677)
- kemos (P, 104) — բուժարդ, բանակով պղնձա աման.բանջ (ԳՐ, 1094)
- sarat (P, 37, 109) — մարկից ամանախոյոր անցքովք-սարստ (ԳՐ, 254, ՀԲԲ,
 202)
- corik (DS, 1001) — անտրակ ցնկնայտա կուլա-հորիկ, հորիկ, հարի, հարիկ,
 հուսակ, հուսիկ (ԳՐ, 720, 732)
- pişpîş (DS, 3439) — կովից չրի սափոր-բլղիկ (ԳՐ, 214)
- puntik, punuk (DS, 3441, 3486) — ձեռքի փռք կողով, սաղաս-պղնիկ (ԳՐ,
 226 բանիկ (ԳՐ, 225)
- galat II (DS, 1899) — ժրգի կրկնանի կողով-կուլար, կուլար (ԳՐ, 241)
- örek IV, öreke (DS, 3344) — örog VII) — ինչի-սառ, սռ (ԳՐ, 243)
- pođuc (DS, 3466) — չրի փռքիկ սափոր, կրկնանի-պառնի (ԳՐ, 222)
- pişig I (DS, 8257) — լուսի միտքոր՝ հուկի-հուկի (ԳՐ, 818)
- pişic (DS, 3475) — գուգուկ-պիլիկ (ՀԲԲ, 268)
- çokali, çokal IV (DS, 1259) — կազն փաթա-հուկնայ (ԳՐ, 721)
- puçuk (DS, 3482) — փուլիկ, փաժփուլա (ԳՐ, 1032)
- mirmirik (DS, 3203) — խաղաղի սղի շարձան հյուք-մանուկ, մանուկ (ԳՐ, 729)
- loş II, loş (DS, 3088, 3089) — կազն կաթա-հուկնայ (ԳՐ, 721)
- macar III (DS, 3098) — փարձիք բազուկից և մաուրից պատրաստված թթու-
 մաուս (ԳՐ, 74)
- mat V, 2, mit III (DS, 3135, 3225) — թանկ գուլար, մաթ-մաթ (ԳՐ, 742)
- şilkam, şivkam (P, 110) — խաղաղի շիկերի մզվածքը-շիկամ (ԳՐ, 820)
- mazin II (DS, 3145) — մաուս-մաուս (ԳՐ, 744)
- racik (DS, 3695) — շիկուլով սուլախ-ռանիկ (ԳՐ, 248)
- gaga (DS, 1892) — միք և լոր մրգեր-կակա (ԳՐ, 240)
- giş (DS, 2037) — ալորի և ծիրանի մաուսի խեղ-խեղ (ՀԲԲ, 278), իլի (ԳՐ,
 488—489)
- mor, nur (DS, 3255) — նոր պանիք-նոր
- papa II (DS, 3392) — Հոգ (մեկ.)-փափա (ԳՐ, 1088), շարստ (ՀԲԲ, 849)
- zil I, 2 (DS, 3079) — գանձի բնրան անկիկ-լի, լի, լի (ԲՍԳ, 227)

- mij (DS, 5196) — մշուշ, մեղ, մառախուղ-մած (ՊՔ, 143)
 puk, pük (DS, 5454) — բուք-բուկ (ՀՔՔ, 114)
 ı orpoz, purpoz (DS, 3444, 3970) — բորբոս-բորբոս (ԳՔ, 203)
 mirik, mirrik (DS, 3188, 3189) — մրուր, կապույտ-մրրիկ, մրուկ (ՀՔՔ, 408)
 murur (P, 107) — խաղաղի շիրուի ասկանաղ-մուր
 lak II, lak (DS, 3059) — փայտած ձու, սև-լակ (ՀՔՔ, 238, ԳՔ, 407)
 potot II, potik (DS, 3474) — խակ մրդի ստրուկի մրուկ ընթացած-փորք, փորիկ
 (ՀՔՔ, 89, ԳՔ, 1075)
 gad (DS, 2187) — ալքած անդ-կուս զեռ (ԳՔ, 607)
 par I, per IV, por I, pur IV (ՄՏ, 3134, 347, 3109, 3457, 3436) — փտ, փայլակ, փար, փու (ԳՔ, 802, 1084)
 giliz II (DS, 2078) — փայտի, լարձ-զիզ, կիզ (ՀՔՔ, 344)
 gucur I (DS, 2187) — փորք, կարճ-անասկ-կուսուր (ԳՔ, 604)
 cetik (DS, 1193) — ձկուկ մուս-մրիկ, շրիկ, կրճիկ (ԳՔ, 713), լըրիկ (ՌՅՄ, 433)
 piztik I (DS, 3180) — չորրկած շորի պտտակի, ճեքտի-փորիկ, փայլիկ, փուս
 րիկ, փոսուկ (ՀՔՔ, 682, ԳՔ, 1087)
 eiyik I (DS, 253) — զտակ-ծիպուկ, ծիպ (ԳՔ, 512)
 cillot (DS, 11) — քլիտ, տըրտ, սեփած-լիտ, շլակ (ԳՔ, 851)
 potik I (DS, 3473) — կարճ-անասկ-փորիկ, փոր (պուտ) ԳՔ, 1075)
 gop I (DS, 2102) — ախի, կոսա-կոս, զոպ (ՀՔՔ, 358)
 loit (DS, 3088) — սրիտուր, շտակի-լորի, լոր, լոր (ԳՔ, 430)
 lokko I (DS, 3094) — շուս քեր, սեճակի-լոկ, լոկ, լոպ (ԳՔ, 440, ՀՔՔ, 238)
 pirçik, pırçel, pırç I (P, 109, DS, 3441) — մուգափուխ, սրճակի-փորիկ, փուս
 (ԳՔ, 1084, 58)
 pert II, 3, pirtik II (DS, 3432, 3 60, 3470) — մսի փերթ-փերթ (ԳՔ, 1073)
 pogan (DS, 3405) — փոքր-փոքուկ (ԳՔ, 1077)
 dindin (DS, 1453) — քանդազաշար, անանու-զեղեղ (ՀՔՔ, 315, ԳՔ, 1037)
 çistik (DS, 986) — կուրի, լուրի-լուրի (ՀՔՔ, 4, 144)
 cirbit, cibrit (DS, 996) — ալքի ձկուս-նարու, նարու (ԳՔ, 734, ՀՔՔ, 445)
 ceg I (DS, 87-) — կոզուկ ճյուսկու ձեղ-ձեղ (ՀՔՔ, 308, ԳՔ, 511)
 cov (DS, 1004) — բրճիկ փորիկ կու-լոկ, խուրի կուկու կճ (ԳՔ, 328),
 meri V (DS, 3169) — (չ կարգվ-մար)
 murzu balik (DS, 3212) — մուրզա ձուկ-մուրզա, մուրզի, մուրծա (ԳՔ, 787,
 ՀՔՔ, 491)
 moz (DS, 3212) — մեծ ձանձ-ձեղ (ԳՔ, 785)
 oşik, oşik (DS, 3356, 3292) — շրիկ-օշիկ (ԳՔ, 1125),
 maçi II (DS, 3100) — կասա-մաչա (ԳՔ, 754)

- pipi V (DS, 3457) — ճեզփաճափ-պիպի (ԳՔ, 310)
 pin II (DS, 3454) — աբաջի-փին (ԳՔ, 1070)
 puç IV (DS, 3492) — գուլպա-բուն (ԳՔ, 206, ՀՔՔ, 117)
 golot II (DS, 2066) — կոլտ, կարճահասակ-կոլտ (ԳՔ, 525)
 lipiz 1, 2 (DS, 3058) — ակոբ-լպուզ (ՀՔՔ, 229, ժՀՀՔՔ, 2, 427)
 pot olmaq (HS, 3491), piti (3448) — բոթ, բթանու-բուր (ժՀՀՔՔ, 1, 349)
 p tek, pitik (DS, 3448, 3492) — բէշ, փոքրիկ-պիթիկ, պոսիկ (ԳՔ, 826, 820)
 mai IV (DS, 3135) — ապշել-մաթ ձեռլ (ՀՔՔ, 454)
 ihçor (DS, 3077) — հեզաստ, փեթթ-լզնտ (ԳՔ, 428)
 lep II, lep I (DS, 3064, 3073) — թաթ, ափ-լըփ, լափ, լըպ (ԳՔ, 422, 423, 423)
 perk I, II (DS, 3130) — ամուր, միգ, ուժեղ-պիթիկ (ժՀՀՔՔ, 4, 303)
 gız, gi II (DS, 2036) — հեկզաներկերի կզանք-կշ, կզկզանք կզանոց, կզառ (ՔՊԳ,
 205)
 gızik II (DS, 2037) — կարիճի կիւ-կիցիկ, կիճ, կիճ (ԳՔ, 553, 579)
 gej (DS, 1971) — ուզեզի շրճած վիճակը-ցիճ (գիճուկ) (ՀՔՔ, 121)
 iahit III, iahik (DS,) — անկար, համբ-լալիկ (ԳՔ, 408)
 pompul, pumpul (DS, 3468, 3185) — թուլունների գազաթի փուկը-փմփուլ պիթի
 թուլած գազաթուփուկ
 rumpul (DS, 4186) — թուլունների ճաղը-բնթուլ
 pataç, şataç II, III (DS, 3382) — բուլա-բուլա-պալակ-պալակ (ԳՔ, 890)
 gıllik III, gıllik (DS, 2078) — փոքրիկ, ճանրիկ-կիլիկ, կլիկ (ԳՔ, 573)
 maial I, megel II (DS, 3101) — գաշտաձ, աքտաձ սլիտարի հանդատանույու
 ակոր-մակալ աալ, ճաղալի (ԳՔ, 746, ՀՔՔ)

NERSES MKRTCHIAN

ARMENISMS IN THE TURKISH DIALECTS

Though the number of the Armenians in Turkey is decreasing, the quantity of Armenian words is increasing in the dictionaries of modern Turkish language.

The apologists of „pure Turkish“, rejecting Arabic and Persian words, replace them by words taken from the Turkish dialects. But as a result it very often turns out, that these words are of Armenian origin. As nomadizing people who recently came to a settled way of life in historical Armenia, the

Turks had to borrow hundreds of words from the languages of settled people living in the neighbourhood, including the Armenian language.

Some of these loan-words has been contaminated, for example: *dala vār* (from Arm. *talavar*), *dal* „branch“, *zangoç* (from Arm. *jamkoç—zang*), *Oynar* (the name of a dance from Arm. *Hoy Nar*) Turk. *oynamak* „to play“ etc.

Other borrowings from Armenian language have turned into slang expressions (argot), for example: Arm. *voski* („a gold coin“) — Turk. *oski* „lira, mani“; Arm. *cermak* *lur* („white water“ — Turk. *carmak çur* „vodka“; Arm. *voskor* („bone“) — Turk. *oskor* „bribe“; Arm. *moruk* — Turk. *moruk* „old man“.

In conclusion, a list of newly revealed Armenian words which are in daily use in the Turkish dialects is subjoined.

Մ Ա Ն Ա Յ Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Տ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1 Հ. Անտոյան, Քուրդերենի ազգայնաբանը Հայերենի վրա. Քուրդերենի փոխառյալ բառերը Հայերենի մեջ, Նմանյան ազգաբանական ճառագետու, հասար Ը, Վարդաշահյան, 1902:

2 Հ. Անտոյան, Հայոց լեզվի դաստիարակ, 2-րդ հատ, 1921, նրան, էջ 282 (աշուհան 2(8)).

3 Հ. Անտոյան, Հայերեն արժեսական բառերան (ՀԱԲ), 1—4, նրան, 1971—1979:

4 Турецко-русский словарь (TPC), М., 1977, с. 694:

5 Կ. Գաբրիլյան, Բաղադրը Անրատիոյ գաղապարչուի (ԲԱԳ), Երևանում, 1952, 443, 585:

6 TPC, с. 77:

7 TPC, с. 55:

8 Հ. Անտոյան, Գաղապարան բառերան (ԳԲ), Քիֆիս, 1913, էջ 855: նաև՝ ԲԱԳ, 444:

9 Dersleme Sözlüğü (DS), Ankara, էջ 2292:

10 Հ. Անտոյան, ԳԲ, 712:

11 TPC, с. 145, *carmak çur* բառարանում է *горькая вода*:

12 TPC, с. 633:

13 TPC, с. 633:

14 Կ. Գաբրիլյան, Բաղադրը Անրատիոյ գաղապարչուի, Երևանում, 1952 (ԲԱԳ), էջ 281—282:

15 TPC, с. 594:

16 Հ. Անայան, ՀԱՐ Հ. 4, էջ 282—284.

17 DS, էջ 1339.

18 TPC, c. 696.

19 TPC, c. 942.

20 DS, էջ 823.

21 DS, էջ 2088, 2083, 2084, նաև՝ *Hamit Zübeyr Köşay*, *Pulus*, *Türk Tarih Kurumu Basımevi*, Ankara, 1977, էջ 32, 307.

22 Ս. Անանյան, *Հայոց բան ու բան (200)*, Վաղարշապատ, 1912, էջ 279-90, էջ 823. ՍՍԿ, էջ 222, *Փառսեմականից Հայոց լեզվի բացատրական բանաբան (ՔՀԲԲ)*, Երևան, 1950, Հ. 3, էջ 226. Ս. Անանյան, *Սահե բարբառը (ՍԲ)*, Երևան, 1954, էջ 163. Ս. Անանյան, *Սահե*, Երևան, 1962, էջ 250. Ս. Անանյան, *Սահե*, Գալիթ, 1922, էջ 401.

23 *Hamit Köşay Zübeyr*, *Pulus*, էջ 108.

24 DS, էջ 2094.

25 TPS, էջ 887. TS, էջ 738.

ԱՐՄԱՆՈՒՇ ԿՈՉՄՈՅԱՆ

ՆԱԿԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ՅԵՆՈՄՆԵՐ ԸՄՅ ԵՎ ՊԱՐՄԻՑ
ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ՊՈՆԶԻԱՑՈՒՄ

Դա իր խաբէ և ցնամպարս զնու-
նազերնազորված օտարի խաբէ և
օտարը՝ խաբարսվանց վերադրված ար-
պես անվանե

Լ. Մ. Բաակիբ

Հայ և պարսից միջնագարյան քնարերգութիւնները իրենց տա-
րաստեսականերով (սիրաչին, կրօնափիլիսոփայական) ժամանակա-
դրական տիպարանութիւն տեսանկյունից անհամեմատելի են,
քանի որ դարգանում էին իրարամերժ ուղղութիւններով՝ կրօնա-
կան և աշխարհիկ, նրկու հզոր գաղափարախոսական ինստիտու-
տներով իրարից խորթացած հարնան ժողովուրդները դարերով ան-
հաղորդ էին մնում իրար մշակույթին: Մի կողմից հոգնոր գասի
ուժեղ ազդեցութիւնն էր կանխում պարսկական աշխարհիկ սրու
մուտքը հայոց մեջ, մյուս կողմից՝ Բայամի ընդունումից հետո նոր
ձևավորվող պարսից պոեզիան որոնումների մեջ էր, այն դեպքում,
երբ հայերը վազուց անցել էին կրօնափոխութիւն ժանր շրջանը
և այժմ անընդմեջ շարունակում էին իրենց գրական ավանդույթ-
ները: Այդ ամենով հանդերձ, պարսից պոեզիայի աշխարհիկ ոգին
էական դեր էր խաղում տարածաշրջանում: Հարևան Վրաստանը
զերծ շէր մնում այդ ազդեցութիւնից: Նիկողայոս Մառը այդ կա-
պակցութիւններ նկատում է, թե երբ մոնղոլների օրոք, որոնք, ի
դեպ, առավելապես հանդուրժող էին քրիստոնյաների նկատմամբ,
կապը թուլացավ պարսիկների հետ, ապա այդ շրջանում Վրաս-
տանը շտվեց և ոչ մի աշխարհիկ գրող: XIII—XV դարերում
տարածաշրջանում սոցիալ-պատմական փոփոխութիւնների, ժո-

զովրդական շարժումների, կրեամիստիկական զաղափարների փոխներթափանցման, ժողովուրդների անմիջական շփումների, հայոց մեջ հոգևորականության կողմից ճնշման թուլացման հետ հայոց պոեզիայում անավորվում էր աշխարհիկ սկիզբը, որը բազմազան դրսևորումներով էր հանդես գալիս: Անթաքույց է զանոնում մեր տաղասացները՝ Կաստանդին Երզնկացու, Գրիգորիս Աղթամարցու, Հովհաննես Քլիուրանցու և այլոց ժանոթությունը պարսկական պոեզիայի նմուշներին: Գրիգորիս Աղթամարցու ժառանգությունը մեջ պահպանված մի քանի տաղը ցույց են տալիս, որ նա ճանաչել է պարսկական պոեզիան՝ հասկապես սխալաբանաբան կոչվող բանաստեղծությունների մեր, որոնք զբաղվում էին ընդմիջվող պարսկերեն, թյուրքերեն, արաբերեն լեզուներով: Դա աչքքան տարածված երևույթ էր, որ պոետիկայի տեսությունում մեջ անվանում ուներ՝ «Մոյամաթ»՝ խալաթընա, և զիվաններում հատուկ անց է զբաղեցնում:

Աղթամարցու պոետիկայում ակնհայտ է պարսից պոեզիայի հետ ընդհանրություն մի քանի մե, որոնցից մեկը թախալոսն է, զբաղական կեղծանվան փաստումը, որը մեկը նկատել ենք զնոն Կաստանդին և Հովհաննես Երզնկացիների մոտ: Դա պարսկական զաղալի պարտադիր կանոններից մեկն էր, ուշագրով մի երկվույթ, որը վերջնականապես կայացավ XIII դ. և բանաստեղծական սեռի հաստատման և անհատականության դրսևորման կզանակներից մեկը դարձավ: Հայ տաղերգությունում մեջ մեկը արդեն ծանոթ ենք այդ երևույթին, որը ակրոստիքոս է կոչվում: Դրա տարրերակները՝ ժայրակապը, գլխակապը, մեր պոեզիայում արտահայտում են հայոց տառերի նկատմամբ ունեցած պաշտամունքը, որը տարրեր զեղարվեստական երանգավորում է ստանում: Գրիգորիս Աղթամարցու որոշ տաղերում վերջին տանը, կամ էլ տողերի առաջին տառերով հիշատակվում է Գրիգորիս անունը:

Աորին սպասաւոր է և աշակերտի

Գրիգորիս, մականունն է Աղթամարցի՞,

Հայտնի «Այրեն մինչև Քեն» բանաստեղծությունը՝ մեզ հիշեցնում է XI դ. բանաստեղծ Մանուչեհրի բանաստեղծության մի պատկերը՝ Եվրոված թյուրք Շահրարին, որում նմանորինակ գեղարվեստական լուծում կա. արաբական (պարսկական) այբուբենի առաջին և վերջին տառերն են, որը սկիզբ և վերջ է նշանակում.

Աղբամարցի

Այրէն մինչև ի քէն քենէ գանկատիմ ես
Քաներս ես յում ասեմ, երբ դու լըսող չես՝:

Մանուշեհի

Քյուրքական ձևով դու լավ ես երգում
Ինձ համար քյուրքական և օղուզական երգեր երգիր,
Ամեն լեզվով որ խոսում ես, դու կարող ես երգել,
Դու Ա-ն ու Հ-ն ես (ամեն ինչի)՞:

Գրիգորիսի պոեզիայում տեխնիկական վարպետութիւնը ցուցադրելու երևույթը ակնհայտ է: Տաղերից մեկը, իր բոլոր քառյակների առաջին տառերով կրկնում է հայոց այբուբենը՝: Վարպետութիւն մտածված և գիտավորյալ ցուցադրումով Աղբամարցիի ընդհանրութիւններ ունի պարսիկ բանաստեղծների հետ, որոնք բազմաախտան անվան տակ նոր պատկերի և բարդ հանգի որոնումներում երբեմն զոհում էին բանաստեղծութիւն միաբեր: XIII դարի արքունական բանաստեղծ Ամաղը այնպիսի կատարելութիւն էր հասցրել պատկերի բարդութիւնն ու ձայնավազի տեխնիկան, որ նրա բանաստեղծութիւնը որպես նմուշ մտել է Թաշիդ-ադ-Գին վաթվաթի պոետիկայի տրակտատը:

Այս օրինակները, բացի մեզ հետաքրքրող բանաստեղծական միկրոպոստիկայի ընդհանրութիւնից, ցույց են տալիս նաև, որ քյուրքերեն երգերը XII դ. պարսիկ ժողովրդի մեջ արդեն գործածական են եղել, տարածված, որ բոլոր լեզուները տարածաշրջանում մատչելի են եղել և ընդունված: Մի հանգամանք, որ մենք ավելի ուշ՝ XIV—XV դդ., տեսնում ենք հայոց հայրենիների քառաբանում, որից և սնվում էին մեր տաղերգուները: Ե՛րբ փեսային կողմի խնամի կանայք աղչկան կողմը կերթան, թմբուկով տանկերեն լորս, հինգ հարեն (երգ) կերգեն, յետոյ կսկսին զովարանական երգերը, որ սովորաբար տանկերեն են և որոնց շեր կըսենք: Ե՛րբ բանաստեղծութիւն պարսկերեն անվանումն է՞:

Հենց այդտեղից էլ նրանք մուտք էին գործում էլիտար՝ գրավոր գրականութիւն և, սինթեզվելով պաշտոնական պոեզիայի ավանդույթների հետ, գրավոր գրականութիւն մեջ ձևավորում էին

և որ որակ: Այստեղից էլ սերում են Աղթամարցու և Տյուաների սխալաբանության բանաստեղծությունները՝ գրված պարսկերեն, հայերեն և թյուրքերեն լեզուներով:

Պարսիկ բանասեր Զիա-ադ-Դին Սեչազին այդ պատմական ժամանակաշրջանը նշում է որպես Աղղրկովկասի քրիստոնյաների ու մահմեդականների ամուր կապերի շրջան: Եւ այդ առիթով օրինակ է բերում Խազանիի բանաստեղծությունները:

Խազանի

Օրբ ես հասնում եմ Հայաստան,

Հայաստանի ժողովուրդն ինձ գինով է գիմազորում¹¹:

Մեզ հայանի է Խազանիի այդ ոգով գրված մեկ այլ բանաստեղծություն, որը հաստատում է արևելյան ժողովուրդների բանկամությունը:

Աբխազիայում (միշտ) բաց է դուռը,

Օվ հոռոմների սթևանք՝ պատրաստ...¹²:

1
2

Ինչպես տեսնում ենք, հետազոտողները չեն շրջանցում փոխազգացությունների խնդիրը: «Կարծիք է հաստատել, թե պարսկերեն տաղերը, զորոնք կը գտնենք Աղթամարցու տաղերուն մէջ, փոխառություն ըլլան պարսիկ բանաստեղծություններն, բայց կըրնանք ըսել, թե անոնք յորինուած են նմանութեամբ պարսիկ տաղերու, ուստի ենթակա պարսկական ազդեցութեան»¹³:

Հարկ է կրկին անդրադառնալ Երզնկացու և Աղթամարցու պոեզիային և ճշտել, թե ինչ չափանիշներ է ներառում սաղգեցությունն՝ հասկացությունը, և արդյոք պարսկաբանությունների բուրբ տեսակները՝ սաղգեցություն պետք է համարել, թե առավել համապատասխան որակում կա մեզ հետաքրքրող երևույթի համար:

Երզնկացի.

Այր մի կայր... ու Շահնամայ տալք ձայնով.

Եւ եղբայրք խնդրեցին, թե ի Շահնամայի ձայն մեզ ոտանա-
տըր առայ.

Եւ շինեցի զբանքս զայս, ի Շահնամայի ձայն կարգացէր:

Դա նշանակում էր՝ գրել հայ բանաստեղծությունների պարսկական ձևով, հարմարեցնել հայոց բանաստեղծությունը Շահնամի շափին: Այն տեսակը, որը Աղթամարցու պոեզիայում մենք անվանում ենք տրայտարզեստ տաղեր, գրված ընդմիջվող պարսկերեն, հայերեն և թուրքերեն լեզուներով, գիտավորչալ նմանակում է, ռեապատեննում, որտեղ նույնիսկ շանք չի գործադրվում Քաջքննու ազգեցությունը:

Սրբ Պետրարքայի բանաստեղծություններից մեկում կրկնվում է Վերգիլիոսի մի տողը և նրան հայտնում են այդ մասին, նա զարմանում է, իսկ հետո՝ արգարանում, ապելով՝ թե, թող ների իրեն Վերգիլիոսը, քանի որ ինքն էլ ժամանակին ոգովել է Հումբրոսից և Լուկրեցիոսից¹⁴: Սա ակամա շրջաօրինակությունն է, մեծագույն վարպետի ազգեցություն, իսկ մենք ուզում ենք քննել ազգեցության այն ձևը, որը բնականումն անունն է կրում և կատարվում է գիտավորչալ, անսրող, գուցե իր մեջ նրբամեն կրում է էպարոդիայի¹⁵ երանգ:

Նմանակության և ռեապատեննման (Stilisation) երևույթը հասուն է բոլոր ժամանակներին և բոլոր գրականություններին: Միջնադարյան արվեստագետները նմանակում էին անտիկ արվեստին, հետևորդները նմանակում են իրենց հայտնի նախորդներին: Հայ գրականության մեջ այդ երևույթը նույնպես տարածված և ընդունված էր: Հայտնի է, որ Նարեկացու հաշորդները ձրգտել են նմանվել նրան, ինչպես նաև մեր մատենագիրները ձրգտել են նմանվել Ագաթանգեղոսին, Խորենացուն և հունարան փիլիսոփա գրողներին¹⁶:

Արևելքում նմանակության միջնադարյան պատկերացումները և շափանիշները այնքան անկաշկանդ ու անսահմանափակ էին, որ գերմանացի արևելագետը սրամտորեն նկատում է. «Կարելի է կարծել, որ բոլորը պատեննում էին իրար, և որ գրագրությունը մեծապես օգտագործվում էր և նույնքան էլ մեծապես՝ ներվում»¹⁷:

Պարսից պոետիկայում նմանակության երևույթը գրված էր պոեզիայի ձևաբանության հենց հիմքում: Այլապես ինչպես հասկանալ նեզամի Աբուլի Մամարզանգիի՝ պոետիկայի գիտակի այն խոսքերը, թե բանաստեղծական արվեստում ոչ մեկը չէր հասնի կատարելության, մինչև անգիր լիմանար 20.000 տող իր

նախորդների և 10.000՝ իր ժամանակակիցների բանաստեղծութուններից¹⁸։

Նմանակումը կատարվում է ի շուրջ ամենօրյա Այդ ևն ջուլջ տալիս համաշխարհային գրականության գանձարանը մտած բազմամիզ նմանակումներ (Գյոթե-Հաֆեզ... Պուշկին-Նորան ևն)։ Պարսկական պոեզիայում նմանակման երևույթը այնպես էր օրինականացված, որ դրա տարածեցանքների համար պոետիկայի արվեստում հատուկ տերմիններ գոյություն ունեին, իսկ դրանց տարբերակման շահանքներն ու իրարից օգտվելու սահմանները պոետիկայի գիտակցների համար ցենսուրային նյութ էին հանդիսանում։ Դրանցից են՝ թաղիդը, նազիրեն, շավարը, թազմինը ևն, հասկացություններ, որոնց սահմանազատման եզրերը առանձնական են և աննշան տարբերություններով նույն երևույթն են արտացոլում։ Օրինակ՝ պատասխանը (շավար) լայն ընդգրկում ուներ, առավելապես տարածված էր մրցույթների ժամանակ և հաճախ էր սպարոմատի ձև էր ստանում։ Թաղիդը վերաբաղում էր, սկսած պատկերի կրկնությունից, վերջացրած բանաստեղծական շափով կամ հանգով։ Նազիրեն պետք է լիներ նույն հանգով և նույն շափով։ Նմանակումը տարբեր ֆունկցիաներ էր իրականացնում։ Որքան այն պատասխան էր ինչ-որ մեկի հանդե կամ շափի կատարելությունը և վարպետությունը, այս նմանությունն այնքան ընդգծված էր լինում, որ հարկ չէր լինում փնտրել բնօրինակը։ Վերջինիս շուրջատկությունից՝ օճից, հանդից, շափից, մտախփից հասկացվում էր, թե ում է ուղղված պատասխանը։ Որքան հանձն առած մտախփի (մասնի), պատկերին չէին կարողանում առավել փայլուն և անսպասելի լուծում տալ, կարող էին պատկերի գուռ անվանվել¹⁹։

Նմանակման մեկ այլ ձևը շավմինն է, որի մասին պոետիկայի հայտնի տեսարան Ալ-Ռադույանին գրում է. «Շավմինը այն է, երբ բանաստեղծը մեկ ուրիշի բնիքը տեղադրում է իր բանաստեղծության մեջ, որը կատարվում է հարգանքից և ոչ թե գողանալու ցանկությունից...»²⁰։ Այստեղ կարևորն այն է, որ մեղքերված բնիքը կապակցվի սեփականի հետ և նախորդ հեղինակի գաղափար-պատկերը ներկայանա նոր որակով։ Որքան մեղքերումը ճկուն և նրբաշաղկ լուծում էր ստանում, պոետիկայում գա կուլվում էր «հրաշալի մեղքերում» (հոսն-է թալի)։ Արդեն մշակված

խորհրդանիշների, մակդիրների, փոխարեությունների համակարգում, ինչպես նաև կայուն մտախփների շրջանակում ստեղծագործում էր բանաստեղծը՝ իր ստեղծագործության սահմաններում խորացնելով, բնդարձակելով, նորոգելով հինը՝ ավանդականը, քանի որ նույն մտախփ տարրեր կրկնություններն էին խրատուսովում արեվելյան աշխարհում: Արքունիքը և ֆեոդալական տունը, կանոնակարգված կենսաձևով, պրոֆեսիոնալ բանաստեղծների ինտերտուտով հանդերձ, զարկ էր տալիս հենց այդ ճարտար և նորաճաշակ տեխնիկային: Ընկարագրվում էր ամեն ինչ, սկսած ծաղկից և վերջացրած ոսկե գավաթով, ըստ որում հիմնական նպատակն էր՝ անել փայլուն և անսպասելի համեմատություն, բնդգծել ուրիշների կողմից շնկատված մի նոր հասկանիչ և բնորոշում²¹: Արար տեսարաններից մեկը, բանաստեղծներից մեկի մի բնյթի մասին ասում է. «Դա լավագույնն է բոլոր այդ մտախփով ասվածների մեջ»²²:

Այսպիսով, հինը հանդես էր գալիս նոր, սովյալ բանաստեղծին յուրահատուկ գծերով: Դա կրկնություն չէր համարվում, արտագրություն՝ նույնպես, այլ գառնում էր այն նորը, որը ստեղծվում էր ավանդականի, արգեն ծանոթի և նորի հանդիպումից: Միշտ չէր, որ նմանակումը հաշտություն էր ունենում: Ռուդարիի հայտնի «Հնուս հնովից Մուլլան գետի բույրն է գալիս» բանաստեղծությունը նմանակումների մի շարք ստեղծից պարսկական պոեզիայում, որոնց նվիրված պարսիկ բանասեր Մոհամադ Մոհիի հիանալի հոգվածը թվարկում և քննության է առնում գրականությունը հայտնի մոտ 12 տարբերակ՝ բանաստեղծներ Մոհեդիի, Սանայիի, Ջալալ-ադ-Դին Ռումիի, Մալեք-ալ շաբրա Բահարի ևն²³: Նմանակվում էր ոչ միայն հանգը, պատկերը, բառը, թեման, այլ նաև՝ ծանրը: Նեղամիի «Եհամսեն» (Հնգամատյան) իր ետևից բերեց նմանակումների մի հզոր հոսանք ողջ արևելյան գրականություններում:

Գրիգորիս Աղթամարցու «խայտարղեա» տաղերը նոր կրեվելութ էին մեր պաշտոնական գրականության մեջ, որը մենք գիտավորյալ նմանակում ենք համարում և ոչ թե ազգեցություն: Դա հարգանքի տուրք էր պարսից գասական պոեզիային, զա ցույց էր սեփական վարպետության և գիտելիքների նմանակողը բնդգծում էր նմանակվող նյութի արժեքը, որտեղ նմանակության նյու-

Յը դռնում էր սփորձացարս՝ իր կարողութիւններն ու տաղանդը
ցուցարհրելու:

Ազրամարցի.

Իմ շուշան ծաղիկ կարմիր վարդըն դու

Զբրա դիր ամատի, բե մարամ բե թո (Ինչո՞ւ ուշացար,
հիվանդ եմ առանց քեզ)

Կամ՝

Պըսթանամ թաղպեհ՝ բփուշամ խրզա (Քաղքեհ՞ն կվերցնեմ,
քուրձ կհագնեմ)

Կամ՝

Տուշմանի թո բա շավագ ճիգարխուն (Քշնամուզ սիրար
թող արյունի)

Կամ

Պութիմ խիրաթմանդ քարդի դիվանայ (Խելամիտ մարդ
էի, դարձրիր խելագար) ևն:

Այս պարսկերեն ձևերը հետևողականորեն գծագրում են մեզ
ծանոթ Jaime մտղիլը իր ավանդական ասորիքություններով. մեռնում
եմ, հիվանդ եմ, կրոնափոխ, զավանափոխ կլինեմ, դու գեղեցիկ
ես, արյուն ես հեղում, խելագարութիւն բերում ևն: Մասաղիի խայ-
տարդևս դասիղեները՝ ընդմիջվող արարներեն և պարսկերեն բնյ-
թերով, նույն մտղելն ունեն: Մինչև որս հայտնի չէ, թե Ազթա-
մարցին ում է նմանակում, ում պատկերներն է կրկնում կամ մեջ
բերում: Կարծում ենք, որ նրա շանքերն ուղղված են սիրային թե-
մայի նմանակմանը, կազապարված նրբաճաշակ ոճին: Այդ են
հաստատում սխալտարգետոս տաղերի հայերեն հատվածներում
համեմատութիւնների խառցումները, որը բնորոշ էր ևսև նարե-
կացու, Ենորհալու պոեզիային՝ Արեգակ, Լուսին, Արուայակ, առա-
վաթ, շուշան, ծաղիկ, վարդ, կանթեղ, ճոհար ևն, որոնք պարսկե-
րեն գուգահեռների հետ միասին՝ շամս-արե, ճոհար-լալ, Արուա-
յակ-Չոհալ ևն, դեկորատիվ սիրային քնարերգութիւն մի նոր տա-
րատեսակ են ստեղծում: Այստեղ չենք կարող շհիշատակել ն. Մա-
ռի այն դիտարկումը, թե Ազթամարցին պենագարգվում է իր լեզ-
վական գիտելիքներով՝ երեք լեզվով²⁵:

Ինչպես տեսանք, նմանակման երևույթը ընդհանուր առաջա-
րանական է: Հայտնի է, որ վրացական արքունիքում կազմակերպ-
ված խնչույքներին մասնակցում էին տարրեր ազգերի և զավա-
նանքների պալատական բանաստեղծներ, որոնք աիրապետում
էին արևելյան բազմաթիվ լեզուների: Խաղանիթց մեզ հասած մի
քառյակը, որտեղ պարսկերենը ընդմիջվում է²⁰ վրացերենով, կամ
Սուզանիի բանաստեղծությունը, ընդմիջվող թյուրքերեն արտաձայ-
նություններով, զրա փայլուն ազատույցն են:

Սուզանի.

Ով լուսնադեմ թրքուհի, ինչ կլինես, որ գայիր գիշերը
Իմ խրնիթը և ասկիթ սղոնազ քերեքս:

Վարդերես թրքուհի, թեպետ ես թյուրք չեմ
(Սակայն) գիտեմ, որ թյուրքերեն ծաղիկը շեշակ է
(կոչվում)²¹:

Նմանակումները կատարվում էին տարրեր մակարդակներով:
Գրիգորիս Աղթամարցու պոեզիային հասկանչական են լեզվական
և պատկերամտածողական ոճապատանեում: Այդ ամենով հանդերձ
Աղթամարցին հարազատ է իր գաղափարախոսությունը, իր հա-
վատին, իր էթնոմշակութային ավանդույթներին:

Վաճառական մի հայ և յոթ հարուստան
Մխիթար Բաղիշեցի և աստուածածան
Գրնաց ես ի սահման Ատրքպատական,
Ի Ղում և ի Երրազ և ի Խորոսան...

Ասեն դու մուսուլման յազգե Մահմետին,
Ի բաց թող ըզ Քրիստոս և զհաւատ Խորին
Թե ոչ՝ տանչենք զքեզ սաատիկ ահագին
Ասաց... Ե՛մ ոչ փոխեմ զլոյս խաւարին²²:

Սա ոչ միայն ցույց է տալիս այն շարժումն ու կապը, որ
կար արևելյան աշխարհի ժողովուրդների մեջ, այլ նաև քրիստո-
նեություն հաղթարշավ է, որտեղ մոտացություն են տրված կրոնը
սիրուհուն ստորագասելու կազապարված, կանոնարկված ձևակեր-
պումները:

Այսպիսով՝ XIV—XVI դդ. աշխարհակախացող հայոց բանաստեղծական արժեատույնը և նախորդում էր սիրային քնարերգությունը, որը ուներ կաղապարված և կանոնիկ մոտիվներ ու թեմաներ, բառապաշար, պատկերավորության համակարգ, գեղագիտություն և հոգեբանություն: Այն պարսկական, արաբական և այլ գրականությունների հետ ունեցած տիպարանական ընդհանրություններով և ուղղակի փոխազդեցություններով հանդերձ մտնում է միջնադարյան գրականությունների համակարգի մեջ և զարգանում նրա ընդհանուր օրենքներով, սեփական բանաստեղծական արժեատույն լավագույն ավանդույթների հիման վրա: Եմանակումը այլ էթնոմշակութային համակարգի յուրացման ևնրից մեկն էր, որը բնորոշ է բազմաթիվ միջնադարյան գրականությունների և դրանց զարգացման և նորոգման փուլերից մեկն է: Անցումը միջին հայրենին, մերձնցումը ժողովրդական արժեատույն և դրանց միջոցով պարսկական պոեզիային հասույժ ևնրի, ոճի, բառապաշարի, մոտիվների մուտքը հայոց մեջ զայիս ևն հաստատելու այն թեզը, որ միջնադարյան մեր սազերգությունը նարեկյան շրջանից հետո, համարանկյայն միջավայրում զարգացման մեծ ճանապարհ է անցել և բյուրեղացել որպես փոխազդեցությունների ևն՝ ասինթեզ:

ARMANUSH KOZMOYAN

THE PHENOMENON OF STILIZATION IN THE MEDIEVAL ARMENIAN AND PERSIAN LITERATURE

In the 13–15th centuries the peoples of the Middle East lived in an ethnocultural solidarity. They mastered each other's languages, moreover, were informed about each other's literary traditions. A form of stilization in a poem is one of the evidences of such mutual influence. The Armenian medieval poet Grigoris Aghtamartsi created some of his poems by using three languages (Turkish, Persian, Armenian) in the same poem. This phenomenon was widespread and is called „moulamma“ in the Persian poetry.

1 Հժժա. Н. Марр. Возникновение и развитие древнегрузинской светской литературы, ЖМНП, 1899, с. 232.

2 ՏՆ՝ս Քսիլիար է շիլի Սոսոկի, Մտնամազ Ալի Յարազի, Քննարան, էջ 491:

3 Գրիգորիս Աղյամազցի, Սասնամարտիթյան, ղնական ընդգրկը է ծախթագրութուննն Մ. Ազգարեկյանի, Երևան, 1952, էջ 127:

4 Վ. Արեկյանի կարծիքով այս ուղերձ է իր վարդապետին:

5 Կ. Աղյամազցի, էջվ. աշխ., էջ 160:

6 Արարական այբուբենի առաջին և զերջին առարկն են. տե՛ս Գրգան է Մառտիրոսի, Մտնամազ Գարեթ Սարազի, Քննարան, 1958, էջ 138:

7 Կ. Աղյամազցի, էջվ. աշխ., էջ 165:

8 Աձազ.

Եթե մրջյունը խոսել իմանար և ծաղը հոգի ունենար.

Ապա ես աչք մրջյունն եմ, որ խոսելի գիտի և ծաղը՝ որ հոգի ունի: Այստեղ ակնհայտ մ, ր, ք առարկն նախանվագը՝ բազար ծաղի արևան գույնը, զք դար մտի արժան արտադ, մտն տն ծաղի ստիանգույնով, զք տն ծաղով, թե չակ արտադ. Տե՛ս Рашид-ад-Дин Вагшаи. Садм волшебства и тонкостях поэзии. Перевод с перс., исследование и комментарии Н. Ю. Чалисовой, М., 1985, с. 132.

9 Յ. Քաղիկյան, Հնամիտք Ավանյ, Քրիիլի, 1885:

10 Գրիգորիս Աղյամազցու առաջին պարտկերեն հաղագաննի զերջումթյանն է նվերգան Ք. Գրգարյանի շեյ-իրանական գրական առարկանները հասարակության 4-րդ դրվար: Երևան, 1952:

11 Քար աչար-է հազանի Երգանի Ջիս ազ-Գին Սեղազի, Քննարան, 1990, էջ 144:

12 Տե՛ս Ղազանի, Գրգան, էջ 21—22:

13 Գրիգորիս Ս. Կարազիկուս Աղյամազցի, Գնական և ղերթումեննը, գրեց Հ. Երևան Վ. Արեկյան, Վրձնեա, 1958, էջ 6րդ:

14 Հժժա. А. Баткин. Итальянское возрождение в поисках индивидуальности. М., 1989, с. 32—40.

15 Այդ մասի՞ն տե՛ս Ю. Туманов. Поэтика, истории литератур, кино, М., 1974, с. 284.

16 ՏՆ՝ս Վ. Քաղիկյան, Գրիգոր Նարեկցու ղերտն և ուր, Երևան, 1975, էջ 22:

17 Հժժա. Г. Э. фон Гринцебаум. Основные черты арабо-мусульманской культуры. М., 1981, с. 128.

18 Низами Арузи Самарканди. Собрание редкостей или четыре беседм. М., 1965.

19 А. А. Стариков. К вопросу о традиции эпической «Питериды» в литературе восточного средневековья. В сб.: Взаимосвязи литератур Востока и Запада. М., 1961, с. 60.

20 Рахим Мусулуммулов. Асрори сухан, Душанбе, 1980, с. 7.

- 21 *Е. Э. Бергалис*. Персидская поэзия в Бухаре 10 в М.—Л., 1935, с. 91.
- 22 *А. Б. Куделин*. Средневековая арабская поэтика. М., 1983, с. 70.
- 23 Տէ՛ն Գոնանոյ Մարէ Ե՛ր զուրիւնի Յուզաբի, *Մարտիկի գանձըրազնի* պարբերութիւն, Բեհրան, 1959, 2—3, էջ 72:
- 24 *Քաչրենք ճահիզանի պարտազիր առիթուն* է:
- 25 *Н. Марр*. Из летней поездки в Армению, с. 31.
- 26 *Այդ ճառի տէ՛ն Կ. Մ. Շայտ*, *Из грузино-иранских связей*. В сб.: Руставели, Тбилиси, 1938, с. 23.
- 27 Գրգու՛ն է՛ շաբիւն Յուզաբի Սամուզանի, *Կար-պո-Գրն Եւ՛՛ Ըտէրնի*, Բեհրան:
- 28 Գ. Արամանչի, *Երկ. տրեւ.*, էջ 124:

ԻՐԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆՀԱՅՏ ՄԻ ԷՉ

(Մոհամադ Ալի Աֆրաշիի «Քափառիկ սիրամարգեր»
պատմվածքը)

Պարսից ետրագույն գրականութիւնն պատմութիւն 40—50-ական թվականների սկիզբն ընդգրկող ժամանակահատվածի մասին, հատկապես մեզանում, շատ է գրվել: Իրանում ծավալված ազգային-ազատագրական պայքարի առաջնի նշանակալից այդ տարիները վերելքի շրջան էին նաև պարսից գրականութիւն համար, որն իր արտահայտութիւնը ստացաւ գրականութիւն խորացմամբ, արձակի, մասնավորապես, նրա փոքր ձևերի, ինչպես նաև հրապարակախոսութիւն և լրագրային ժանրերի բուն զարգացմամբ:

Երկրի գրական գործընթացում անդի ունեցած նշանակալից անդաշտորժերով հարուստ այսպիսի ժամանակաշրջանը, որքան էլ ուսումնասիրված, դեռևս ունի էջեր, որոնց լուսարանումն, անշուշտ, կօզնի ավելի հանգամանալից և համակողմանի պատկերացում կազմել նշված տարիների Իրանի գրականութիւն արդիականութիւնն եզրերի մասին, մանավանդ որ այդ արդիականութիւնը իր հասարակական հաստատումը հարկադրված էր նվաճել դարն ապրած ավանդութիւնների և գաղափարական հետադիմութիւն դեմ դժգոհին պայքարում:

Այս իսկ տեսակետից պարսից գրականութիւնն նշված ժամանակաշրջանի պատմութիւնն, անկասկած, րազմաթիւ անակնկալներ ունի պահած, հատկապես, եթե նկատի առնվի երկրում վերջին 40—45 տարում փոքր ընդմիջումներով կրկնված քաղաքական ռեակցիայի և հետապնդումների հանգամանքը:

Այսպիսի մի անակնկալ էր Իրանի գրականության ակնառու ներկայացուցիչ, բանաստեղծ, արձակագիր, էսենալիզմ լրագրող, հրդեհարան Մոհամադ Ալի Աֆրաշթեի «Քափառիկ սիրամարզեր» (Քափուհայե սայար) պատմվածքը:

Պատմվածքի հեղինակային ձեռագիրը պահպանվել է ՀՀ ԳԱԱ արհեստագիտության ինստիտուտի նախկին աշխատակից, հուկուցյալ Արատչեա Ավանեսյանի արխիվում:

Այն կազմված է 16 ստանդարտ սպիտակ էջերից, մատիտագիր է, նասթալիզ գարզ ձեռագրով: Բնագրի ղրա եզրած շնորհմանն ու միեկույն ձեռագրով կատարված ուղղումները թույլ են տալիս կորակացնել, որ այն հեղինակային միակ պահպանված օրինակն է:

Վերնագրից վեր կա մակագրություն. «18 հունիսի 1958 թ., Մոֆիա», աշ անկյունում՝ «Մոհամադ Ալի Աֆրաշթե»:

Պատմվածքը ամենից առաջ ուշագրություն է գրավում Աֆրաշթեի ամբողջ ստեղծագործությանը բնորոշ ընդգծված սոցիալ-քաղաքական հնչեղությունը: Այդպիսի ուղղվածություն ունեննելով 1945 թ. լույս տեսած «Ա¹ թե լավ սասցիր» («Ա¹ գոֆթի») և 1952 թ. Փարերահենե Ռեշթի ժածկանվամբ ստորագրված «Բախտախեղիք» («Մաշերաշու») բանաստեղծական ժողովածուները: Գրողի միևնույն արձակագրական շրջանի արձակ ստեղծագործության հետ անտիպ պատմվածքն այս կերպով է ինչպես մտահղացման, այնպես էլ գեղատրտահայտական համակարգի իրողություններով:

Գեոնև 1950-ական թվականների սկզբին իր հրատարակած «Չհինգար» (Դարբին) ամսագրում լույս տեսած ֆինիտուններում և պամֆլետներում գրողը անխնա մերկացնում էր զարգացող երկրներին, այդ թվում և Իրանին ցույց արվող ամերիկյան բազուկային ժրագրի գիշատչական, թալանչիական էությունը, հեռահար ստրատեգիական նպատակները:

Այդ տարիներին՝ Իրանի գեմոկրատական հասարակության արձագրություններին բնորոշ հակաիմպերիալիստական այս ուղղվածությունը, որ հատուկ էր ժամանակի առաջատար գրողներին մեծ մասի ստեղծագործությանը (Հեղայաթ, Ալավի, Բեհագին և ուրիշներ), հայրենասեր գրողը հավատարիմ մնաց նաև իր՝ Հայրենիքից հեռու ապրած տարիներին, որի վկայությունն է 1963 թ.

Մոֆիայում հետմահու հրատարակված նրա «Եանհի քիթը» երգի-
ծական պատմվածքների ժողովածուն:

Իրա վկայությունն է, զերբապես, նաև «Փափառիկ սիրամար-
դեր» պատմվածքը:

Պատմվածքի թեման բացառիկ է Իրանի գրականության հա-
մար: Ո՛չ մինչև Աֆրաշթին, ո՛չ էլ նրանից հետո, այն էլ այդպես
սրացահայտորեն, պարսից գեղարվեստական գրականությանը չի
անգրագործել բանակի թեմային: Թեմայի վերաբերյալ քաղաքա-
կան հասկանալի արգելքը, ինչ ասել կուզի, տարածվում էր ին-
ֆորմացիայի բուր արջուրների վրա:

Պատմվածքի մտահղացման կենսական գրգռողիքների առու-
մով ազելի քան խոսուս է գրվելու թվականը (1958): 1955 թ. Իրա-
նը միացել էր Բազդադի սոցմական պակտին, 1957 թ.՝ հազանու-
թյան ազել էլ ղեկնահասների ղեկարինային: Հայրենի եզերքից հեռու
ապրելու բնագատված հայրենասեր գրողի համար այս իրադար-
ձությունները անշուշտ պետք է կարևորվեն հայրենիքի սուվերե-
նաթյանը սպառնացող իրենց նշանակությամբ:

Հեղինակն իր պատմվածքում նպասակ է գրել պատկերել
իրանական բանակի սոցիալ-բարոյական նկարագիրը:

Պատմվածքում այն ներկայացված է իր ամբողջ աստիճանա-
կարգով՝ շարքային զինվորից մինչև բրիգադային գեներալը: Փոքր,
ընդամենը մի քանի էջից բաղկացած պատմվածքի շրջանակներում
թեմայի այդպիսի ընդգրկումով գեղարվեստական յուրացումը դրժ-
վարին խնդիր էր, և խնդիրն այդ հեղինակը լուծել է երգիծանքի
վարպետի իր ողջ հմտությամբ:

Ամենից առաջ խնդրի լուծմանը նպաստել է պատմողի ճիշտ
ընտրություներ:

Պատմվածքն այսպիսի ավարտ-շրջանակ ունի. «Սրանից մի
երկու տարի առաջ եվրոպական ճեպընթացներից մեկի կուպուս
էի, որտեղ ինձ հետ համգորգում էին նս շորս հոգի: Մեկը թե-
րանցի էր, մյուսը՝ անկարացի թուրք, երրորդը՝ բաղդազցի ալար,
չորրորդը՝ պակիստանցի՝ Կարալիից: Ջրույցի ժամանակ խոսք
բացվեց Բաղդադի պակաի մասին: Ազնկիցներեցս շեմ հիշում որ
մեկը, պատմեց այս պատմությունը»:

Այսպես, ուրեմն, պատմողը զեպրերին ակնատես մեկն էր,
և պատմվածքի նյութը մատուցվում է բանավոր գրույցին հասուկ

կանոններով: Ըստ այդ կանոնների, պատուժը զնրժ է նկարագրու-
թյուններից և մանրամասներից, որոնք կարող են շնորհի ունկնդրի
ուշադրութունը, խանգարել՝ հետևել՝ զնայքերին: Այսպիսով ասպ-
հովում է ունկնդրի, լսարանի յարված ուշադրութունը:

Եուզն բանավոր պատումի օրինքներով պատմվածքը շունի
մուտք, այն սկզբում է հանգույցով, գրանով խոսկ սկզբից ևնթ
զրավելով ունկնդիր-ընթերցողի ուշադրութունը:

Ամառային զորավարութունների մամանակ հոգնութունից
ու շոգից մի պահ ննշած շարքային Ահմադին կողոպտել և: Եկրթ-
նանալով ու իմանալով կատարվածը,—նկատում է պատմողը,—
ևս կայծակնահարի նման շորացավ տեղում: Պատմողի ընկալ-
մամբ, կատարվածը սովորական մի բան է, և նրան չափազանց
է թվում շարքային զինվորի խեղճանալն ու սարսափը, մանա-
վանց, որ չափազանց բարի մարդ էր վաշտի ավագ Մահմուդը:

Եվ պատմողը, որի խոսքը կատուցված է հիմնավորման պա-
րագոքսի սկզբունքով, թվարկում է Մահմուդի բարեսրտության
սզումարելիները: Նա գիտն, որ բազմաթիվ նման զնայքերում
Մահմուդը առանց զխացավանքի հարթել է խնդիրը. ևնա զինվո-
րին նկատողութուն անկուց ու հանդիմանելուց հետո, որպես ան-
հրաժեշտութուն, մի լավ կհայհոյեր ու կանպատվեր, թե տեղը
զոր՝ մի քանի ասպակ կհասցներ, բայց, ի վերջո, իր զրազիրներից
մեկի օգնությամբ ու միջամտությամբ, զնալ-զալով զործը կզրքս-
տեր: Մահմուդը գողացված ապրանքների զինը, զեռ շատ ավելի
պակաս պնտականից, զինվորից կվերցներ ու ապրանքները զին-
վորին կվերադարձներ:

Պատմողը շտապում է հիմնավորել Մահմուդի օրինավոր և
բարի լինելը: Եվ այդ եույնպես արվում է հիմնավորման պարա-
գոքսի եղանակով: Մահմուդը պետական պահեստից չի զողա-
նում: Նրա ցուցումով այլ վաշտերի սցրված զինվորներին և կո-
ղուպտում են իր վաշտի վաղաժամկետ զինվորները՝ իրենց կողո-
պտաբ բերելով Մահմուդին: Բերածի համեմատ քրաբեսիրտս
ավագից արձակման թուղթ ստանալով՝ նրանք իրավունք են ստա-
նում զնալ տուն, սիրենց զործ ու բանին:

Որքան բարի է Մահմուդը իր օրինապահ և զինվորների նկատ-
մամբ, եույնքան էլ դաժան է, նրբ խախտում են խաղիչ կանոն-
ները: Նա կանոնազանցներին պատժում էր այնպես, որ զորանոցի

սովորական պատիժները տարինազանցի համարք գրախա կարող էին թվալ զժողովի համեմատութիամբ: Եվ դա ոչ այն պատճառով, որ Մահճուզը դաժան է. այդպես են վարվում նաև մյուս վաշտերի ավագները զոգության ժամանակ բռնված այն զինվորների հետ, որոնք միամտութիւն են ունենցել արդարանալ, թէ զվաշտի ավագի ցուցումով են այդ բանն արելու:

Բայց լիազոր կանոնների խախտում է հրացան զոզանալը, կանոններ, որոնք, որպես շղթված օրհնք, պատմվածքի բոլոր իրագարծութիւններում փոխարինում են բանակի զրգված օրհնքներին: Առանց բացառութիւն այդ կանոնների խախտումը պատժում է կամ զրանց զիմաց հատուցումը ևս արվում է շղթված օրհնքներով:

Սիրուհու պատճառով Մահճուզի հետ ընդհարված կրրորդ վաշտի ավագը կատարել է իր խոստումը. շէննեց հերդ անիծեմ, որ առելիք դառնաւ:

Բայց ինչպես միշտ, այս զեպքում էլ, տալաքավարներն ենք մեզավոր ճանաչվում:

Վրժի նպատակով նրա վաշտից զոզանցված հրացանի համար Մահճուզը զհարում է ոչ թէ օրհնքով սպասվող աստիճանազորկումով, այլ կոզածաղիկ դարձած համալուհուց ձեռք քաշելու տալելիվ խոսքով: Նրա փոխարեն հատուցում է շարքային զինվոր Ահմազը. սրբաբարեւ Մահճուզը նրա տղատ ու մահապատժիք զործը կարեւում է մի քանի տպտակով ու քացիով և մի զլորիկ զուճարով, Անսպասելի շէժանք պրծնելու ուրախութիւնից շշմած զինվորը զրան ավելացնում է հավելանվերը՝ նրկու սիրամարդ:

Ե՛ր տղերքինք անօրինական հավելումով քրապահիկ տալու հանցանքի մեջ բռնված Մահճուզը հանցապարտութիւնից այս անգամ խուսափում է սթաշկիեակի մեջ կապած մի բանի հետա իր կնոջ պարծանքի և թաղի նպարավաճառի, կանաչավաճառի և, անգամ, ստիկանութիւն ավագի կանանց նախանձի առարկա դարձած սիրամարդերը վաշտի հրամանատարի տուն աանելով: Նրա փոխարեն պատժում են շարաշահումը հայտնագործած սպային. շեռանակչութիւն և զնգում թողցիկներ տարածելուց մեզագրանքով նրան շմի հեռու ընկածք վայր փոխադրեցին⁴:

Ասես ի միջի այլոց, պատմողը նկատում է. շէիշտ է, սպայի փոխադրումով թողցիկների լույս ընծայումը շղագարեց, այնուամենայնիվ, զորանոցը հուզող բանագրանքները զազարեցին, ու

Մահմուդն ու հրամանատարները տոանց զխաջազմանքի կարող էին իրենց գործը շարունակել²։

Ընդ այսպես զորամիավորման շարժած օրենքների խախտումները հետևում են միմյանց, որոնց համար մեղավորները հաստատում են ըստ խախտման ժանրության տրվող նվերներով, իսկ սիրամարզերը՝ արժանատիում նոր, ավելի բարձրաստիճան տներին։

Գումարտակի նոր հրամանատարի և վաշտերի հրամանատարների միջև կոնֆլիկտ է ծագել։ Նա ըստ կարգի նորամուծություններ է արել։ Դեռ վաշտից մյուսն է փոխադրել վաշտերի ավագներին ու դրանց հրամանատարներին զրկել նկամտի ազդրություն, Պատմողը հանդարտ նկատում է. «...Որոշ ժամանակ էր պնտք, որ շրազայները ջրից ընկնեին, հրամանատարը՝ հրամանատարական անձնակազմի, իսկ վերջինս էլ հրամանատարի հետ սուղնե³։ Նորից գործադրվում է վերադասի հետ բուզվելու քանիցս իրեն արդարացրած հնարը։ «Տառ-տասնհինգ օր հետո կամաց-կամաց մեր վաշտերի հրամանատարները նոր հրամանատարի հետ զուխ-զլխի նկատ ու իրենց գործի նկամուտի ազդրությունը նրան պարզաբանեցին, հաշտացրին իրենց վաշտի ավագներին ետ ստանալ, որ իրենց գործով զբաղվեն։ Ըթն Էջրերի՝ շրազայից ընկնելու համար սկողիս ընկած վաշտի հրամանատարի բարեհաճությունը բարձր քանի նվերների հետ միասին նրկու սիրամարզի զոհարեությունը է ձեռք բերվում, ապա վաշտերի զինվորները դրա համար վճարում են մեկշարաթյա կալանքով, իսկ նրանցից ամենաձախուղակները՝ ժեծից հիվանդանոց ընկնելու զնով։

«Բարեկամություն չնազ են կոտրել, միմյանց սրտի գազտնիքների հավատարմատար են դարձել առաջին և երկրորդ զնգերի հրամանատարները։ Բայց դա չի խանգարում առաջինին, զի վիզիայի հրամանատարի ցուցումով, գազտնի լրտեսների հսկողություն տակ պահել սրտակից ընկերոջ ամեն քայլը, տան անցուցարձը։

Ու երբ բացվում է գազտնիքը, սերկու սիրամարզերը, մի այլ գեղեցիկ նվերի հետ, զիշերով ուղարկվում են զիվիզիայի հրամանատարի տուն՝ հավաստելու բրիգադային գեներալի համար իր գլուխը և կյանքը զոհելու՝ առաջին գեղի հրամանատարի պատաստակամությունը։ Ընդ բրիգադային գեներալը գտնում է նրանց

երբորդ անձի միջոցով հաշտեցնելու իր շահերի հիմնավորումը. և... այդպիսի թշնամանքը, հակամարտությունն ու գծաությունը զորքում, մասնավորապես բարձրաստիճան սպաների միջև, հակասում են երկրի բարձրագույն շահերին: Ենթդի բարձրագույն շահերին՝ հակասող այդ գծաության համար դաժան ծեծ են ստանում հանուն այդ իսկ շահերի լրեանման ուղարկված առաջին զնդի զնդապետի անձնակա՛ն հանձնարարությունը կատարելիս բանված զինվորները:

Գործողության մեջ բարձրաստիճան սպաների շեղերաշմանը զուգահեռ ահում է պատմվածքի երգիծական հնչելությունը, և հեգնական պարագործի հնարանքը իր տեղը զիջում է երգիծանքի բարձրագույն հնարին՝ գրություն կոմիզմին, գրոտեսկին:

Ենթդի բարձրագույն շահերով՝ ազրող բրիգադային զենբալը իր աստիճանակարգի մյուս սպաների նման հարկադրված է պատվի ասնել ամերիկյան զինվորական առաքելության պաշտոնյա, սերժանտ Ջոն Սմիթին, որի ձեռքի մի շարժումից է կախված զինվորական ուսումնասության համար Ամերիկա ուղարկվելու ներկայացված սպաների բախտը: Ջոն Սմիթի կարմիր մատիտը սահել է բրիգադային զենբալի զարմիկի ազգանվան զրայով: Բրիգադային զենբալին շեն կարող սգնել ո՛չ ռազմական շտաբի պետը և ո՛չ էլ ինքը՝ պաշտպանության նախարարը: Երանք շերտանկատությունից հեռու՝ են զիտում ամերիկյան բանակի՝ ասել է թե Եհյուրբնկայող տանա ներկայացուցչին ջուցում տալ այս կամ այն հյուրին ընդունելու վերաբերյալ: Պաշտպանության նախարարը խորհուրդ է տալիս նրան՝ տոանկին խոսել եղաստիարակված ու բարեկիրթ՝ Ջոն Սմիթի հետ: Բայց այսպիսի վերավորանք կուլ տալը շատ է զժվար մի բրիգադային զենբալի համար. սկանբրիկացի մի սերժանտ այնքան ամբարտաձանա, որ նրա կամքի առաջ տեղի տա պաշտպանության նախարարը: Եվ բրիգադային զենբալի հոգում սկասաղած առյուծի նմանա զարթնում է վերավորված ռազգային հպարտությունը, ընդվզում բանակի բարձրաստիճան սպայի պատվախեղությունը: Նա որոշում է հանուն այդ զգացմունքների, որպես հայրենասեր մի սպա, յուծել Ջոն Սմիթի հարցը:

Պատմվածքի ավարտին Աֆրաշթեն մի կողմ է զնում եկարագրվող իրադարձությունները որպես սովորական զեպքեր ըն-

կայող ու ներկայացնող պատմողի գիմակը և գիմում է գրոտեսկի: Բրիգադային զեներայը Ջոն Սմիթի բերանին ուղղած իր պարա-բեյումի կրակոցով... վառում է նրա սիգարը՝ արժանանալով սրա-րեկիրթ սերժանտի քեկնք յու վերի մայիկն: Քող որ անհասարկ մնա բրիգադային զեներայի ազգային հպարտությունը, իրանական բանակի բարձրաստիճան սպայի պատվին հասչված վիրավորան-քը: Նրա զարմիկը կզնա Ամերիկա սովորելու, ինչ սիրամարդկերը կհանգրվանեն Ջոն Սմիթի՝ սպրեմիեր միլիտարի կացարան հի-շեցնող ապարանքում:

Գրոտեսկային այսպիսի ավարտով հեղինակը զեղարվեստա-կան ավարտունության էր հասցնում ելութի կենսական ճշմարտու-թյունը:

Պատահական չէ, որ պատմողը օրինականություններ բանեց-նող գումարտակի նոր հրամանատարի զործունեության հետևանք-ների մասին նկատում է. սժամանակ է պետք, որ չբաղացնեիր նորից չրից ընկեննա: Ասել է թե, բանակն ապրում և գործում է իր ներքին չզբված օրինքներով, օրինականի և անօրինականի շրջված ընկալումներով, և այդ հարաբերությունները կարգավորող լծակը կաշառքն է:

Գրոտեսկային ավարտով բանակի բարձրի բուրձրականիս անհեթեթություն բացահայտումը սոցիալականից վերանում է քա-ղաքական նրգիծանքի, ստանում ընդհանրացնող հնչելություն:

Պարապ կրակոցի արժեք ունեն հայրենասիրության, ազգային արժանապատվության, պետության շահերի մասին խոսակցու-թյունները, նրբ գրանք իջնցվել են փոխանակային արժեքների աստիճանի:

Երկրի կարգի և անկախության պահպանների սոցիալ-բարո-յական և քաղաքական այս նկարագիրն էր, որ թեմայի վրա զրբ-ված արգելքով թաքցվում էր իրանական հասարակայնությունից:

Երգիծանքի վարպետ Աֆրաշթեի պատմվածքում կյանքի այդ զրվազը զեղարվեստական ճշմարտության ուժով ստացել է նանա-չողական արժեք:

AN UNKNOWN PAGE OF MODERN IRANIAN PROSE

(The Short Story by Mohammed Ali Afrashte
„The Wandering Peacocks“)

This unpublished story of Afrashte was written at emigration in Bulgary. The autographical text was found in the archive of A. Avanesian, Institute of Oriental Studies, Armenian Academy of Sciences.

The subject of this story is army: two peacocks „presented“ by a soldier to his commander, later found in the palace of John Smith, the American counsellor of Iranian army.

By means of satire (comicality of situation, exaggeration, grotesque) the writer is trying to reveal the negative customs existing in Iranian army—bribery, arbitrariness, the dictate of American military counsellors.

The author uses the rich expressive means of colloquial Persian.

Մ Է Լ Ն Ո Ք Ա Գ Բ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ե Ե Բ

1 Յարզաման չույս է տանել Հասան Ենրէքի ծածկանետով, Սերաֆն Խաչան, Носыт на шахк. Софиа, 1963.

2 Մանաման Այի Աֆրաշի, Քաղաւառի սայեր, էջ 16:

3 Կայն տեղում, էջ 2:

4 Կայն տեղում, էջ 6:

5 Կայն տեղում, էջ 14:

6 Կայն տեղում, էջ 8:

ԲՈՎԱՆԿԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ա ա շ ա ր ան 5

ՄԵՐԱՎՈՐԱՐԵՎԱՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՐԵՐՉԱՆՔՆԵՐ ՉԱՄԱՆԱԿԱԾՑ ՊՐՈՐԱՄՆԵՐ

Վիզայ Հովանկիոյան. Մերձավորորեն լայն տարածաշրջանը և Հայաստանի ազգային սեփականության խնդիրը	8
Հիֆուսիմ Կարամազյան. Տարածաշրջանի խնդիրները խորհրդա-Քուրդական Հայաստանում և իր ցուցանիշային տնտեսականների՝ ԽՈՄ-ի, ԱՄԵ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների՝ Քեյլերի (Պետազովի) հանձնարանում	30
Արամ Հովանկիոյան. Մերձավոր սոցիալական միջամտությունը լիբանանյան Հայաստանում 1976 թ.	36
Վահրամ Պետրոսյան. Մասուրի խնդիրը Լոզանի հանձնարանում	41
Կարին Սամվելյան. Իրան-Իրաքյան պատերազմի Հեռանկները Իրաքի սոցիալ-տնտեսական գիտնական Վրանի վրա պատերազմի առաջին տարիներին (1880—1884)	68
Գուրգի Եսայան. Մերձավոր և Միջին արևելյան տարածաշրջանային քաղաքականության Համապարզում Իրան-Քուրդական Հայաստանում և զրանք Համադրող Հիմնական քաղաքական գործունեների Հարթ շուրջ (1890—1893 թթ.)	74

ՄԵՐԱՎՈՐ ԱՐԿԻՆԵՐ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՊԵՏՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԵՏՐՈՒԹՅԱՆ ՊՐՈՐԱՄՆԵՐ

Ալեխանդր Կալաուրյան. Հայ իշխան Վաղարա իր Քաղաքում և իր խնդիրները	80
Նաիրա Կելոյան. Վիզիլ պատերազմի ղեկավարը շարժումը և կրթությունների Հեռացումը իշխանությունից	111
Նարն Միրզայան. Քուրդական ազգայնական շարժման ծագման Հարցի շուրջը 1918—1919 թթ.	125
Անուշ Հովանկիոյան. Քուրդ պատմության Օսմանյան կայսրությունում 1870—1878 թթ. քաղաքական իրադարձությունների մասին	143
Թուրն Մանուկյան. Հայկական քաղաքականության պատմության մեթոդաբանական Հարցերը	151
Արշակ Փոլադյան. Մարտիան գիտաբան և Մեծ սելջուկները	168
Վարդան Օսկանյան. Ֆերան քննադատությունը	185

ԱՐԿԻՆԵՐ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Կամիկ Ասատրյան. ռը-առանցք հարմարեցում	193
Լեոնա Գուրգիյան. Հայաստան քաղաքականությունների ժողովուրդի Ծղկա Մոլիզյանի գիտնում	197

Մակիմ Խանյան. Փարսիայցիքի լեզվաբանական նշանակումը և հազարյան հազարաբար (ըստ թրգերեն լեզվի նյութերի)	210
Սանճիկ Կարաբեկյան. Պրակտիկ արարներն լեզվում թանտրինով վերլուծությունները և նախնական վերլուծություն	223
Նուրա Մկրտչյան. Հայերենից թուրքերենին անցած նորահայտ փոխառությունները	230
Առնեստ Կազմյան. Խոսակազմյան գեղագիտական թեմաները հայ և պարսից լեզուագրության պոետիայում	244
Լուսուս Եկնյան. Իրանի ժամանակակից գրականության անուր մի էջ (Մուսաբեկ Ալի Աֆրազիի «Քափուսեկ» սիրամարգերու պատմությունը)	256

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Предисловие</i>	5
--------------------	---

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ БЛИЖНЕВОСТОЧНОГО РЕГИОНА

<i>Николай Оганесян</i> , Ближневосточный регион и проблема национальной безопасности Армении	9
<i>Рипсиме Корджаян</i> , Территориальные проблемы советско-турецких отношений на Берлинской (Потсдамской) конференции руководителей трех союзных держав—СССР, США и Великобритании	20
<i>Арташ Оганесян</i> , Военное вмешательство Сирии в ливанском противоборстве в 1976 г.	34
<i>Вазгян Петросян</i> , Вопрос Мосула на Лозаннской конференции	41
<i>Карине Самвелян</i> , Влияние ирано-иракской войны на социально-экономическое состояние Ирака в первые годы войны (1980—1984 гг.).	66
<i>Гаяне Шалоджян</i> , К вопросу о ирано-турецких отношениях в системе ближневосточной политики и об основных политических факторах, влияющих на их формирование (1990—1993 гг.).	74

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ И ИСТОРИОГРАФИИ БЛИЖНЕВОСТОЧНЫХ СТРАН

<i>Александр Хачатурян</i> , Уникальная печать армянского князя «Бакрата ибн Бакрата».	90
<i>Наира Хиколян</i> , Оппозиционное движение «Офицеров-спасителей» и отстранение младотурок от власти	111
<i>Карен Мирзоян</i> , К вопросу о зарождении националистического движения в Турции в 1918—1919 гг.	125
<i>Ануш Оганесян</i> , Турецкий историк о политических событиях 1876—1878 гг. в Османской империи	143
<i>Рубен Саакян</i> , Методологические вопросы историографии геноцида армян.	151
<i>Аршак Поладян</i> , Династия марванидов и Великие сельджуки	166
<i>Вардан Восканян</i> , Родоплеменное объединение Горан	186

ВОСТОЧНАЯ ФИЛОЛОГИЯ

<i>Гарник Асатурян</i> , Суффикс -og в курманджи	193
<i>Лорета Данегян</i> , Сборник армянописных стихотворений в диалекте Егня Мушегяна	197

<i>Максим Хивоян</i> . Лингвистическое название и модель образования паремнологовма. (На материале курдского языка)	210
<i>Самвел Каробекян</i> . Морфологический анализ сегментов с тавтономом в арабском литературном языке	223
<i>Нерсес Мкртчян</i> . Новонавленные армянские заимствования в турецком языке	230
<i>Армануш Козкоян</i> . Эстетический феномен стилизации в армянской и персидской средневековой лирике (XVI в.)	244
<i>Лаура Шехоян</i> . Неизвестная сценка армянской современной литературы (Рассказ «Бродячие павлины» Мухаммада Али Афраште)	256

CONTENTS

<i>Preface</i>	5
--------------------------	---

MODERN PROBLEMS OF THE MIDDLE EASTERN REGION

<i>Nikolay Hovhannisian</i> , The Middle Eastern Region and the Problem of the National Security of Armenia	9
<i>Hripsime Korkhmazian</i> , The Territorial Problems of Soviet-Turkish Relations in the Berlin (Potsdam) Conference of the Three Leaders—USSR, USA and Great Britain	20
<i>Artak Hovhannisian</i> , The Military Intervention of Syria in the Lebanese Conflict in 1976	34
<i>Vahram Petrosian</i> , The Mosul Question at the Lousanne Conference	41
<i>Karine Samvelian</i> , The Impact of the Iran—Iraq War on the Socio-economic Life of Iraq during the First Years of the War (1980—1984)	66
<i>Gagik Sataljan</i> , To the Question of Iranian—Turkish Relations and their Peculiarities in the Middle Eastern Region (1990—1993)	74

PROBLEMS OF MIDDLE EASTERN HISTORY AND HISTORIOGRAPHY

<i>Alexander Khachatryan</i> , A Unique Seal of the Armenian Prince „Baqrat Ibn Baqrat“	90
<i>Naira Khacholian</i> , The Opposition Movement of the Group of „Savior Officers“ and the Ousting of the Young Turks from Power	111
<i>Karen Mirzolian</i> , To the Question of the Origin of the Nationalistic Movement in Turkey in 1918—1919	125
<i>Anash Hovhannisian</i> , The Turkish Historian on the Political Events of 1876—1878 in the Ottoman Empire	143
<i>Rouben Sahabian</i> , Methodological Issues of the Armenian Genocide Historiography	151
<i>Arshak Poladian</i> , The Marwanid Dynasty and the Great Seldjuks	166
<i>Vardan Vozkanian</i> , The Gora Tribal Confederation	188

ORIENTAL PHILOLOGY

<i>Garnik Asatrian</i> , The Suffix -ng in Kurmanji	193
<i>Loretta Daneghtian</i> , Collection of Poems Written in Armenian Letters in the Archives of Yeghia Mossheghlian	197

<i>Maxim Khamotan</i> . The Linguistic Appointment and the Model of Forming Paremeologism (on the material of Kurdish)	210
<i>Samvel Karabekian</i> . The Analysis of the „tanvin“-ending of Literary Arabic	223
<i>Nerses Mkrichian</i> . Armenism in the Turkish Dialects	230
<i>Armanush Kozmolan</i> . The Phenomenon of Stylization in the Medieval Armenian and Persian Literature	244
<i>Laura Shekholian</i> . An Unknown Page of Modern Iranian Prose (The Short Story by Mohammed Ali Afrasbie „The Wandering Peacocks“)	256

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐ

XVI

Հրատ. խմբագրիչներ Լ. Ս. Սարաճյան, Ս. Մ. Գանինյան
Գաղթ Կ. Կ. Ղաֆաչյանի
Տեխ. խմբագիր Լ. Ա. Աղիջենկյան

Հանձնված է շտրվածքի 11. 07. 1998 թ.: Ստորագրված է տպագրության 20. 08.
1998 թ.: Զափը 60x84^{1/16}: Քուլիք N 1: Տառատեսակ՝ ԵՊՐՔԻՆՆԵՐՆԵՐՆԵՐ
Քարճը տպագրության: Պաշխ. 15,24 ժամ., տպագր. 17,0 ժամուկ: Հրատ.-հաշ-
վարի. 15,84 ժամուկ: Տպագրական 500: Հրատ. N 8028: Պատվեր N 28:
Գրե՛ք՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ ԵՊԻՏՈՒՄԻՆԵ ՀՐԱՏԱՐԱՆԿՆԵՐԻ ՄԵԼՈՒՄ, ԵՐԵՎԱՆ,
Մարշալ Բաղդասյան պող. 24 գ.:

ՀՀ ԳԱԱ ԵՊԻՏՈՒՄԻՆԵ ՀՐԱՏԱՐԱՆԿՆԵՐԻ ՄԵԼՈՒՄ, ԵՐԵՎԱՆ,
Մարշալ Բաղդասյան պող. 24:

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆԵՐ

XVI

Հրատ. խմբագրիչներ Լ. Ս. Սարաճյան, Ս. Մ. Գանիկյան
Գաղթ Կ. Կ. Ղաֆաջարյանի
Տեխ. խմբագիր Լ. Ա. Աղիջանկյան

Հանձնված է շտրվածքի 11. 07. 1998 թ.: Ստորագրված է տպագրության 20. 08.
1998 թ.: Զափը 60x84^{1/16}: Քուլիք N 1: Տառատեսակ՝ սֆրիթ՝ աղտոտված:
Քաղեր տպագրության: Պաշխ. 15,24 ժամ., տպագր. 17,0 ժամուկ: Հրատ.-հաշ-
վարի. 15,84 ժամուկ: Տպագրական 500: Հրատ. N 8028: Պատվեր N 28:
Գրեք՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ սֆերային հրատարակչություն, 375019, Երևան,
Մարշալ Բաղդասյան պող. 24 գ.:

ՀՀ ԳԱԱ սֆերային հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,
Մարշալ Բաղդասյան պող. 24: